

השילוח – כתב עת ישראלי להגות ומדיניות

גיליון מס' 37, סיוון תשפ"ד – יוני 2024

רואה אור בירושלים

חרות

המרכז הישראלי לחירות

השילוח – כתב עת ישראלי להגות ומדיניות

עורך: שגיא ברמק

עורך מייסד: יואב שורק

עורך משנה: צור ארליך

סגני עורך: ליאת נטוביץ-קושיצקי, יובל סימן-טוב, מתנאל בראלי

סייע בעריכת: יאיר רוטשילד

מנהל מערכת: איתן וקספרס

מו"ל: עמיעד כהן

איורי מאמרים: מנחם הלברשטט

איור השער: יוני שלמון

עיצוב: סטודיו דוב אברמסון

דפוס: דפוס העיר העתיקה בע"מ

כתובת המערכת: אהליאב 5, ירושלים 9446778

אתר הבית: www.hashiloach.org.il

למכתבים: main@hashiloach.org.il

מנהלה: office@hashiloach.org.il

המעוניינים לכתוב ל'השילוח' מוזמנים לשלוח תקציר בן כ-300 מילה ובו תיאור המאמר המוצע (נושא המאמר, טענתו העיקרית ודרכי הטיעון) לכתובת main@hashiloach.org.il. מאמרים שיתקבלו לפרסום ימנו 10 אלפים מילה לכל היותר (ומאמרי ביקורת – לא יותר מ-3,000). מאמרים המתקבלים לפרסום מזכים את כותביהם בתשלום.

השילוח

43 רוח החינוך הקלאסי היהודי • אריק כהן ומיטשל רוקלין
החינוך הנדרש לעת הזאת הוא כזה שיוביל את התרבות המערבית, ולא יחשוש מפניה

61 השמרנות הפוסט ליברלית באמריקה • שגיא ברמק
השינוי העמוק באופייה של השמרנות האמריקנית: הסיבות, האתגרים והחולשות

91 מקיר הברזל לחרבות הברזל: אסטרטגיית-על לישראל • אלעד נחשון
קווי מתאר לאסטרטגיה חדשה וחיונית, כמסקנה ראשונית מן המלחמה

105 עבודה זולה, מחיר כבד: תעסוקת הפלסטינים בישראל • ניסן אברהם
הנושא לא מדובר, אבל זו העת להגבלה דרמטית של העסקת פלסטינים בישראל

116 על רוגלות, בינה מלאכותית ופיקוח אנושי • טל מימרן
הטכנולוגיות החדשות מעניקות כוח רב וחיוני לשירותי הביטחון. הן זקוקות לפיקוח יעיל

139 הדמוקרטיה כפי ששכחנו: רוברט דאל על דמוקרטיה וזכויות • רוברט דאל
שיבה אל יסודות הדמוקרטיה, בהדרכת אחד מגדולי המלומדים במדע המדינה

קלאסיקה

175 הגנה עצמית • ישראל זנגוויל
טרגדיה קומית על ההתעקשות היהודית העתיקה – מלחמות פנימיות בשעת איום קיומי

ביקורת

194 על מה רבים פה • אלון שלו
חתירתו של מיכה גודמן לאחדות היא חיובית וחיונית אך חסרה

204 איך נפלו גיבורים • שירה מלמד
ניתוח ביקורתי לסדרת הדרמה ההיסטורית החדשה "הצבי"

דעות: שגיא ברמק בסקירת-על של הגיליון 5 | ניל פרגוסון על בגידת האינטלקטואלים החוזרת 10
עמיחי שיקלי על הנסיגה מן הציונות 18 | ניקולאי טלייסיניק על ההזדמנות הארגוניות 26 | יובל סימן-טוב
על עידן הבריונות 31 | יוסי בן-עוז על כשל פרדיגמת הקורבניות 33 | ויניב כץ עם תובנות מהחזית לעורף 37

קריאה ראשונה 209 | קריאה שנייה על תפקידו של המבקר 214 | שיחה עולמית 219

שגיא ברמק

במערכה על הציוויליזציה

הכוחות המפרקים את המערב מבפנים הם גם המובילים את ההתגייסות למען חמאס ונגד ישראל. 'השילוח', ומאמרי הגיליון הזה במיוחד, מתייצב להיענות לאתגרים הללו ואף למנפם

לאנגלית באוניברסיטאות רבות כדי לחוש בשידפון המנטלי שהכה בהן, הנושא עמו, יחד או לחוד, ריקנות יומרנית ורשעות פוליטית". על הסטודנטים הצעירים העיר בביטול כי הם "גולמיים יותר, נוחים יותר להשפעה, רגישים יותר ל'אידיאליזם' שבסיסו העובדתי לוקה בחסר". מוזר למדי, כתב קונקוסט, שהקנאים הצעירים אינם שוקלים ברצינות את העובדה "שעם התבגרותם נעשים אנשים שהיו כמוהם בדיוק לקנאים לשעבר".¹

הבחנותיו של קונקוסט נכתבו בסוף שנות התשעים, אך כוחם של הדברים לא תש, כפי שלימדו אותנו מופעי הבורות ושנאת

"רמה גבוהה של השכלה", כתב ההיסטוריון הנודע רוברט קונקוסט, "נכשלה לא פעם בהגנה על אזרחי המאה העשרים מפני סטיות רצחניות או התאבדותיות". "סטיות כאלה", הדגיש קונקוסט, "יוצרו לא אחת על ידי אנשים משכילים מאוד. ולעיתים קרובות נבטו זרעי הפורענות במכללות ובאוניברסיטאות דווקא".

באמתחתו של ההיסטוריון השמרן, שחשף את פשעי המשטר הסובייטי ואת השפעתו המשחיתה של הקומוניזם על המערב, לא היו מילים חמות לא למרצים ולא לסטודנטים. על הראשונים כתב בבוז כי "צריך רק להתבונן במצבן של המחלקות

ישראל ששטפו לאחרונה את הקמפוסים האמריקניים. אדרבה, כוחם התגבר. הרקב שהתפשט מכל המקומות דווקא באוניברסיטאות ממחיש שאנחנו חיים בעידן של בלבול רעיוני אדיר ממדים בעולם המערבי. "מקדשי התבונה", המוסדות האמוניים על מחקר והוראה, נלכדו בתהליך ארוך טווח על ידי כוחות וגורמים רדיקליים ואנטישמיים. הניסיונות למסגר את המחאות כאנטי-ציוניות אך לא אנטישמיות הם לא יותר מתרגיל שקוף. כפי שציין לפני עשור הפרשן השמרן צ'רלס קראוטהמר, "ישראל היא המדינה היהודית היחידה בעולם, ולכן מי שמחיל עליה מוסר כפול שאיננו מחיל על שום מדינה אחרת, מי ששופט עם אחד על פי חוקים שאיננו מחיל על שום עם אחר, מי שבוחר לגנות ולנדות רק עם אחד, חוטא באפליה גסה. ולאפליה נגד יהודים יש שם משלה: אנטישמיות".²

*

ברדיקליזם הפרוגרסיבי והניאו-מרקסיסטי השוטף את המערב, ואשר מכוון את חיציו במיוחד לישראל, יש להיאבק בכמה וכמה חזיתות. אחת מהן היא החזית החינוכית, המתחילה כבר בבית הספר היסודי. במאמרם המופיע בגיליון זה מציעים אריק כהן ומיטשל רוקלין מזור לנוכח מה שהם מכנים "התרוקנותו המוסרית של המערב" בדמות שיבה לעקרונות החינוך היהודי הקלאסי. "שליחותם של היהודים בעולם", טוענים המחברים, "היא לעזור לאנושות לרדת מהמסלול הניהיליסטי שעלתה עליו: להציע תרופות עבריות להפרעות התרבותיות החמורות שלנו. דרוש אור יהודי להאיר את הדרך... יהודים שיביאו את החוכמה היהודית אל זירת הציוויליזציה, ואשר ימסכו בחייהם היהודיים את המיטב שבתרבות המערב".

כהן ומיטשל טוענים כי רק דרך חינוך יהודי קלאסי נוכל כיהודים לקחת אחריות כלפי המערב שכן המערב "צריך תיקונים יהודיים להפרעות הציוויליזציוניות שלו".

חזרה ליסודותיו של החינוך הקלאסי מהווה זה שנים היבט מרכזי בתפיסת העולם השמרנית, החווה בימים אלה תמורות עמוקות. אלו נידונות בהרחבה במאמרי "הימין החדש: השמרנות הפוסט-ליברלית באמריקה". שמרנים המסתכלים על מצבה של האומה האמריקנית לאחר ארבעה עשורים של הגמוניה ליברלית מזהים שלל נורות אזהרה שאי אפשר להתעלם מהן. בין אם מדובר בהתבססותה של תאוריית הגזע הביקורתית במערכת החינוך או בשיח מגדרי שיצא משליטה, בניסיונות לשכתב את ההיסטוריה האמריקנית או בכניסתם באין מפריע של מיליוני מהגרים לא חוקיים דרך גבול פרוץ – המגמה ברורה ומטרידה, ועיקרה דעיכה לאומית. בעיני הימין החדש, אמריקה בת־זמננו היא מקום שבו כל הבחנה בין מה שנתפס עד לא מזמן כנורמלי למה שהובן כאקסצנטרי ומגונה מוטלת בספק. יותר מהדימוי הוותיק של עיר מהוללת על הגבעה, ארה"ב נתפסת כרומא רגע לפני נפילתה הסופית.

לנוכח תופעות אלו, אנו עדים ברחבי אירופה ובארצות הברית לעלייתה של שמרנות המבקשת לבדל את עצמה לא רק מן הרדיקליזם הפרוגרסיבי אלא גם מן הליברליזם. השמרנות הלאומית החדשה חושפת את חולשתו הפילוסופית, הפוליטית, הכלכלית והתרבותית של הליברליזם, ומדגישה במקום זאת את מדינת הלאום, ריבונות העם, המסורות הלאומיות והדת היהודית או הנוצרית. תופעה זו פוגשת את הימין השמרני בישראל במקום

שמטרתה לשבור את רוחו של האויב. על ישראל, כותב נחשון, "להצטיין בלוחמה פסיכולוגית כפי שהיא מצטיינת בסוגים אחרים של מלחמה", (ב) ביסוסם של קשרים עמוקים וארוכי טווח עם שחקנים לא מדינתיים במזרח התיכון ובראשם הכורדים וארגוני אופוזיציה איראניים, (ג) ייזום מלחמות מנע שכן "כל קו הגנה עתיד להיפרץ בשלב כלשהו" על ידי אויבינו, ו- (ד) עידוד נמרץ של מגמת ההגירה מעזה שמתרחשת ספונטנית כבר עתה.

לצד אימוצה של אסטרטגיה שמרנית חדשה, הכלכלן ניסן אברהם קורא במאמרו לשינוי יסודי במדיניות הכלכלית הישראלית. לדעתו, מלחמת 'חרבות ברזל' מספקת הזדמנות חד-פעמית לגמול את המשק הישראלי מפועלים פלסטינים ואת המשק הפלסטיני מתלות בענפים ישראליים מסוימים. מן הזווית הישראלית, אברהם מראה כי הסתמכות על עובדים פלסטינים פוגעת בתמריצים להשקיע בהון פיזי בענף הדיור ובכך גובה מחיר מפריז העבודה, פוגעת בעובדים מקומיים בעלי השכלה נמוכה (בעיקר בערביי ישראל) וגובה מחיר כלכלי ניכר מהצרכן עקב התנודתיות הרבה במספר העובדים הפלסטינים הנובעת מעימותים ביטחוניים. גם המשק הפלסטיני, הוא מראה, נפגע.

המתקפה הרצחנית בשבעה באוקטובר שינתה במידה ניכרת את משוואת האיזון בין ביטחון הציבור לבין חירויות הפרט. מטבע הדברים, נוטה כעת המטוטלת אל הראשון. אך מגמה מובנת זו טומנת בחובה גם סכנות, כפי שמראה ד"ר טל מימרן במאמרו הן באתגר שמציבה טכנולוגיה מתקדמת בתחום הסייבר ההתקפי, רוגלות ואמצעי זיהוי מתקדמים לחירות וזכויות הפרט. כדי למנוע ניצול לרעה של אמצעים אלה בידי הרשויות,

נוח, שכן להבדיל מהשמרנות האמריקנית המצויה במשבר וארגון מחדש, השמרנות הישראלית המתהווה בימים אלה היא שמרנות לאומית מיסודה. בישראל, תחושה חזקה של שייכות לאומית, דבקות במסורת היהודית, אהבת המולדת ואורח חיים המציב במרכז את התא המשפחתי אינם דברים שיש להחיות מחדש, אלא הישגים שיש לשמר. במובן זה, השמרנות הישראלית היא דגם ששמרנים לאומיים במרחב האנגלו-אמריקני יכולים וצריכים לחקותו.

בימים של מלחמה, היבטיה הריאליסטיים של השמרנות בשדה היחסים הבינלאומיים זוכים לתשומת לב קפדנית מחודשת. שלא כמו הליברליזם המעלה על נס את "קץ ההיסטוריה", "החוק הבינלאומי" או מרותם של מוסדות בינלאומיים, השמרנות מדגישה את חשיבותן של העוצמה וההרתעה הצבאית. היחסים הבינלאומיים הם עדיין מלחמת הכול-בכול, ומטבע הדברים כל מדינה חותרת לעוצמה. חוקי ההיסטוריה אכזריים ואינם נותנים מנוחה לאומות חלשות. היציבות בעולם אינה נשמרת מעצמה. מושכלות יסוד אלו חשובות במיוחד למדינת ישראל, אומה קטנה שקיומה מאוים בלי הרף, שכן היא המדינה היחידה בעולם ששכניה מכריזים בגלוי שעצם קיומה מנוגד לחוק, למוסר ולדת, והשמדתה היא יעדס הלאומי העליון.

בהקשר זה מציע אלעד נחשון בגיליון זה אסטרטגיה שמרנית חדשה, התקפית באופייה, למדינת ישראל. לפי נחשון, פרדיגמת 'קיר הברזל' הז'בוטינסקאית אינה הולמת עוד את צרכיה של מדינת ישראל. כחלופה הוא מציע אסטרטגית שונה המושתתת על ארבעה אדנים: (א) החלפת ניסיונות ההסברה במלחמת תעמולה מלאה

ולאור המצב הקיים המתאפיין בחוסר שקיפות מצד רשויות האכיפה, מימון קורא "להגדיל את ארון הציבור בגופים שאמורים לפקח על כוחות הביטחון – ובפרט הכנסת, ולחזק את הסמכויות שלה".

למרות ההתמקדות במלחמה ובהשלכותיה, נושאים אחרים לא נפקדו מתשומת ליבנו בגיליון זה, ובראשם סוגיית הדמוקרטיה. הקורא יוכל למצוא בגיליון זה מאמר מתורגם חשוב מאין כמותו מאת רוברט א' דאל, מגדולי התאורטיקנים של המשטר הדמוקרטי במאה העשרים, בצירוף הקדמה מאירת עיניים מאת יונתן גרין. מאמרו של דאל, המדגיש כי מהות הדמוקרטיה טמונה ביכולתו של ציבור האזרחים לקבוע את גורלו בהצבעה שבה כל הקולות שווים, מציע תרומה חשובה לשיח הציבורי בישראל בעידן שלאחר המשבר החוקתי שחווינו. לנוכח ריבוי הקולות של משפטנים חוקתיים הדוגלים בצורה נאורה של יוריסטוקרטיה, ומגדירים את הדמוקרטיה כמסירת מפתחות המדינה לשומרי סף לשם מימוש זכויות, דבריו של דאל מציעים חזרה מבורכת למושכלות יסוד.

סקירה קצרה זו אינה ממצה את כל עושרו של גיליון 37 הנמצא בידכם. הקורא יוכל להתרשם גם, בין היתר, מהשנינות והרלוונטיות של אחד מאבות הציונות, ישראל זנגוויל, במדור הקלאסיקה, לתת את דעתו על הביקורת המנומקת של אלון שלו על ספרו החדש של מיכה גודמן, ועוד ועוד.

*

באמצע שנות השישים, בעיצומה של המלחמה הקרה ולנוכח התנופה הקומוניסטית ברחבי העולם, שאל ההוגה

השמרן ג'יימס ברנהם מדוע המערב מתכוון. ההסבר, טען ברנהם, אינו יכול להיות חומרי, שכן מבחינת כוח ומשאבים פיזיים לא היו למערב מתחרים. יתרה מכך, מחסור במשאבים כלכליים או בכוח צבאי ופוליטי גולמי לא מנע את התפשטות הקומוניזם ברחבי העולם. לאור זאת מסקנתו של ברנהם הייתה כי הסיבה העיקרית להתכווצות היא אינטלקטואלית, מוסרית ורוחנית. "קהיליית האומות המערביות החזיקה באמצעים החומריים שבהם יכלה להשתמש כדי לשמר ואף להרחיב את עליונותה המוחצת ולהביס כל קורא-תיגר", הצביע ברנהם, אך "היא לא השתמשה באמצעים הללו ... המערב חסר את הרצון להשתמש באמצעים שהיו זמינים לו".³

התכווצותו האינטלקטואלית, המוסרית והרוחנית של המערב לא פסקה. בעיצומו של שפע חומרי יוצא דופן בתולדות ההיסטוריה האנושית, מלחמת תרבות שוטפת את המערב ובכלל זה את מדינת ישראל. מבחינת כוח ומשאבים פיזיים, ישראל היא המדינה החזקה ביותר במזרח התיכון. ואולם כדי לשרוד ולשגשג, האליטה המובילה את המפעל הציוני מוכרחה להיות בעלת עומק אינטלקטואלי, בהירות מוסרית וכוח רצון, ועליה להחזיק במיטב התובנות שיש למחשבה השמרנית להציע לה. מלחמת התרבות אינה פוסחת עלינו, ולכתב העת 'השילוח' מקום מרכזי בעימות רעיוני זה.

למדינת ישראל ולעם היהודי תפקיד חשוב ומרכזי במלחמה על עתיד המערב. כפי שציין אריק כהן, בעודו מנסה לשרטט את תווי ההיכר של שמרנות יהודית חדשה, "היהודים אומנם לא יקבעו את עתיד המערב – אך גורלם הוא השתקפות חדה של

כתב העת מתנגד לפרוגרסיביות בכל המרץ המוסרי והאינטלקטואלי העומד לרשותו, ומבקש להעניק לקוראיו סדר-יום חיובי וטיעונים בדבר הדרך הנכונה ביותר לחיזוקה של העמידה היהודית בפני אתגרים פנימיים ואויבים חיצוניים. אנו מאמינים בריבונות העם ובחשיבותה של מדינת הלאום ומתנגדים לניסיונות להחלישה; אנו עומדים על חשיבותם של מוסדות דתיים וחברתיים מסורתיים; אנו מכירים בכך שכוחה של כל חברה מתורבתת טמון בשלמות משפחותיה, ושיש לשמר את רעיון המשפחה היהודית הגדולה והמשגשגת; אנו דוגלים ביכולתו היצרית של השוק החופשי לחולל שגשוג כלכלי; אנו מאמינים בדמוקרטיה הנובעת מהעם, על ידי העם ולמען העם, ומבקשים להבטיח את חירות הפרט ואת הגבלת כוחו השירותי של השלטון. יותר מכול בשעה מאתגרת זו, אנו מתייצבים להגנתה של מדינת ישראל מתוקף היותה מפעל הרואי אשר החייה את הציוויליזציה היהודית במולדתו העתיקה של העם היהודי.

“כדי להתמודד עם העתיד בעיניים פקוחות”, כתב דניאל ג'ונסון בגיליונו הראשון של ‘השילוח’, “עלינו לחזור אל העבר: להקשיב לאבות ולנביאים, לקולות הקדומים של ספרותנו, לפתוח לרווחה את מאגרי ההיסטוריה האינטלקטואלית שלנו, ולצקת מברזל צדקתם הלוהטת של גדולי העבר את נשק המגן מפני שבטי הזעם ומלכויות החשכה השועטים עלינו לכלותנו”. מילים כדורבנות.

גורלו.⁴ לפי כהן, “למקום שהיהודים הולכים, המערב הולך. היהודים אינם יכולים להציל את המערב, אך הם ישרתו אותו על הצד הטוב ביותר אם יעמדו על נפשם. אחריותם הראשית של היהודים היום, והמתת הגדולה ביותר שבידם להגיש לעולם, היא ההגנה על הציוויליזציה היהודית מפני חורשי רעתה מבית ומחוץ”. משימה זו של הגנה מחייבת אותנו להתבונן במציאות כהווייתה.

מדינת ישראל והעם היהודי יתקשו לשרוד ולשגשג בעולם שנכבש על ידי רעיונות פרוגרסיביים ואידיאולוגיית ווק. זה זמן רב, ועתה ביתר שאת, שהפרוגרסיביות ברחבי תבל לא רק מתנגדת לישראל אלא מעמידה את שלילת הרעיון של שיבת העם היהודי לארצו בבסיס מפעלה האידיאולוגי. השמאל הליברלי, שעבר בשנים האחרונות הקצנה חסרת תקדים, שואף להחליש את מדינת הלאום כשם שהוא מבקש לחזק את כוחם של מוסדות וארגונים בינלאומיים; שואף לנוע אל “מעבר למוסר” המסורתי בתחומי המשפחה והדת; מבקש להגביל את כוחם של פרלמנטרים על ידי העצמתם של בתי משפט ומוסדות בירוקרטים וטכנוקרטים; ובהקשר הישראלי מבקש לנוע אל “מעבר לציונות” לקראת הסדרים אוטופיסטים עם אויבינו הרצחניים.

‘השילוח’, שנפלה בחלקי לאחרונה הזכות להובילו, הוא חלק מרכזי מהמאמץ לחולל תפנית במשנתם הפוליטית של היהודים.

1. אביב: ספריית שיבולת, 2020, עמ' 193.
 2. ג'יימס ברנהם, **התאבדות המערב**, מאנגלית: יובל סימן טוב, ירושלים: ספריית שיבולת, 2022, עמ' 42.
 3. אריק כהן ואלענה מיזל, “על חיוניותה של שמרנות יהודית באמריקה”, **השילוח**, 6 ספטמבר 2017, עמ' 78-79.

1. רוברט קונקוסט, “התשובה היא ההשכלה”, בתוך קונקוסט, **הרהורים על מאה רבת מכאוב**, מאנגלית: יניב פרקש, כנרת, זמורה-ביתן, דביר, 2005, עמ' 220, 226, 231.
 2. צ'ארלס קראוטהמר, “כיצד להילחם בקנאות האקדמית”, בתוך קראוטהמר, **מבחר מאמרים**, מאנגלית: צבי חזנוב, תל-

ניל פרגוסון

בגידת האינטלקטואלים, שוב

מי שמטפח את האמונה הנאיבית בכוחה של ההשכלה הגבוהה להנחיל את ערכי המוסר, לא למד את ההיסטוריה של האוניברסיטאות הגרמניות בימי הרייך השלישי

לסבול את הפוליטיזציה של האוניברסיטאות האמריקניות בידי קואליציה המורכבת מפרוגרסיבים "נעורים", מחסידים של "תאוריית הגזע הביקורתית" ומסנגורים של קיצוניות אסלאמיסטית.

לכל אורך התקופה הזאת, ידידים סברו שאני מגזים. למה שמישהו יתנגד ליותר מגוון ושוויון בקמפוסים? חוץ מזה, האוניברסיטאות באמריקה תמיד נטו שמאלה בלאו הכי. אולי חששותיי היו בסך הכול עוד אישוש להיותי שמרן מהסוג שאין לו עתיד אמיתי באקדמיה?

סיעונים כאלה קרסו ב-7 באוקטובר, כשתגובותיהם של סטודנטים ומרצים "רדיקלים" לזוועות שביצע חמאס נגד מדינת ישראל חשפו לעיני כול את מציאות החיים בקמפוסים בימינו. כעת אי אפשר עוד להתכחש לעובדה שהתנגדות למדיניות הישראלית ברצועת עזה גולשת, דרך קבע, למחוזות האנטישמיות.

איני מסוגל להפסיק לחשוב על בנה של ידידה יהודייה שלי, סטודנט באחת ממכללות ליגת הקיסוס היוקרתיות. רק השבוע הוא ניגש לשולחנו ומצא פתק שהונח בקפידה מתחת למקלדת שלו, ועליו, באותיות אדומות וירוקות, נכתבו המילים "יהודון ציוני!!!".

יש מקרים כאלה לאין-ספור, אך מטרידה

ב-1927 פרסם הפילוסוף הצרפתי ז'יליין בְּנֶדֶה את ספרו *La Trahison des clercs* – "בגידת האינטלקטואלים": כתב גינוי נגד ירידתם של האינטלקטואלים באירופה אל תהומות הגזענות והלאומנות הקיצונית. בניטו מוסוליני אומנם שלט באיטליה מזה חמש שנים באותה עת, אך היה זה שש שנים לפני עלייתו של אדולף היטלר לשלטון בגרמניה, ו-13 שנה לפני ניצחוננו על צרפת. כבר אז זיהה בנדה את התפקיד הזדוני שמילאו רבות מהאקדמיות האירופיות בהשתלשלות האירועים.

מי שהיו אמורים לנהל חיי הגות, הוא כתב, הביאו לעולם את "עידן ארגונה האינטלקטואלי של השנאה הפוליטית"; ושנאה זו כבר החלה לעשות את דרכה מעולם הרעיונות אל עולם האלימות – מְעַבֵּר שעתיד להמיט אסון על אירופה כולה.

מאה שנה אחר כך, האקדמיה האמריקנית נמצאה בכיוון הפוליטי ההפוך, שמאל במקום ימין, אך הגיעה, במידה רבה, לאותו מקום בדיוק. השאלה היא אם אנחנו, בשונה מהגרמנים, נוכל לעשות משהו בנידון.

*

במשך כמעט עשור – קצת כמו בנדה עצמו – הבטתי בפליאה בבגידתם של עמיתיי האינטלקטואלים. גם אני נחשפתי לנכונותם של נאמנים, תורמים ובוגרים

אנחנו נזכרים, שוב, שגם הפעילויות הכי פשוטות ויומיומיות שלנו [השחורים באמריקה], כמו לצאת לריצה ... עלולות לגרור סיכונים בלתי סבירים. כל רצוני ברגע זה הוא לעטוף בזרועותיי את בני המתבגר, אך אני מודעת, עד כאב, לכך שזה יספק לו מעט מאוד הגנה.¹

אף מילה בדברים שאמרה גיי בשימוע לא רמזה שהיא מודעת לאפשרות שכך בדיוק הרגישו סטודנטים יהודים אחרי ה-7 באוקטובר. בתזכיר שהפיצה לפקולטה ב-20 באוגוסט 2020 כתבה גיי:

הקריאות לצדק גזעי, הנשמעות ברחובות, מהדהדות גם בקמפוסים שלנו, בעוד אנו לומדים להכיר בכשלינו כפרטים וכמוסד, ובאחריות שלנו, כפקולטה, לשפוך אור על השלכותיו ההרסניות של אי-השוויון המבני. ... הרגע הזה מציב בפנינו הזדמנות של ממש לשינוי מוסדי, הזדמנות שאסור לנו לבזבז. ... אני כותבת היום כדי להצהיר על התחייבותי האישית לשינוי הזה, ולצעדים הראשונים שהפקולטה תנקוט כדי לקדם את המטרה החשובה הזאת כבר בשנה הקרובה.²

כפי שטען הסוציולוג הגרמני הגדול מקס ובר במאמרו משנת 1917, "המדע כייעוד",³ כניסתו של אקטיביזם פוליטי לאולמי ההרצאות צריכה להיאסר "משום שהנביא והדמגוג מקומם אינו על הבמה האקדמית". כך טענה גם אוניברסיטת שיקגו בדו"ח קלבן הידוע משנת 1967, שבו נכתב כי האוניברסיטאות חייבות "לשמור על עצמאותן מאופנות פוליטיות, תשוקות פוליטיות ולחצים פוליטיים".⁴ הפרדה זו בין מחקר לפוליטיקה ננטשה

לא פחות מהם היא תגובתם המבולבלת והמחפירה של ראשי האוניברסיטאות.

בשימוע בוועדת החינוך של בית הנבחרים, בדצמבר האחרון, התבטאו נשיאת אוניברסיטת הרווארד קלודין גיי, נשיאת המכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (MIT) סאלי קורנבלוט' ונשיאת אוניברסיטת פנסילבניה אליזבת מקגיל בצורה המעידה שהן תודרכו היטב על ידי עורכי הדין שהאוניברסיטאות מעסיקות במיוחד בשביל אירועים כאלה.

הן סיפקו הסברים נכונים, טכנית, לאופן שבו התיקון הראשון לחוקה, המבטיח את חופש הדיבור, חל בקמפוסים שלהן – אם הוא אכן חל. ואכן, כדבריהן, ההקשר חשוב. אם כל מה שעשו הסטודנטים היה לדקלם "מהים עד הירדן", וכל עוד לא חל סיכון לאלימות או ל"הטרדה בעלת אופן אפלייתי" – חופש הדיבור שלהם מוגן.

תשובותיה המנוסחות בזהירות של קלודין גיי הרתיחו את מבקריה לא משום שהיו שגויות טכנית, אלא משום שעמדו בסתירה ברורה כל כך להתנהלותה בעבר – ובמיוחד להתנהלותה כדיקנית הפקולטה לאומנויות ומדעים בין השנים 2018–2022, שנים שבהן הרווארד הידרדרה לתחתית דירוג ההגנה על חופש הדיבור באוניברסיטאות. מותו של ג'ורג' פלויד אירע במהלך כהונתה של גיי כדיקנית. שישה ימים אחרי מותו, היא פרסמה הצהרה בנושא שבה טענה שהיא חשה מאוימת, באופן אישי, על ידי האירועים שהתרחשו במיניאפוליס הרחוקה. מותו של פלויד, היא כתבה, המחיש את "הברוטליות של האלימות הגזענית במדינה הזאת", וגרם לה ל"תחושה קשה של פגיעות".

כריזמטי, מתוך אמונה שרק מנהיג כזה מסוגל לשמר את הטוהר של המפעל הגרמני הלאומי.

גזענותם של הפרוגרסיבים של ימינו נחבאת מאחורי אמתלת המגוון. האקדמאים הלאומנים בגרמניה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם היו לפחות גלויים באשר לשאיפות ההדרה וההומוגניות שלהם. מריאן ובר מספרת כיצד הסביר בעלה, מקס, את תפיסת הדמוקרטיה שלו למפקד העליון של צבא הקיסרות לשעבר, גנרל אריך לודנדורף, בימים שאחרי המהפכה הגרמנית של 1918:

ובר: נדמה לך שהבלגן הזה שיש לנו עכשיו נחשב בעיניי לדמוקרטיה?

לודנדורף: אז מה כן נחשב לדמוקרטיה בעיניך?

ובר: בדמוקרטיה העם בוחר מנהיג שהוא בוטח בו. אחר כך האדם הנבחר אומר: "עכשיו סתמו את הפה שלכם ועשו מה שאני אומר". העם והמפלגות אינם רשאים עוד להתערב בענייניו של המנהיג.

לודנדורף: מוצאת חן בעיניי ה"דמוקרטיה" הזאת.

ובר: אחר כך העם יכול להחליט מה דעתו. אם המנהיג עשה טעויות – העלוהו לגרדום!

מחקרו של רוֹדִי קוֹשֶׁר⁵ על העיר האוניברסיטאית מרבורג ממחישה כיצד תרבות זו הוליקה את האקדמיה הגרמנית אל זרעות הנאצים. אחוות הסטודנטים, שהיו פרוטסטנטיות ברובן, הדירו יהודים משורותיהן עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בחודש מרץ 1920, בימים

לגמרי על ידי האקדמיות האמריקניות הגדולות בשנים האחרונות. במקומה, רוב אוניברסיטאות העילית התמסרו ל"שינוי המוסדי" מהסוג שגיי ביקשה לקדם. תראו לאן זה הוביל אותנו.

*

העובדה שהאוניברסיטאות היוקרתיות בעולם הזדהמו כה מהר בפוליטיקה הנגועה באנטישמיות היא, לכאורה, עובדה מדהימה. אך האמת היא שאותו דבר בדיוק כבר קרה בעבר.

לפני מאה שנה, בשנות העשרים של המאה העשרים, האוניברסיטאות הטובות בעולם נמצאו בגרמניה. בהשוואה להיידלברג וטיבינגן, הרווארד וייל נראו כמו מעין מועדונים חברתיים שבהם הסטודנטים עסקו בפוטבול יותר מאשר בפיזיקה. יותר מרבע מפרסי נובל למדעים בשנים 1901–1940 הוענקו לגרמנים, בעוד מדענים אמריקנים זכו ב-11 אחוז מהפרסים בלבד. אלברט איינשטיין הגיע לפסגת הקריירה שלו לא ב-1933, כשעבר לאוניברסיטת פרינסטון, אלא בין השנים 1914–1917, שבהן שימש פרופסור באוניברסיטת ברלין, ראש המכון לפיסיקה על שם הקייזר וילהלם וחבר באקדמיה הפרוסית למדעים. המדענים המהוללים ביותר שיצאו מאוניברסיטת קיימברידג' הרגישו מחויבים להגיע לגרמניה בשלב כלשהו של הקריירה שלהם.

אך לאקדמאים הגרמנים הייתה חולשה מכרעת. מסיבות ששורשיהן מובילים לראשיתה של הקיסרות הגרמנית, ואולי אף לתקופות מוקדמות יותר בעבר הפרוסי, גרמנים בעלי השכלה אקדמית התאפיינו בנכונות יוצאת דופן להתרפס בפני מנהיג

סייעו לו ולעורכי דין רבים אחרים להשלים עם היעדר החוקיות השיטתי שאפיין את המשטר הנאצי מרגע עלייתו.

האקדמיה הגרמנית פעלה כמכון המחקר של היטלר, וקרמה בשר של מדיניות על עצמות השלד של האידיאולוגיה הגזענית שלו. כבר ב-1920 פרסמו המשפטן קרל בינדינג והפסיכיאטר אלפרד הוך את ספרם "הרשות להשמדת חיים שאינם ראויים לחיים", שבו הם ביקשו להעריך, על פי העלות השנתית של החזקתו בחיים של "מפגר" אחד, את "ההון ... הנגרע מהתוצר הלאומי מסיבות שהן לחלוטין לא-פרודוקטיביות".

יש המשכיות ברורה וישירה בין מחקר מהסוג הזה לבין המסמכים שנמצאו במרכז ההרג בהרטהיים ב-1945, שחישבו כי עד שנת 1951, החיסכון בהשמדתם של 70,273 מטופלי נפש – אם מניחים הוצאות טיפול של 3.5 רייכסמארק ליום, ותוחלת חיים של עשר שנים – יעמוד על 885,439,800 רייכסמארק. לא חסרו היסטוריונים שהגיעו לתהומות עמוקים כמעט באותה מידה, וסיפקו הצדקות היסטוריות מוטות לטענותיה הטריטוריאליות של גרמניה במזרח אירופה – הצדקות שרמזו על צורך בעקירה נרחבת של אוכלוסייה, אם לא ברצח עם ממש.

גורם מכריע בהידרדרותן ונפילתן של האוניברסיטאות הגרמניות היה העובדה שכה רבים מאנשי האקדמיה הוותיקים היו יהודים. בעבור חוקרים מסוימים, אם כן, האנטישמיות של היטלר – ובמובן זה רב הדמיון לנעורות האינטרסקסיונליות של ימינו – הייתה הזדמנות תעסוקתית.

לאקדמאים גרמנים ממוצא יהודי, במיוחד

הסוערים שאחרי המהפכה שהפילה את משטר הקיסרות וכוננה את רפובליקת ויימר, ארגון סטודנטים חצי צבאי השתתף, בשליחות הממשל החדש, במתקפה רצחנית נגד פועלים קומוניסטים שלקחו חלק ב"ההתקוממות בחבל הרוהר". בבחירות שנערכו 4 שנים לאחר מכן, הגוש הפולקיסטי-סוציאלי – שהמפלגה הנאצית המוקדמת (ה-NSDAP) הייתה חלק מרכזי ממנו – זכה ב-17.7% מהקולות במרבורג.

רופאים ועורכי דין, מעוטרים כולם בתארים אקדמיים, זכו לייצוג יתר ניכר בשורות ה-NSDAP, וכמוהם גם אוכלוסיית הסטודנטים (ששיעורם בכלל האוכלוסייה היה קטן אז בהרבה מכפי שהוא היום). בעיניהם של עורכי הדין המבוגרים יותר, היטלר היה יורשו של ביסמרק; בעיני בניהם, הוא היה ריאנצי, גיבור האופרה של וגנר, דמוג קריזמטי שאיחד את בני העם הרומאי.

אפילו אדם כמו מקס ובר, שבוודאי ראה בעצמו ליברל, היה פגיע בפניי כוח המשיכה של מנהיגות קריזמטית, בימים שבהם הדמוקרטיה הצעירה נראתה כה חלשה. ב-1920, שלוש שנים אחרי מותו של ובר, גרמניה נקלעה להיפר-אינפלציה הרסנית. מינויו של היטלר לתפקיד הקנצלר בינואר 1933 היה רגע של גאולה לאומית בעיניהם של אקדמאים גרמנים רבים.

"בכל נימי נפשי, עד לאחרון שבהם, אני שייך לפיהרר ולתנועה הנפלאה שלו", כתב ביומנו עורך הדין הנאצי הנס פרנק אחרי קונצרט שבו נכח יחד עם היטלר, ב-10 בפברואר 1937. "אנחנו כלי בידי האל למחיקת כוחות הרשע מעל פני האדמה, זוהי האמת. אנחנו נלחמים בשם האל נגד היהודים והבולשביזם שלהם. האל ישמרנו!". מחשבות כאלה

מי מהם שהתחתנו עם גויים והמירו את דתם לנצרות, המצב היה מבלבל.

דוגמה מאלפת במובן זה היא סיפורו של ויקטור קלמפרר, שלחם במלחמת העולם הראשונה ומונה ב-1920 למשרת פרופסור לספרות ושפות רומאניות באוניברסיטה הטכנולוגית של דרזדן. "אני גרמני, או אירופי גרמני, ולא יותר", כתב קלמפרר ביומנו, שמשמש אחת העדויות הבהירות ביותר לסיט של יהודי גרמניה.⁶ לאורך שנות ה-30 טען קלמפרר שדווקא הנאצים הם מי ש"אינם גרמנים". "אני ... חש בושה בשביל גרמניה", הוא כתב אחרי עליית היטלר לשלטון. "תמיד הרגשתי גרמני, באמת".

בינתיים, האווירה באוניברסיטאות הגרמניות הלכה ונעשתה רעילה אפילו בשביל היהודים הטמועים וה"מתבוללים" ביותר. באפריל 1933 פוטרו כל עובדי הציבור היהודים, כולל שופטים, בחסות "החוק לשיקום שירות המדינה המקצועי". חודש לאחר מכן פוטרו גם המרצים היהודים באוניברסיטאות. קלמפרר תיעד את תחושותיו המיוסרות ביומנו:

10 במרץ 1933. ... מדהים באיזו קלות הכול מתפורר ... איסורים מופרעים ומעשי אלימות. ויחד איתם, ברחובות וברדיו, תעמולה בלתי נגמרת. בשבת ... שמעתי חלק מנאומו של היטלר באוניברסיטת קניגסברג [אוניברסיטה בפרוסיה המזרחית, שבה פעל עמנואל קאנט] ... הבנתי רק כמה מילים, אבל הטון! הצווחות המעושות האלה, ממש צווחות. ... כמה זמן עוד אשמור על הפרופסורה שלי?

קלמפרר שמר על משרתו במשך שנתיים

נוספות. ב-2 במאי 1935, הגיע תורו:

בבוקר יום שלישי, בלי כל התרעה מוקדמת – שני דפים הגיעו בדואר. "על סמך פסקה 6 בחוק לשיקום שירות המדינה המקצועי, המלצתי ... על פיטוריך". ... בתחילה חשתי הלם, ולסירוגין, מעין רומנטיות; כעת נותרו רק מרירות ואומללות.

חמישה חודשים לאחר מכן, כמו הוספת חטא על פשע, נאסרה כניסתו לחדר הקריאה בספריית האוניברסיטה בגין היותו "לא-ארי". כך החל תהליך עקבי ומתמשך של שחיקת זכויותיו כאזרח.

האנטישמיות הנאצית הובילה, כידוע, לבריחת מוחות מהגדולות בהיסטוריה. יותר מ-200 מתוך 800 המרצים היהודים במדינה עזבו; 20 מתוכם היו זוכי פרס נובל. אלברט איינשטיין עזב כבר ב-1933, בעקבות סלידתו מהמתקפות הנאציות על ה"פיזיקה היהודית" שלו. הנטישה התגברה בנובמבר 1938, אחרי הפוגרום הידוע כליל הבודלח. המרוויחות העיקריות מבריחת המוחות היהודיים היו, כמובן, האוניברסיטאות האמריקניות.

אך בשביל קלמפרר, הגירה – בוודאי לארץ ישראל, שנמצאה אז תחת שלטון המנדט הבריטי, אך גם הייתה מקומו של "הבית הלאומי" שהבטיחו הבריטים לעם היהודי – לא באה בחשבון. תהיה זו הודאה שהנאצים צדקו, שהוא באמת לא גרמני אלא יהודי. ובמילותיו שלו: "אם כעת יוקמו במיוחד מדינות יהודיות ... זה יאפשר לנאצים לזרוק אותנו אלפי שנים אחורה. ... הפתרון לשאלה היהודית ימצא רק בהצלה מידי מי שהמציאו אותה".

הלבן בצפון, והעיר אסטרס'אן הסמוכה לים הכספי בדרום. מאייר הציע להקים שלוש "מושבות גבול" עצומות שיאכלסו כ-5 מיליון מתיישבים גרמנים. גורלם של העמים שהתגוררו שם עד לאותה נקודה יהיה אפוא טיהור אתני, או השמדה.

ב-1940, סטודנט ושימו ויקטור שולץ הגיש תזה לדוקטורט באוניברסיטת ברסלאו, תחת הכותרת "על ההיתכנות של מחזור זהב מפיותיהם של המתים". מחקרו נערך בהנחייתו של פרופ' הרמן אוילר, דיקן הפקולטה לרפואה באוניברסיטה.

באשוויץ, אס-אס גרופנפיהרר קרל קלאוברג, מרצה לגינקולוגיה באוניברסיטת קניגסברג, ניסה לגלות מהי הדרך היעילה ביותר לעקר נשים. הטכניקות שהוא בדק כללו הזרקה של חומצות, ללא הרדמה, אל רחמיהן של האסירות.

כל מי שמטפח את האמונה הנאיבית בכוחה של ההשכלה הגבוהה להנחיל את ערכי המוסר, לא למד את ההיסטוריה של האוניברסיטאות הגרמניות בימי הרייך השלישי. תארים אקדמיים לא חיסנו את הגרמנים נגד הנאציזם. להפך: הם הגדילו את הסיכוי שהם יאמצו אותו. נפילת האוניברסיטאות הגרמניות מאיגרא רמא לבירא עמיקתא התגלמה בנכונותו של מרטין היידגר, גדול הפילוסופים הגרמנים של דורו, לזנק אל העגלה הנאצית, עם סיכת צלב קרס בדש החליפה. הוא היה חבר המפלגה מ-1933 עד 1945.

אחרי שהכול נגמר, ההיסטוריון פרידריך מיינקה ניסה להסביר את "הקטסטרופה הגרמנית" בעזרת הטענה שהתמחות טכנית מופרזת גרמה לחלק מהגרמנים

היגיון זה הוא ששכנע את קלמפרר ויהודים רבים אחרים להישאר בגרמניה עד שכבר לא יכלו לעזוב. חלקם בחרו לשים קץ לחייהם – כמו הרמן יעקבסון, בלשן מאוניברסיטת מרבורג שהשליך את עצמו מתחת לגלגלי רכבת. בסופו של דבר ניצל קלמפרר מגירוש למחנות המוות כאשר דרזדן הופצצה על ידי חיל האוויר הבריטי בפברואר 1945. ההפצצה אפשרה לו להסיר מבגדיו את הטלאי הצהוב ולשמור על פרופיל נמוך עד לכניעת גרמניה.

קלמפרר נשאר בדרזדן גם לאחר שניתנה לשלטון סובייטי, כחלק מגרמניה המזרחית. כעבור זמן לא רב הוא החל להבחין בקווי דמיון בין השפה שנקט משטר "הרפובליקה הדמוקרטית הגרמנית", שפעל בגיבוי סובייטי, לבין זו של הרייך השלישי. כמו חנה ארנדט וג'ורג' אורוול, קלמפרר הבין שלטוטליטריות של הימין ולטוטליטריות של השמאל היו, ביסודן, מאפיינים דומים – ובמיוחד, שתיהן אהבו לכפות "שיחדש" על נתיניהן.

*

עולם האקדמיה הגרמני הלא-יהודי לא הלך בעקבותיו של היטלר במסלול לגיהינום: הוא הוביל את הליכה בו. נוכל להסתפק בכמה דוגמאות מייצגות.

קונרד מאייר, קצין אס-אס בדרגת אוברפיהרר ומרצה לאגרונומיה באוניברסיטת ברלין, היה אחד המומחים שסייעו להינריך הימלר בתכנון "תוכנית האב למזרח", שמטרתה הייתה להרחיב – לאחר הניצחון הצפוי על ברית המועצות – את שטח ההתיישבות הגרמני עד לקו הנמתח בין העיר ארכנגלסק שעל הים

המשכילים (אך לא הוא, כמובן) לזנוח את הערכים ההומניסטיים של גתה ושילר. כתוצאה מכך, הם לא היו מסוגלים להתנגד ל"מקיאוויליאניות ההמונית" של היטלר.

הסופר תומס מאן – אשר, שלא כמיינקה, בחר בגלות כדי שלא לשתף פעולה בשתיקה – היה יוצא דופן בכך שהשכיל לזהות, כבר אז, שהאליטה הגרמנית המשכילה מצאה בהיטלר מעין אח צעיר ומפלצתי, שתפקידו לנסח ולאשרר את שאיפותיה האפלות ביותר.⁸

הלקח שהאקדמיה האמריקנית אמורה ללמוד מזו הגרמנית, הוא ברור. אם נשתמש בלשון המשפטית של שנת 2023: בגרמניה, "שיח הפך להתנהגות".⁹ הפתרון הסופי לשאלה היהודית החל במילים; ליתר דיוק, הוא החל בהרצאות, מונוגרפיות ומאמרים אקדמיים. הוא החל בשירים של אחוות הסטודנטים. אחרי 1933, לעומת זאת, ובמהירות מדהימה, הוא הפך למעשים: ראשית לאפליה שיטתית פסבדו-משפטית, ולבסוף לתוכנית של רצח-עם טכנוקרטי.

השוואה הייתה ועודנה פשע היסטורי יוצא דופן – נבדל מאירועים אחרים של אלימות מאורגנת וקטלנית נגד מיעוטים – בדיוק משום כך: משום שהיא בוצעה על ידי מדינה מפותחת במיוחד, שבה נמצאו המוסדות האקדמיים הטובים ביותר בעולם. זו הסיבה שהאוניברסיטאות האמריקניות אינן יכולות להתייחס לאנטישמיות כעוד ביטוי של "שנאה" שאינו שונה, למשל, מאסלאמופוביה (חידוש לשוני שלא ראוי להזכירו באותה נשימה). זו הסיבה שהמוסר הכפול של קלודין גיי – שממנו משתמע שמשום מה, אפרו-אמריקנים ראויים יותר להגנה מיהודים – הוא כה מגונה.

זו הסיבה שהשכל הישר סולד מטענתה שאנטישמיות נסבלת באוניברסיטת הרווארד כל עוד אינה מלווה ברצח עם.

*

ובכן, נדמה שתגובת הנגד לבגידת האינטלקטואלים של זמננו הגיעה, סוף סוף.

תורמים כמו מרק רואן, מנכ"ל חברת אפולו גלובל; רוס סטיבנס, מייסד חברת סטון רידג' (שניהם בוגרי אוניברסיטת פנסילבניה); וביל אקמן, מייסד חברת פרשינג סקוור (ובוגר הרווארד), הבהירו שתמיכתם במוסדות שפועלים באופן המתואר לעיל אינה מובטחת עוד.

כמה ימים אחרי השימוע בבית הנבחרים, ליזו מקגיל, נשיאת אוניברסיטת פנסילבניה, התפטרה מתפקידה יחד עם יושב ראש חבר הנאמנים של האוניברסיטה, סקוט בוק. אחרים עשויים להיות הבאים בתור.¹⁰

אבל רפורמה של ממש בתרבות של אוניברסיטאות העילית באמריקה תדרוש יותר מכמה התפטרות של בכירים. התרבות הזאת נטועה עמוק במחלקות השונות, שכולן נשלטות על ידי חברי סגל הנהגים מקביעות, ועוד לא דיברנו על הגדודים של קציני המגוון וההוגנות, שבחלק מהמוסדות נדמה שמספרם עולה על זה של הסטודנטים.

ז'יליין בנדה האשים את האינטלקטואלים של זמנו בהתפלשות ב"יצרים הגזעיים, המעמדיים והלאומיים ... הגורמים לבני האדם לקום איש על רעהו". ראשי האקדמיה של ימינו לעולם לא יזהו את עצמם כיורשיהם של אלו שבנדה גינה. הם יתעקשו שהם משתייכים לשמאל, בעוד שמושאי ביקורתו של בנדה השתייכו לימין. ועם

זאת, כפי שהתחוור לוויקטור קלמפרר אחרי הכיבוש הסובייטי ב-1945, טוטליטריות מגיעה בשני טעמים, הגם שרכיביה זהים תמיד.

לשקם את ההפרדה בין עולם המחקר והידע לעולם הפוליטיקה, באופן שיקיף את כל המארג האקדמי – רק אז הן יוכלו להינצל מגורלן של מרבורג וקניגסברג.

אם יצליחו האוניברסיטאות האמריקניות

ניל פרגוסון הוא היסטוריון. ספרו האחרון שהופיע בעברית הוא 'אימפריה' (ספריית שיבולת, תשפ"ג). מאמר זה הופיע במקור באתר האינטרנט של חברת המדיה The Free Press, בכותרת "The Treason of the Intellectuals", ומפורסם כאן באישור החברה. תרגם יובל סימן-טוב

6	ויקטור קלמפרר, יומנים: 1933–1945: מבחר, מגרמנית: טלי קונס, תל-אביב: עם עובד, תשס"ה, 2004.	1	"Claudine Gay's Statement on the Death of George Floyd", Inequality in America Initiative, Harvard Faculty of Arts and Sciences, May 31, 2020
7	הלחם בסיסים של המילים "שיח" ו"חדש", ובאנגלית Newspeak. שיחדש היא שפה בדיונית מ-1984, ספרו הידוע של ג'ורג' אורוול, המתוכננת להגביל את יכולת ההתנגדות המנטלית של אזרחי מדינת אוקיאניה, שבה מתרחש הסיפור (הערת המערכת).	2	ראו ציין בטוויטר של המשתמש C. Bradley Thompson, 9.12.2023, https://bit.ly/4ar0oQb
8	ראו, Thomas Mann, "That Man Is My Brother", <i>Esquire</i> , March 1, 1939	3	מקס ובר, "המדע כיעוד", מאנגלית: אלעד לפידות, תכלת 36, קיץ תשס"ט, עמ' 98–128.
9	פרגוסון משתמש כאן במילותיה של קלודין גיי, שכאשר נשאלה האם קריאות לאינתיפאדה עוברות על כללי ההתנהגות של אוניברסיטת הרווארד, ענתה ש"שיח" מפר את כללי ההתנהגות רק כשהוא הופך ל"התנהגות": "When speech crosses into conduct" (הערת המערכת).	4	Report on the University's Role in Political and Social Action (11.1967) and Social Action (11.1967) הדו"ח כולו ניתן לקריאה כאן: https://provost.uchicago.edu/reports/report-universitys-role-political-and-social-action . תרגום לעברית של חלקים נרחבים מהדו"ח תמצאו אצל יונתן דובי, "בלי חופש דעה אין מדע", השילוח 33, אייר תשפ"ג, עמ' 16–20.
10	ואכן, גם קלודין גיי התפטרה מתפקידה זמן קצר לאחר מכן.	5	Rudy J. Koshar, <i>Social life, local politics, and Nazism: Marburg, 1880-1935</i> , UNC Press Books,

עמית שיקלי

הדרך הארוכה ל-7 באוקטובר

הסכמי אוסלו, הנסיגה מלבנון והרס יישובי גוש קטיף נטעו באויבינו את האמונה כי ניתן לגבור על מדינת ישראל. רק אמונה בצדקת דרכה של הציונות תמנע תבוסות עתידיות

א. הסכמי אוסלו במוקדם או במאוחר תקום ועדת חקירה ממלכתית לאירועי השבעה באוקטובר.

"אני מכרזו היום שהסכסוך נגמר... לא יישמע עוד חמס בארצך, שוד ושבר בגבולייך". (שמעון פרס במעמד החתימה על הסכם קהיר, 1994)

רבות דובר על ההשלכות הביטחוניות והצבאיות של הסכמי אוסלו, שהובילו להתעצמות של ארגוני הטרור הפלסטיניים ביו"ש וברצועת עזה ולהפיכתן של ערים כגון רמאללה, שכם, ג'נין, ח'אן-יונס ורפיח לחממות טרור, בד בבד עם התפוגגות החופש המבצעי והאחיזה המודיעינית של צה"ל בשטח שממנו נסוג. השלכות אלו גבו מחיר דמים, עם עלייה דרמטית במספר הנרצחים הישראלים מפעולות טרור בשנות החתימה על ההסכמים, בשנים שאחריהם ובשנות האינתיפאדה השנייה. רק כיבושן של ערי יו"ש מחדש במסגרת מבצע חומת מגן בשנת 2002, והחזרת חופש הפעולה של צה"ל בכל שטחי יו"ש, הובילו בסופו של דבר לצמצום בהיקף הפיגועים ואיכותם.

אבל להסכמי אוסלו היו היבטים אחרים, חשובים באותה מידה אך מדוברים פחות מההיבט הצבאי והביטחוני, שעליהם יש לתת את הדעת. העיקריים שבהם הם הפיכת מערכת החינוך הפלסטינית למערכת אינדוקטרינציה אנטישמית; הכשרת ההנהגה הפלסטינית בזירה המדינית

במוקדם או במאוחר תקום ועדת חקירה ממלכתית לאירועי השבעה באוקטובר. הוועדה תבחן את תפקוד הממשלה והקבינט, קהיליית המודיעין על שלל זרועותיה, המל"ל, צה"ל ופיקוד הדרום. אני מאמין שאנשיה יבצעו עבודה יסודית ומעמיקה, אולם ספק אם ועדה מסוג זה תבקש לבחון את התפיסות המעצבות וההחלטות האסטרטגיות שסללו את הדרך, שנים אחורה, אל שרשרת האירועים החמורים שפקדו אותנו באוקטובר אשתקד. בחינה זו תיאלץ להיעשות במסגרת השיח הציבורי.

לטענתי, שלוש החלטות היסטוריות יצרו את התנאים המדיניים והביטחוניים שאפשרו את היתכנותה של מתקפת הטרור הקטלנית בשבעה באוקטובר. הראשונה והמכרעת היא ההכרה בארגון הטרור אש"ף והענקת השליטה בערים הערביות ברצועת עזה וביהודה ושומרון למיליציות החמושות שלו במסגרת הסכמי אוסלו. השנייה היא הנסיגה המבוהלת מרצועת הביטחון בלבנון במאי 2000. השלישית היא תוכנית ההתנתקות והרס ההתיישבות היהודית ברצועת עזה ובצפון השומרון. שלוש ההחלטות הללו אינן עומדות לבדן, כמובן, ברשימת ההחלטות שעיצבו את מהלך האירועים – השלכות מרחיקות לכת היו גם לעסקת שליט, לדוגמה – אך מפאת הקיצור ולשם המיקוד, נסתפק בהן לעת עתה.

אל נטעה לחשוב שמערכת האינדוקטרינציה היא מיזם חמאסי בלבד. חלק נכבד מהאדרת הטרור הממוסדת מתבצעת על ידי הרשות הפלסטינית, באמצעות העברת תשלומי עתק למשפחות ה"שהידים" ולאסירים הביטחוניים. בספר 'כמה שווה יהודי מת?' מסבירה ליטל שמש כי על פי מרכז המידע למודיעין וטרור ע"ש האלוף מאיר עמית, הסכום שמעבירה הרשות למטרות אלה נאמד ביותר ממיליארד שקלים בשנה, כ-7 אחוזים מתקציב הרשות הכולל! תקציבים אלה מעוגנים ב"חוק האסירים" של הרשות, ומעבר לתשלום שכר לאסירים ולמשפחותיהם ישנה שורה של זכויות, הטבות ותוכניות שיקום ייעודיות. שכרם של מחבלים פלסטינים שהצליחו במיוחד במשלח ידם ונידונו ליותר משלושים שנות מאסר עומד על כ-12 אלף שקלים בחודש – פי ארבעה מהשכר הממוצע ברשות הפלסטינית.

שלושה עשורים של חינוך לשנאת ישראל ולתאוות רצח אנטישמית, מהיום שהועברה השליטה על מערכת החינוך הפלסטינית לידי הרשות, הניבו תוצאות בהתאם. בסקר שערך מכון המחקר הפלסטיני AWRD בתחילת נובמבר בקרב ערביי יו"ש ועזה, 75 אחוז מהנשאלים הביעו תמיכה במתקפה שביצע חמאס. נאמר שכדי לגדל ילד דרוש כפר, דהיינו, קהילה ומערכת שלמה שיציעו לו מודלים לחיקוי וינחילו לו את הערכים הראויים לחברה שבה גדל. נדמה כי באותה מידה דרוש כפר כדי לגדל רוצחים, אנסים ושוחטי ילדים במיטותיהם.

הבינלאומית; וכן פגיעה קשה באתוס הציוני והאמונה בצדקת הדרך שהתלוותה אליו.

ההיבט האינדוקטרינרי: חינוך לרוע

קשה להפריז בחשיבותה של האינדוקטרינציה האידיאולוגית שהתרחשה בעקבות העברת השליטה במערכת החינוך הפלסטינית לידי אש"ף ואחר כך לידי חמאס. לפני הסכמי אוסלו הירדנים שלטו במערכת החינוך הפלסטינית. ירדן לא חינכה לאהבת ציון, אבל גם לא לאנטישמיות או לרצח יהודים. מערכת החינוך של חמאס, לעומת זאת, מטפחת שנאה תהומית ליהודים, וניזונה משילוב של מוטיבים אנטישמיים קלאסיים וקנאות דתית אסלאמיסטית. ישראל, וליתר דיוק "הישות הציונית", מתוארת כמיום אימפריאליסטי שיש למחות מעל פני האדמה על מנת להשיב את אדמות האסלאם לבעליהם הראויים. כפי שנכתב בהקדמה לאמנת חמאס: "ישראל תקום ותוסיף להתקיים עד שהאסלאם ימחה אותה, כפי שמחה את מה שקדם לה".

ברי כי צבא הטרור החמאסי שיצא למסעות רצח, אונס והתעללות סדיסטית ביישובי הנגב המערבי בשבעה באוקטובר, לא יכול היה לבצע את פשעיו אלמלא נשען על מערכת חינוך שהכשירה את לבבות אנשיו לפעולות מזוויעות כאלו. כדי להבין את עומק האינדוקטרינציה יש להיזכר בתוכנה של השיחה המתועדת בין אחד המחבלים לאביו שבעזה בשבעה באוקטובר: "אבא, אני מדבר אתך ממפלסים, פתח את הווסטאפ שלי ותראה את כל ההרוגים ... הבן שלך הרג יהודים ... אבא, עשרה במו ידי!"

אוסלו לרשות הפלסטינית, וממילא גם לנרטיב האנטי-ישראלי שהיא מקדמת, סייעו לה במאבקה הדיפלומטי נגד ישראל.

ההיבט הרעיוני: השאיפה לנורמליות
יותר מכול, הכרתה של מדינת ישראל בארגון השולל את זכותו של העם היהודי להגדרה עצמית ומכחיש את עברו וזיקתו אל ארץ ישראל מעידה על שבר גדול באמונתה של הנהגת ישראל ברעיון הציוני ובצדקת דרכו.

מתחת לנימוקים המדיניים והביטחוניים בעד אוסלו הסתתרה מוטיבציה עמוקה יותר: "השלום איננו מטרה בפני עצמה", אמר רון פונדק, אחד מאדריכלי ההסכם, "אלא אמצעי להעביר את ישראל מעידן אחד לעידן אחר, לעידן של מה שאני מחשיב כמדינה נורמלית. 'ישראליות' של החברה במקום 'יהוד' שלה יאפשרו לשלב את הלאומיות היהודית, שגשוג התרבות הישראלית, הפרדת הדת מהמדינה ושוויון מלא למיעוט הערבי בישראל"².

את רעיון הנורמליות בהקשר לזהותה של מדינת ישראל ביטא היטב א"ב יהושע בספרו 'זכות הנורמליות', שבו שלל את טענת הזכות הדתית או ההיסטורית של העם היהודי לארצו וטען כי הזכות היחידה העומדת לנו על הארץ היא זכות מצוקת הקיום. טענה זו העלה לפניו גם הסופר עמוס עוז, שקבע כי "אין לנו צידוק אובייקטיבי אחר אלא צדקת הטובע הנאחו בקרש היחיד שבו מסוגל היה להיאחו".

במאמרו "אם כל ההתנתקות" התייחס ד"ר דרור אידר לאותו רכיב אידיאולוגי פנים-ישראלי של הסכמי אוסלו, שביטא לדבריו

ההיבט המדיני: מתן לגיטימציה לאויב הכרתה של ממשלת ישראל באש"ף כנציגו החוקי והלגיטימי של העם הפלסטיני והסרתו מרשימת ארגוני הטרור העניקה לארגון תעודת כשרות שעשתה אותו באחת מארגון מוקצה לשחקן מדיני מרכזי בזירה הבין-לאומית. להסכמים הייתה השפעה מרחיקת לכת גם על יכולתה של הרשות הפלסטינית לנהל מלחמת חורמה משפטית כנגד מדינת ישראל, שכן מעמדה של הרשות כישות חצי-מדינית הוא זה המאפשר לה לפעול בערכאות משפטיות כמו בית הדין הבינלאומי בהאג וליהנות ממעמד רשמי במוסדות האו"ם.

המעמד הבין-לאומי והתשתית השלטונית, הפיננסית והדיפלומטית שיצרו הסכמי אוסלו גם אפשרו לרשות הפלסטינית, ומאוחר יותר גם לחמאס, לייצר מערך פעולה מדיני חובק עולם המסייע לתחזק את מאמצי הדה-לגיטימציה נגד ישראל. החל מ'ועידת האו"ם נגד הגזענות ושנאת הזר' שנערכה ב-2001 ("ועידת דרבן הראשונה") שאורח הכבוד בה היה חתן פרס נובל לשלום, יו"ר הרשות הפלסטינית יאסר ערפאת, ושעיקר חיציה נשלחו נגד מדינת ישראל והאשימו אותה באפרטהייד וגזענות; עבור בארגוני החברה האזרחית שלקחו חלק פעיל בוועידת דרבן ושהניחו מאוחר יותר את התשתית להקמת תנועת החרם על ישראל, ה-BDS, שחלק מהארגונים החברים בה מקיימים קשר ישיר עם הרשות הפלסטינית ואף מחזיקים משרדים ברמאללה; וכלה בתשתית הענפה התומכת במהומות האנטישמיות והפרו-פלסטיניות המתרחשות בימים אלה במדינות המערב; ברור כי היוקרה והמעמד שהקנו הסכמי

שמקורה [בכך] שפתאום התחלנו להריח את השכחה.

אירועי 7 באוקטובר העניקו גם לאלה שהחלו "להריח את השכחה" תזכורת לכך שלא משנה כמה יתאמצו לטשטש את זהותם הלאומית, תמיד יימצא המתנדב שיזכיר להם שהם חלק מהעם היהודי; ושעם כל הצער שאחדים עשויים למצוא בדבר, "נורמלי" העם היהודי מעולם לא היה, ולעולם לא יהיה.

ב. הנסיגה מלבנון

ואני, האמת, באופן אישי, מאמין שנחזור. לא יהיה שם מלון על ההר; תהיה מפקדה של חיזבאללה לכבוש. מה, לא נחזור? לא יהיה שוב פיגוע במשגב עם? ופיגוע מעלות סיבוב שני, לא יהיה? לא תהיה קריית-שמונה תחת מטחים? לא ישחטו אותנו על הדרך? זו דעתי, שהכול יחזור, ואם שקט שם בינתיים, זה רק בגלל שהמתבלים מתעצמים וצוברים אמצעי לחימה ... יחטפו לנו חייל, יקטפו איזה ג'יפ על הגדר הטובה, ישגרו פצמ"רים על יישוב, לאט לאט ישחררו רסן. כשזה יגיע כל מי שחושב שלהק מטוסי קרב מסוגל לעשות את העבודה מהאוויר, עוד יגלה שאין תחליף לחי"רניקים... (רון לשם, 'אם יש גן עדן')

אסון המסוקים שאירע בפברואר 1997 ובו נספו 73 חיילים; אסון הסלוקי באוגוסט של אותה שנה, שגבה את חייהם של חמישה לוחמי גולני; אסון השייטת בחודש שלאחר מכן, שבו נפלו 11 מלוחמי היחידה ומפקדיה בפשיטה שהסתבכה; כל אלו, לצד נפילתם של לוחמים ומפקדים נוספים ברצועת הביטחון, הולידו לחץ ציבורי גובר לסיום

את שאיפת ההגמוניה הישראלית להתנתק מעולה של שרשרת הדורות היהודית: מקבר רחל, ממערת המכפלה, משילה, ומעל הכול מקודש הקודשים – הר הבית. מלחמת ששת הימים, הוא כותב,

הייתה תאונה היסטורית לא מתוכננת. המפגש הבלתי אמצעי עם ערש ההיסטוריה היהודית חשף באופן בלתי מבוקר את המוני העם לשיבתו של המודחק המטפיזי. ... בישראל חילונית, שבה הוכנע הממד הדתי, והליברליזם האוניברסלי שלט בכיפה, לא היה צורך בתוספות טריטוריאליות שכל מהותן הזכירה את הגרעין היהודי העתיק ... דומה כי כאן – ולא בשליטה בעם זר – נמצא שורש ההתנגדות של השמאל הישראלי לאחיזה בערש מולדתו ההיסטורית.

גם בזירות תרבותיות אחרות בלטה הכמיהה אל 'הנורמליות' בזיקה אל הסכמי אוסלו. סדרת הטלוויזיה 'תקומה' שהפיק הערוץ הראשון במלאת חמישים שנה למדינה, הייתה דוגמה מובהקת לכך. פרק הנעילה של הסדרה שכותרתו "שלום, חבר" עסק בהסכמי אוסלו ורצח רבין. במהלך הפרק רואיינו אנשי רוח וסופרים צעירים כמייצגי התקופה. הבולטת שבהם הייתה סופרת צעירה בת 24, דורית רביניאן, שסיפרה:

השלום מייצג בעיניי מין להשיל מעצמי את המעיל הכבד הזה של הלאומיות. זה משא כבד בעיניי. כל הזמן לזכור שאתה יהודי ושאתה נרדף ושאתה שייך לארץ הזו ... השלום יוריד ממני את העול הזה ואני יכולה להיות אינדיבידואל שהוא אזרח העולם והוא חי את חייו... המודעות לזה ששלום מתהווה יצרה איזושהי אופוריה, שאני חושבת

... אחים יקרים אהובים בפלסטין, אני אומר לכם: ישראל הזאת, עם הנשק הגרעיני שלה והמטוסים החזקים ביותר באזור, בחיי אללה, היא חלשה יותר מקורי עכביש!

הנסיגה – והמסר

שבועות ספורים לאחר הנסיגה ריכז אתר ממר"י (המכון לחקר תקשורת המזרח התיכון) אסופת תגובות לנסיגה ברשות הפלסטינית, שממנה ניתן להתרשם מהדהוד המסר של נסראללה באוזניים הפלסטיניות.³ לדוגמה, מאמר המערכת בביטאון הרש"פ, אל-חיאאת אל-ג'דידה, קבע כי נסיגת ישראל מדרום לבנון התבצעה "אך ורק תחת לחץ המרגמות והקטיושות", והעלה את השאלה שמא בנסיגתה מלבנון משדרת ישראל מסר שעל פיו ייטב לפלסטינים אם ישכפלו את ההתנהלות של חיזבאללה. בטורו היומי נקט עורך העיתון רטוריקה המזכירה את זו של נסראללה:

חיילי הכיבוש לא נסוגו מדרום לבנון משום שמאסו בכיבוש: לולא בערה האדמה תחת רגליהם, הם לא היו נסוגים. לולא התרבו ארונות הקבורה הם היו נשארים יחד עם סוכניהם ... הנמלטים כעת כעכברים מבועתים ... אם הדם אינו מביא את הניצחון, אז לכל הפחות הוא מוריש אותה לדורות הבאים. בפעם הראשונה הפולשים הישראליים נמלטים מכברת קרקע ערבית כשהם מושפלים, וכל מבוקשם להיוותר בחיים לאחר שטעמו מהמות.

העניין ברור: המסר ששידרה ישראל לאויביה כאשר נסוגה מלבנון הוא שמה שלא הולך בכוח, הולך בסבלנות, בהתמדה, ובעוד יותר כוח. סקרים שנערכו באותה תקופה

נוכחות צה"ל בדרום לבנון. בבחירות 1999 התחייב מועמד מפלגת העבודה לראשות הממשלה, אהוד ברק, כי אם ייבחר יוציא את כוחות צה"ל מלבנון בתוך שנה. ניצחנו בבחירות שיקף בין היתר את השתרשות התפיסה, בקרב חלקים נרחבים בציבור הישראלי, כי אין עוד תוחלת לשהייה בלבנון.

מבין שלושת המהלכים המסוקרים במאמר זה, שכולם זכו בזמן אמת לגיבוי תקשורתי ותרבותי שחיקו את תדמיתם החיובית, הנסיגה מדרום לבנון הצליחה לשמר הילה חיובית במיוחד, ובחלקים נרחבים בציבור היא נחשבת עד היום למהלך נכון, או לכל הפחות למהלך שלא נותרה ברירה אלא לעשותו. כיום, אחרי יותר מעשרים שנה של התעצמות חיזבאללה בחסות היעדר כוחות צה"ל מהשטח, התעצמות שהובילה לעקירה של רבבות ישראלים מבתיהם ולמעין העתקה של רצועת הביטחון משטח לבנון לשטח ישראל – קשה לטעון שהנסיגה אכן הייתה הצעד הנכון, על אף המחירים הגבוהים שהשהות בלבנון גבתה בזמנה.

על כל פנים, ברק עמד בהבטחתו וכמעט שנה אחרי היבחרו, ב-24 במאי 2000, יצאו מלבנון אחרוני חיילי צה"ל. בחלוף יומיים נשא נסראללה בבינת-ג'בייל את "נאום קורי העכביש" המפורסם:

מבינת-ג'בייל המשוחררת אני פונה אל העם הפלסטיני המדוכא, המושפל והמיוסר: אנשינו בפלסטין, גורלכם בידיכם! ... אתם, הפלסטינים המדוכאים, הלא חמושים, המוגבלים, יכולים לאלץ את הפולשים הציזונים לשוב למקומות שמהם באו. ... הבחירה היא שלכם, והמודל מוצב מול עיניכם.

סלומינסקי, מפד"ל, 15.3.2004 במהלך
דיון במליאת הכנסת

שעה שהמצב ביו"ש התאזן בזכות מבצע
'חומת מגן', ברצועת עזה, שם ישראל לא
יזמה מבצע לחיסול תשתיות הטרור, המצב
הידרדר והלך. שורה של פיגועים ולחץ
צבאי אפקטיבי של ארגוני הטרור ברצועה,
בשילוב אפשרי של חקירות פליליות בעלות
גוון פוליטי, הובילו פעם נוספת ראש
ממשלה ישראלי לצעוד בנתיב הנסיגה.

בנאום בכנס הרצליה בדצמבר 2003 הציג
ראש הממשלה דאז אריאל שרון את תוכנית
ההתנתקות, שבמסגרתה התחייב שבתוך
חודשיים תניע ממשלת ישראל מהלך חד-
צדדי ברצועת עזה ובצפון השומרון, שיכלול
פינוי התנחלויות. "זנחו את דרך הטרור
ובואו נעצור יחד את שפיכות הדמים", אמר
שרון, "בואו נתקדם יחד לעבר השלום".

מעט הספקנות והביקורת שהציגו כמה
מהדרגים המקצועיים נהדפו במהירות
וביעילות. כאשר בפברואר 2004 אמר
ראש אמ"ן דאז, האלוף אהרון זאבי פרקש,
כי תוכנית ההתנתקות מתפרשת על ידי
הפלסטינים כניצחון לטרור, דובר צה"ל
מיהר להגיב והבהיר כי "הקצין" – משל היה
מדובר במפקד זוטר – "לא הציג את דעתו
לגבי תוכניתו של ראש הממשלה, אריאל
שרון, אלא רק השמיע הערכות מודיעיניות".

גם הסתייגויותיהם של נבחרי ציבור לא זכו
להתייחסות רצינית. חבר הכנסת ישראל
אייכלר (יהדות התורה), לדוגמה, טען כי
"אין שום ויכוח שהתנתקות חד-צדדית,
בלי הסכם שלום, בלי הסדר כלשהו, לא
תביא שלום ולא תפסיק את שפיכות
הדמים. אדרבה, הכול מודים שהתנתקות
חד-צדדית תיתן רוח גבית לטרור, והיא

מצאו כי 63 אחוז מהפלסטינים האמינו
שעליהם לחקות את השיטות האלימות
של חיזבאללה.⁴ ואומנם, בספטמבר 2000,
ארבעה חודשים לאחר נסיגת כוחותינו
מלבנון, פרצו אירועי אלימות חסרי תקדים,
שזכו לימים לתואר "אינתיפאדת אל-אקצה".

חמישה חודשים לאחר נסיגת צה"ל מלבנון,
בשבעה באוקטובר 2000, נהרגו ונחטפו
שלושה חיילי צה"ל בעת שהיו בסיוור מבצעי
במורדות הר דב. בצל האירועים הקשים
ביהודה ושומרון ובערים ערביות בישראל,
האירוע לא גרר תגובה צבאית ניכרת מצד
ישראל. דוקטרינה חדשה נולדה בשורות
מערכת הביטחון, דוקטרינת ההכלה. מהר
מאוד התברר שהאיומים ששיגר ראש
הממשלה ברק קודם הנסיגה, שלפיהם הוא לא
ממליץ לאויבינו לנסות אותנו, לא עשו רושם.

הנסיגה מדרום לבנון הובילה להתפרצות
אלימה חסרת תקדים בזירה הפלסטינית
ולשחיקת ההרתעה מול חיזבאללה –
שחיקה שהובילה בסופו של דבר למלחמה
נוספת, ולאחר מכן לשני עשורים של
שקט מדומה שבחסותו הפך חיזבאללה
לאחד מצבאות הטרור החזקים בעולם.
הנסיגה מלבנון תרמה אפוא להיווצרות
התנאים שהובילו לאירועי 7 באוקטובר בכך
שהחלישה את כושר ההרתעה של מדינת
ישראל, שנתפסה כמי שנמלטה משדה
הקרב, ובכך שיצרה בקרב הפלסטינים
שאיפה לחיקוי דפוסי הפעולה של
חיזבאללה.

ג. תוכנית ההתנתקות

"אדוני ראש הממשלה, כשאתה בורה
מעזה, עזה תרדוף אחריך". (ח"כ ניסן

איננו עובדה בלתי הפיכה. אם אפשר לשרוף את בית הכנסת של נצרים, ולהקים מחנות אימונים של חמאס על חורבות החממות של גני-טל ומורג – אפשר יהיה לשרוף גם את בתי הכנסת בשדרות ובבארי. זוהי המשמעות העמוקה וההרסנית של תוכנית ההתנתקות.

להתפכח מן האשליות

ב-27 באוגוסט 2005 פרסמה לשכת ההסברה של הזרוע הצבאית של חמאס קלטת שמע של מוחמד דף, מפקדה הצבאי, בזו הלשון:

בני עמנו הסבלן, המתמיד והמנצח... אני מודה לאל יינשא ויתעלה על תמיכתו בג'יהאד של בני עמנו ועל שחרור רצועת עזה האהובה ומבקש ממנו לסייע לנו לשחרר את ירושלים ואת הגדה המערבית, את עכו, חיפה, יפו, צפת, נצרת אשקלון וכל פלסטין. ... אני בטוח שעוזה היא רק תחילת המהלך ... לא ננוח עד שתשחרר כל אדמתנו הקדושה...⁵

דברים דומים נשמעו שוב כעבור 16 שנים, בוועידת "אחרית הימים" שקיים חמאס בספטמבר 2021. במהלך הוועידה הוקראו דברים מטעם יחיא סינוואר, שאמר כי "מערכת השחרור והשיבה לפלשתין נעשית קרובה מאי-פעם. אנחנו כבר רואים בעינינו את השחרור ולכן אנו נערכים למה שיהיה אחריו". בכיר אחר בחמאס הוסיף: "אנו סבורים שהשחרור יתבצע בתוך שנים בודדות. היעלמות ישראל תהיה אירוע היסטורי חסר תקדים ברמה העולמית והאזורית".

הסכמי אוסלו, הנסיגה מלבנון והרס יישובי גוש קטיף הם חלק מרצף תפיסתי ואסטרטגי

תוכיח להם כי זאת הדרך להכניע את מדינת ישראל ולגרשה מלבנון, מעזה, מן השומרון ומירושלים". אך דבריו נתפסו כדברים המאיימים לעכב את הקדמה שתביא עימה ההתנתקות.

עם עקירתם של יישובי גוש קטיף ופינוי מוצבי צה"ל בקיץ 2005, איבדו צה"ל והשב"כ את חופש הפעולה והאחיזה המודיעינית ברצועה. במציאות כזו יכלו חמאס ושאר ארגוני הטרור לבנות את כוחם – בדומה לחיזבאללה בלבנון – להקים תשתית מנהרות ענפה, לפתח יכולות ייצור נשק ורקטות ארוכות טווח ולאמן כוחות פשיטה ויחידות מיוחדות. לישראל ניתנו כמה הזדמנויות להקדים תרופה למכה, בייחוד במבצעי עופרת יצוקה וצוק איתן, אך היא נמנעה מלעשות זאת ובכך הותירה את היוזמה בידי האויב.

יש דמיון בין הנסיגה מלבנון לנסיגה מגוש קטיף, אך יש ביניהן גם הבדל עצום. רצועת הביטחון – כשמה כן היא – הייתה רצועת שטח שתכליתה היחידה מתן ביטחון לאזרחים המצויים על אדמת המולדת. יישובי גוש קטיף, לעומת זאת, לא נועדו לשמש מוצבים ארעיים, אלא חבל התיישבות שהוא חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל. והגם שהיה כבר תקדים של פינוי יישובים בחבל ימית וסיני כחלק מהסכם השלום עם מצרים, ההתנתקות הייתה אירוע שונה. לראשונה בתולדותיה ויתרה מדינת ישראל על חבל התיישבות שלם כתוצאה ישירה של רצף פעולות אלימות מצידם של ארגוני הטרור הפלסטיניים, ללא שום הסכם וללא שום תמורה.

עקירת יישובי גוש קטיף הייתה הצהרה בפני אויבי ישראל כי קיומה של מדינת ישראל

שבו תעבור המחרשה – שם יעבור הגבול. אין ביטחון ללא התיישבות איתנה, וזה נכון לא רק לרצועת עזה, שבה התקשינו מאוד לתחזק יישובים מבודדים כמו מורג ונצרים, אלא גם לגליל ולנגב.

ומה אחר כך? הלנצה נחיה על חרבנו? דומני שהיטיב לנסח את התשובה משה בלינסון במאמרו מקיץ 1936, ראשית מאורעות הדמים בארץ, "טעם המערכה": "...לפנינו: קוממיות ועצמאות. זאת היא המערכה. עד מתי? כך שואלים. עד מתי? עד שכוחו של ישראל בארצו ידון למפרע לתבוסה כל התקפת האויב, באשר הוא שם; עד שהנלהב ביותר והנועז ביותר בכל מחנות האויבים באשר הם שם, ידע: אין אמצעי לשבור את כוח ישראל בארצו, כי הכרח-החיים איתו ואמת-החיים איתו, ואין דרך בלתי אם להשלים איתו. זהו טעם המערכה."

שביסודו אובדן האמונה בצדקת דרכה של הציונות וביכולתו של עם ישראל להוסיף ולהילחם על מולדתו. חולשה רעיונית הולידה חולשה צבאית ומדינית. אויבינו לא קונים ולא יקנו את סיפורי הבדיה שאנחנו מספרים לעצמנו על ויתורים כואבים אך אמיצים ועל נסיגה מתוך עוצמה. לזכותו של מרבית המחנה הלאומי ייאמר שגם הוא לא קנה את הסיפורים האלה, וראה בהם את מה שהם באמת: כניעה לטרור. רבים ממנהיגי המחנה הזהירו והתריעו מפני הנסיגות, אך תוגמלו על כך בקיתונות של בוז.

עלינו לקוות שמחיר הדמים הכבד של אירועי 7 באוקטובר יוביל את עם ישראל להפנים כמה לקחים עמוקים. הראשון והחשוב שבהם הוא שללא זהות יהודית איתנה, ללא אמונה בצדקת דרכנו וזיקה לנחלת אבותינו, לא נוכל להכות כאן שורש. הלקח השני הוא שמי שזורע נסיגות – קוצר מלחמות. אלה חוקי השכונה שלנו. הלקח השלישי, ישן כימי תל-חי, הוא שבמקום

עמיחי שיקלי הוא שר התפוצות והמאבק באנטישמיות

- 6.6.2000
- 4 רן ברץ, "מצפון נפתחה האינתיפאדה: מחיר הדמים של הבריחה מלבנון", מקור ראשון, 15.5.2020.
- 5 "מחמד דיף מאיים להפוך את כל פלסטין לגיהנום", ממר", 8.9.2005

- 1 ליטל שמש, כמה שווה יהודי מת?, ירושלים: סלע מאיר, תשפ"ד 2024, עמ' 53-54.
- 2 מונא בתוך "הציבור הדתי לאומי והסכסוך הישראלי-פלסטיני", דו"ח קבוצת המשבר הבינלאומית מס' 147, 21 בנובמבר 2013, עמ' 35, הערה 225.
- 3 "תגובות פלסטיניות לנסיגת צה"ל מדרום לבנון", ממר",

ניקולאי טלייסניק

פופולזם מסוג אחר

אם ארגנטינה של האווייר מיליי תצליח לשנות כיוון ותזכה ברווחה ושגשוג – גם מדינות אחרות באמריקה הלטינית ובעולם כולו יוכלו לעשות זאת

פוליטית של פופולזם ליברטריאני, ועל כך אבקש להרחיב במאמר קצר זה.

*

בשיח האקדמי על פופולזם נדמה לפעמים כי מרוב מתיחה מושגית המושג איבד את הכושר האנליטי שלו. כל מנהיג שאינו מתיישר לפי תפיסות ממסדיות ליברליות מסווג אוטומטית כפופוליסט; ויקטור אורבן פופוליסט, כמו שמרין לה-פן פופוליסטית, כמו שוולדימיר פוטין פופוליסט, כמו שהוגו צ'אבס היה פופוליסט. כדי להשיב את המושג לממדיו המועילים, אני רוצה להציג בקצרה שתי דרכים להסתכל על פופולזם (למרות הבעייתיות המובנית בקוצר היריעה), ולהסביר את הרקע לעלייתם של מנהיגים שאפשר לסווגם כפופוליסטים.

הדרך הראשונה היא להבין פופולזם כשיח אידיאולוגי 'רזה', המזהה את שדה המאבק הפוליטי-חברתי כמחולק בין שתי קבוצות הומוגניות יריבות: העם מכאן, והאליטה מנגד; ה'עם' נושא מטען נורמטיבי חיובי, ואילו ה'אליטה' בעלת גוון נורמטיבי שלילי. העם הוא תמיד טוב, ומייצג סגולות ציבוריות, ואילו האליטות הן מושחתות ומנסות לשלוט בעם באמצעות מניפולציות. טענתי שזהו שיח אידיאולוגי 'רזה' משום שהוא כשלעצמו אינו מנסח משנה סדורה, שמתיימרת לקבוע כיצד תיראה החברה,

לו היו טוענים באוזניי לפני כשנה שארגנטינה תהיה המדינה הראשונה שבה ייבחר ליברטריאן לראש הרשות המבצעת, הייתי חושב שמדובר בבדיחה משונה. אחרי הכול רוחו של הנשיא הידוע לשמצה חואן פרון, שדגל בסמכותנות ובמעורבות מדינתית בכל תחום, עדיין מרחפת מעל הפוליטיקה הארגנטינאית. ארגנטינה, בדומה למרבית מדינות אמריקה הלטינית, היא מדינה עם מורשת פוליטית אטיסטי-סוציאליסטית למדי; מכון הריטג' האמריקני, המפרסם מדי שנה מדד המדרג מדינות לפי מידת החופש הכלכלי שלהן, העניק לארגנטינה את המקום ה-145 מתוך 184 מדינות; ובין הציבור הארגנטינאי למדיניות אדוקה של שוק חופשי וממשל מוגבל מעולם לא שררה אהבה גדולה. בשל כך קשה להבין כיצד ייתכן כי כ-56 אחוזים מאזרחי המדינה הצביעו בנובמבר האחרון בעד ליברטריאן מוצהר.

אולם נראה שעלייתו וניצחונו של מיליי אינם קשורים בהכרח בליברטריאניות שלו, כפי שאפשר היה לחשוב, אלא דווקא בדמותו ובצדדיו הפופוליסטיים, שהצליחו להתחבר לסנטימנט עממי רחב. מיליי הוא פופוליסט, ובהקשר של אמריקה הלטינית וארגנטינה בפרט, לפופולזם יש אחיזה ממשית וארוכת שנים בציבור. אנו עדים למעשה למקרה מובהק ראשון של הצלחה

ממנו, אלא ממש כמוהו, "אחד מאיתנו"; הפוליטיקאי הפופוליסט לא ידבר בשפה גבוהה אלא בשפה פשוטה, וכשהוא מדבר על יריבים פוליטיים – אפילו שפה בוטה. הוא לא ילבש חליפה אלגנטית, אלא לבוש יום-יומי ועממי; הוא לא יתפס יושב לסעוד את ליבו במסעדת גורמה יקרה, אלא יצטלם בשוק המקומי כשבידיו אוכל רחוב. השאיפה של הפוליטיקאי הפופוליסט היא לגרום לאזרח מן השורה לחשוב שהם שניהם שייכים לקבוצה עממית אחת מגובשת, ולחדד את הפער שבין ה"אנחנו" ל"הם", יריביו הפוליטיים, המוצגים על ידו כאליטיסטים מרוחקים ומנותקים מצרכי הממשיים של העם.

*

מה גורם לעליית הפופוליזם בעשורים האחרונים בעולם המערבי?

חוקרים שונים תולים זאת בהתנגדות לתהליכי הגלובליזציה הליברליים, אם במישור הכלכלי ואם במישור התרבותי. אנשים רבים ברחבי העולם מרגישים שהגלובליזציה השאירה אותם מאחור וערערה את תחושת הביטחון הכלכלית והחברתית שלהם – ומשום כך הם הולכים אחר פוליטיקאים 'לא-ממסדיים', המפנים אצבע מאשימה ברורה כלפי האליטות ומבטיחים שינויים רדיקליים. אין לכחד שבהסברים אלה יש מן האמת; אך אין בכוחם להסביר את הפופוליזם במדינות אמריקה הלטינית, שפרח כבר באמצע המאה הקודמת, עוד לפני תהליכי הגלובליזציה של העשורים האחרונים.

גורם נוסף שתורם לעליית הפופוליזם הוא קיומה של 'אווירה משברית', בין אם זו

אלא עשוי מרכיבים שלדיים קבועים שניתן להעלות עליהם בשר בדמות רעיונות מאידאולוגיות אחרות – כל עוד הם שומרים על המסגרת הדיכוטומית הפשטנית של עם נגד אליטות.

כך למשל, פופוליסטים משמאל רואים את הקפיטליסטים בתור האליטה הרעה שמשעבדת את ההמונים, וכפועל יוצא מכך יכוונו את חיציהם נגד מוסדות פיננסיים וכלכליים בינלאומיים כמו וול סטריט, קרן המטבע הבינלאומית וארגון הסחר העולמי – אלו השומרים לשיטתם על הסדר הקפיטליסטי העולמי. פופוליסטים מימין, לעומת זאת, מבקרים את מוקדי הכוח החותרים לשיטתם תחת הריבונות הלאומית העממית – כמו מדיניות הגירה פתוחה כלפי אנשים שאינם משתייכים לקבוצה הלאומית או התרבותית הדומיננטית, הנתפסת בעיניהם כקידום ערכים אוניברסליים על חשבון ערכים פרטיקולריים. דוגמה נוספת לכך היא ביקורתם של פופוליסטים ימנים באירופה על האיחוד האירופי ומוסדותיו הברוקרטיים, שנתפסים כמי שמתערבים בצורה עמוקה בעניינים שאמורים להיות מוכרעים על ידי העם באמצעות המוסדות הדמוקרטיים של מדינת הלאום.

הדרך השנייה להגדרת הפופוליזם מבינה אותו כסוג של סגנון מנהיגותי. המנהיג הפופוליסט הוא מנהיג כריזמטי המצליח לסחוף רגשית את ההמונים במגע ישיר איתם, ללא צורך בתיווכו של מנגנון מפלגתי חזק. הפוליטיקאי הפופוליסט פונה לעם באמצעות נאומי כיכרות המוניים, אמצעי תקשורת מוסדיים, וב-15 השנים האחרונות – באמצעות הרשתות החברתיות. הוא עושה זאת בסגנון 'אותנטי', שגורם לאזרח הפשוט לחשוב שהפוליטיקאי אינו נעלה

נוגעת למשבר כלכלי, ביטחוני או חברתי. באופן טבעי, משבר מוליד חוסר אמון עמוק של הציבור בממסד המדינתי ובדרג הפוליטי, הנתפסים כמי שאינם מספקים את הסחורה שעליהם לספק. במצב משברי כזה, פוליטיקאים המעמידים תדמית רדיקלית ומכריזים על שאיפתם לשנות את הסדר הקיים, תוך הפניית אצבע מאשימה כלפי האחראים על המשבר, יזכו לתמיכה רבה. כך ינסה הפוליטיקאי הפופוליסט למנף את הייאוש הנובע מהמשבר, ולהציע סדר יום שונה מאוד. בהתאם לכך, ניתן לומר שכעומק המשבר, וכהיקף האוכלוסייה הנפגעת ממנו – כך גם נגלה את עומק התמיכה בפוליטיקה פופוליסטית.

כשאנו בוחנים את המקרה של מדינות אמריקה הלטינית, אנו מוצאים כי מדובר במדינות מאוד לא יציבות מבחינה פוליטית וכלכלית. רובן לא זוכות לשגשוג כלכלי (לדוגמה, התוצר המקומי הגולמי בהן נמוך מאוד), וסובלות מבעיות של פשיעה אלימה, סמים ופרשיות שחיתות חדשות לבקרים. אין זה המקום לדון באריכות בגורמים לכישלון הלטינו-אמריקני הזה; הסברים שונים תולים זאת במורשת הקולוניאלית, בבעיות מוסדיות, בתרבות פוליטית אלימה וקלקולת ואף בסוגיות אקלים. אולם, העולה מדברינו בבירור הוא שעל רקע המשברים המתמשכים הפוקדים את היבשת, אפשר להבין גם את ריבוי המנהיגים הפופוליסטים שצמחו בה.

כבר בשנות ה-90 – שנים רבות לפני מילי הארגנטינאי – היו במדינות אמריקה הלטינית מנהיגים פופוליסטים שזוהו עם תפיסת עולם ימנית. תקופה זו מכונה במחקר 'הגל השני של הפופוליוזם', שהגיע

כמה עשורים לאחר 'הגל הראשון', השונה מן השני בטיב המדיניות שקידם. בעוד הגל הראשון היה מזוהה עם מנהיגים לאומנים, שניהלו מדיניות כלכלית אטיסטיטית ומדיניות חוץ בדלנית (ולעיתים אף לעומתית) כלפי ארצות הברית – הרי הגל השני, שהגיע על רקע משברים כלכליים קשים ברחבי היבשת, אופיין במדיניות כלכלית ליברלית שכללה הפרטות, קיצוצים בהוצאות הממשלתיות, הורדת מיסי הון בניסיון למשוך משקיעים זרים, ומדיניות חוץ קרובה יותר לארצות הברית ולמערב. אם מנהיגי הגל הראשון סימנו את אלו המשעבדים את מדינות אמריקה הלטינית לאינטרסים זרים כ"אליטות", הינה מנהיגי הגל השני הכתירו כאליטות המשמשות מושא לביקורת דווקא את אלה שקידמו מדיניות ריכוזית של הכלכלה, וכך דאגו לאינטרסים של המקורבים להם בלבד – "סוציאליזם של מקורבים", אם תרצו.

בין המנהיגים המזוהים עם הגל השני ניתן למנות את אלברטו פוג'וריו בפרו, פרננדו קולור דה-מלו בכרזיל וקרלוס מנם בארגנטינה. על שלושתם אפשר לומר בהכללה כי חרף שיפור משמעותי בנתונים הכלכליים של מדינותיהם, הם לא שינו את המוסדות המושחתים, וכך הובילו למשברים נוספים ומתמשכים. חלקם אף הסתבכו בפלילים בעצמם, ומורשתם הפכה להיות שנויה במחלוקת; יש הטוענים שכישלונם הוביל בטווח הרחוק לבואו של הגל השלישי של הפופוליוזם באמריקה הלטינית, המזוהה עם מנהיגים כמו הוגו צ'אבס – גל שכלל סוציאליזם אדוק ואנטי-אמריקניות קשה.

*

מצוידים בתובנות שהצגנו עד כה על

האקלים". אולם כאן עליי לחלוק על סימון זה, לנוכח העובדה שבניגוד למנהיגים ימניים סמכותניים אחרים, מיליי שומר על קו ליברטריאני עקבי; הוא סבור שהמדינה לא צריכה להתערב בסוגיות חברתיות כמו יחסים חד-מיניים וזכויות טרנסג'נדרים, ועם זאת הוא גם טוען כנגד השימוש במערכת החינוך הציבורית לשם קידום סדר יום פרוגרסיבי.

האם היותו של מיליי פופוליסט היא בעיה? על כך יש לענות בפתגם הידוע "מעשיך יקרבוך ומעשיך ירחקוך". מיליי השתמש באסטרטגיה פופוליסטית כדי להיבחר, על כך אין עוררין; אולם השאלה כעת היא איזו מדיניות הוא יקדם בפועל. בחודשיו הראשונים בתפקיד הכיוון נראה די מבטיח: כבר בנאום ההשבעה שלו הציג מיליי את האמת לציבור בנוגע למצבה הקשה של הכלכלה הארגוניאנית, ולא הסתיר את העובדה שיידרשו צעדים קשים וכואבים כדי לשנות את כיוונה. ברמת המדיניות, הוא מקיים רבות מהבטחות הבחירות שלו – לרבות סגירת משרדי ממשלה והידוק תקציבי – ולאחרונה אף ניתן היה לראות את פירות המהלכים האלו בדמות שיפור בנתונים הכלכליים של ארגוניאניה.

יחד עם זאת, האתגר האמיתי של מיליי יהיה לקיים רפורמה במוסדות שהוא לא יצליח לסגור. כאמור, גם קרלוס מנם קידם כלכלה חופשית ומערכת יחסים קרובה עם המערב, אך לא עשה שום שינוי חיובי במוסדות הארגוניאניים – שהיו ונשארו מושחתים וכושלים. אם מיליי חפץ להצליח היכן שקודמיו כשלו, ולהעלות את ארגוניאניה על מסלול של צמיחה ורווחה לאורך זמן – הוא חייב לשים את יתרו ברפורמות מבניות

פופוליים, נוכל להתבונן במיליי הארגוניאני – ולהבחין בקלות כי הוא כמעט הפופוליסט המושלם. בשנים שלפני עלייתו לשלטון ארגוניאניה סבלה ממשבר כלכלי קשה, שכלל נתוני אינפלציה מאמירים של מעל מאה אחוזים, שירותים ציבוריים ירודים, עלייה בנתוני הפשיעה ופרשיות שחיתות שריחפו מעל בכירים במערכת הפוליטית והבירוקרטית במדינה. מיליי מצידו, עוד בטרם נהפך לפוליטיקאי, יצא נגד הממסד הפוליטי הארגוניאני וכינה אותו "קאסטה" שדואגת לעצמה ולא לעם. למרות היותו איש אקדמיה, הוא נודע בסגנונו המילולי הבוטא, הכולל שימוש תכוף בגסויות כלפי כל מי שהחליט לבקר; אפילו האפיפיור פרנציסקוס 'זכה' למגוון תיאורים גסים מצידו של מיליי, לרבות הביטוי "שמאלני מטונף". הופעותיו הציבוריות בקמפיין הבחירות שלו היו כשל כוכב רוק שהגיע במטרה לשלהב את ההמונים, וכללו נגינה על גיטרה חשמלית, נאומים מלאי פאתוס, ושימוש – שהפך איקוני – במסור חשמלי, שנועד לדמות את הקיצוצים הרחבים שמיליי הציע במשרדי הממשלה, בבירוקרטיה וברגולציה הממשלתית.

חשוב להדגיש בנקודה זו שהיותו של מיליי פופוליסט לא מפחיתה מהיותו ליברטריאן. נראה כי הוא באמת ובתמים מאמין בעקרונות של ממשל מוגבל וליברליזציה כלכלית, והאלמנטים הפופוליסטים משמשים אותו רק כאסטרטגיה פוליטית. מיליי אומנם סומן על ידי רבים כמנהיג ימני פופוליסטי קיצוני וסמכותני, בדומה למשל לז'איר בולסונארו בברזיל, לנוכח עמדותיו נגד הפלות ונגד מה שהוא תיאר בתור "השקר הסוציאליסטי של משבר

החופשית בעולם כולו. אם ארגנטינה, על אף ההיסטוריה הסוציאליסטית שלה, תוכל לשנות כיוון ולזכות בכך לרווחה ולשגשוג – תיסלל הדרך גם למדינות אחרות שילכו בעקבותיה, באמריקה הלטינית ובעולם כולו.

*

נסיים בנקודה שבה פתחנו. השימוש הנפוץ בשיח הציבורי בביטוי "פופוליזם" הוא כמעט תמיד בעל אופי שלילי, ונעשה לרוב כהטחת אשמה נגד יריבים פוליטיים. פוליטיקאי 'פופוליסט' נתפס כמי שמקדם מדיניות לא אחראית, שהוא עצמו יודע בסבירות גבוהה שהיא אינה המדיניות הרצויה, אך מקדם אותה בכל זאת משום שהוא מניח שהציבור הרחב, שאיננו מבין בענייני מדיניות לפרטי פרטים, יחשוב שהיא מדיניות טובה. המקרה של מיליי עשוי ללמד שיכול להיות גם פופוליזם מסוג אחר.

עמוקות במוסדות המדינה. מובן שזהו לא אתגר פשוט כלל וכלל; המציאות הפוליטית נוטה להיות שמרנית למדי, והמספר הזעום של חברי פרלמנט מטעם מפלגתו בתוך סך חברי הפרלמנט בארגנטינה יקשה עליו בהיבט הזה. בדומה לפוליטיקאים אחרים, הוא יצטרך להתפשר ולתמרן פוליטית בחוכמה כל הדרך עד להשגת מטרותיו.

הסיפור של מיליי יכול להיגמר במוקדם או במאוחר כמפח נפש לטינו-אמריקני נוסף, ואף להצטייר ככישלון ליברטריאני תקדימי שעלול להרחיק אנשים מרעיונות מהסוג שמיליי מתיימר לייצג בגאון. אך לדעתי לפנינו דווקא הזדמנות גדולה מבחינת הליברטריאניזם כתנועה רעיונית: אם מיליי יצליח להציב את ארגנטינה על מסלול של צמיחה, רווחה ושגשוג; אם הוא אכן יצליח להעביר רפורמות מבניות באופן שיחזיק מעמד בטווח הארוך – הרי שהוא יישא ברכה לא רק ל-46 מיליון אזרחי ארגנטינה, אלא גם למפלגות ואנשי ציבור המעלים על נס את ערכי החירות והכלכלה

ניקולאי טלייסיניק הוא סטודנט לתואר שני ועוזר הוראה במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית. בוגר תוכניות אקסודוס ואדם סמית של מכון ארגמן

יובל סימן טוב

עידן הבריונות

בריונות של קומץ משגשגת כשהרוב נשאר דומם – ומנצחת כשהרוב נכנע לה מראש. זו המציאות החדשה במערב וגם כאן

אנדרטה ציבורית, הקורבן אינו האנדרטה הפוגענית אלא הציבור כולו; כשמיעוט של סטודנטים מתפרעים גורם לאוניברסיטה לבטל את טקסי סיום התואר בשל "דאגות ביטחוניות שלצערנו התברר כי אין להן מזור" (כפי שהסביר הדובר של אוניברסיטת קולומביה), הקורבן אינו הישות הציבורית, אלא כלל הסטודנטים שאינם נמנים עם הבריונים.

מה מסביר את התפשטות התופעה? האם הבריונים של היום אמיצים יותר מהבריונים של פעם, מאיימים יותר? נראה שלא. בריוני ימינו הם פחדנים כבריוני כל הדורות, וקרוב לוודאי שהם מאיימים פחות מקודמיהם. אבל פחדנים משגשגים כשאין להם ממה לחשוש, כשאין מי שיעמוד מולם ויגבה מהם מחיר על התנהגותם.

האשמה אפוא אינה בבריונים. הם עושים את מה שעשו מאז ומתמיד. האשמה היא ברוב המתעקש להישאר דומם. כאשר קומץ מפגינים מסרב לאפשר לאירוע להימשך עד להסתלקותו של אחד הדוברים, והקהל אינו מוחה על כך, אף בהסתכנות של עימות עם המפגינים – זוהי כניעה לבריונות. ואם הדובר בוחר לנטוש את המקום כדי לאפשר לאירוע להימשך – כפי שעשה השר בצלאל סמוטריץ' לפני כחודש בוועידת 'ישראל היום' – גם זו כניעה לבריונות.

אבל בעוד שאת רצונם של אנשים להימנע מעימות אפשר להבין, גם אם לא לעודד,

בריונים. אנחנו מכירים אותם בעיקר מהילדות, או מסיפורים. סרטים הוליוודיים, עם האובססיה שלהם ל"עשיית הדבר הנכון", אוהבים במיוחד את הכלי הסיפורי שמספק הבריון. ילד אחד, קולני ויהיר ומאיים למראה, מתעמר באחר, משפיל או משתיק אותו, מחרים או מדיר אותו. מסביב עומד קהל, צופה, לעיתים בהתלהבות, לרוב בצער. שניים-שלושה מהם יוכלו לעצור את מעשה הבריונות, אך רובם סוכרים פיהם מתוך פחד, ביישנות או אדישות. אבל לעיתים יש בסרט גיבור, אדם שאולי הוא מפחד אך אין הוא פחדן; אולי הוא ביישן, אבל ביישן שאכפת לו. "וַיִּפֶן כֹּה וְכֹה וַיֵּרָא כִּי אֵין אִישׁ", ויתייצב מול הבריון. הגיבור משלם לפעמים מחיר, אך מעשה הבריונות בדרך כלל נפסק והגיבור זוכה להערכה. המסר של הסרטים הללו ברור: כדי להביס את הבריונות, יש לעמוד מולה איתן. זה הדבר הנכון לעשות, והפנטזיה של כל אחד מאיתנו היא להיות אותו גיבור. אמיץ בין פחדנים.

בשנים האחרונות השיח הציבורי במערב נעשה מוצף בבריונים, במשתיקים ובמחרימים. והקורבן של הבריונים הללו אינו אדם אחד בכל פעם, ואפילו לא מגזר או קבוצה מסוימים, אלא הקהל כולו: הרוב הדומם. כשמיעוט קולני מפוצץ אירוע כלשהו משום שאינו מחבב את אחד הדוברים, הקורבן אינו הדובר אלא קהל המאזינים; כשאספסוף אלים משחית

לאחרונה מתפשטת והולכת תופעה גרועה הרבה יותר: גורמים שהשתלטה עליהם פחדנות שעולה אף על זו של הבריונים, ובגינה הם בוחרים להתקפל מראש – ובעצם מסכימים לאכוף בעצמם את ההשתקה או החרם, ולו רק כדי להימנע מעימות עם הבריונים. נזכיר את בחירת הרשויות בלונדון לכסות ולהסתיר את אנדרטת השואה בהייד פארק מחשש לוונדליזם בידי משתתפים בצעדה פרו-פלסטינית שנערכה במקום, וכבר הוזכרה בחירתה של אוניברסיטת קולומביה לבטל את טקס קבלת התארים מחשש להתפרעויות. אבל הדוגמה הבוטה ביותר היא זו של משטרת המטרופולין בלונדון, שאנשיה איימו לעצור אדם יהודי ששהה בסמוך לצעדה פרו-פלסטינית בטענה שנוכחותו ומראהו ה"יהודי באופן די מובהק" היו פוגעניים כלפי שאר הנוכחים, והשוטרים לא היו מוכנים להסתכן בכך שתפרוץ קטטה. תופעה זו לא פסחה גם על ישראל, שבה מגלה המשטרה נכונות לאפשר חסימות כבישים ולהסתייג ממעצר של חוסמים על מנת להימנע מעימות עם מפגינים (בין אם מדובר במפגינים נגד הממשלה בתל-אביב, או מפגיני ימין שיצאו

לחסום בתגובה כבישי גישה לקיבוצים).

בכל המקרים הללו נעשתה בחירה פגומה מוסרית בניסיון לפייס מיעוט בריוני שביקש לכפות את מרותו על השאר. אבל עלינו לזכור שבריונים אי אפשר לפייס. בריונים שואלים את עצמם שאלה אחת בלבד: האם בריונותם משתלמת. ואם היא משתלמת, היא מתפשטת, ובסופו של דבר אי אפשר לעמוד מולה גם לו ימצא הגיבור שיעשה זאת.

ולכן עלינו לעמוד מולה כעת. כציבור, כחלק מהרוב המתון, על מנת שיידע כל אדם המבקש למנוע את קיומו של אירוע או את השמעתה של דעה כזו או אחרת, שנכון לו עימות, ושהבריונות מגיעה מעתה עם תג מחיר. דוברים המעוררים מחאה צריכים להתעקש על זכותם לדבר. טקסים ממלכתיים יש לקיים עם קהל גם במחיר של עימות ואי נעימות, ואת עול ההשלכות יש להטיל על המפריעים. חוסמי כבישים צריכים להיות מעוכבים ומפירי סדר צריכים להיעצר. הבריונות משגשגת כשאינ מי שיעמוד מולה. זאת הדרך היחידה שבה היא עלולה לנצח.

יוסף בן-עוז

הפרובלמטיקה של הקורבנות

חרף מיטב מאמצינו, העולם לא קונה את הקורבנות שלנו. עלינו להפסיק לשחק על פי חוקי משחק שאיננו מורשים לנצח בו, ולהציע למערב בשורה מוסרית חדשה

אנו אימצנו. הדבר בולט במיוחד ברשתות החברתיות, הזירה הראשית של תגובות הבטן הספונטניות. לפי הליגה נגד השמצה, התוכן האנטישמי ברשת X התרבה פי תשעה (!) מאז פרוץ המאורעות. גם בפייסבוק יש גידול ניכר, וביתר הרשתות המצב אינו טוב בהרבה.

אמת גסה מתבהרת והולכת: העולם לא קונה את קורבנותנו. והשאלה היא: למה? הנטייה הישראלית היא להסביר שהעולם עוין אותנו משום שעודו נגוע באנטישמיות. יש אמת בטענה זו, אך הסתפקותנו בה עלולה למנוע מאיתנו לבחון את עצמנו: היש במעשינו דופי המונע מאיתנו להצליח? התשובה היא שכן.

קונפליקט פנימי

הזדהותנו כקורבנות בעודנו מתמידים בלחימה חושפת קונפליקט פנימי מהותי; כיהודים אנחנו פשוט חיים איתנו אך לעולם הרחב אין זה מובן מאלינו: אם לטעמנו מותר לנו להילחם רק כש"אין ברירה", הרי ברגע שנצליח ניאלץ לחדול, וחמור מכך: אסור יהיה לנו להילחם אם לא יהרגו בנו קודם. הצגת העניין כנובע משיקולי מוסר עילאיים רק מחריפה את הבעיה: קשה להאמין ברצינות למוכנותה של ישראל "להתנות" פעולה בהרג אזרחיה, במיוחד לאחר השואה. "התחסדות" כה מוגזמת סופה שתישמע כנכלוליות. נראה כי לא מוכרחים להיות

המראות של עורכי דין ישראלים בגלימות ופאות שייקספיריות, מושכים בעניבה ומצטדקים כנגד טיעוני התביעה הדרום אפריקנית בהאג, עוררו במחוזותינו מבוכה ואף התקוממות – ובצדק. אלא שעלינו להכיר במציאות: הפארסה הזו היא אולי תיאטרון האבסורד – אך אין היא חריגה. מאז פרוץ המלחמה הייתה ההתקרבנות למאמץ ההסברתי הישראלי העיקרי, אם לא הבלעדי. בכל ראיון והזדמנות אפשריים אנחנו צועקים לעולם כולו, שרק ישמע: אנחנו פה הקורבנות. העסק אמור היה לעבוד חלק הפעם. מלחמת עזה הנוכחית היא הרי האקסמפלר של "מלחמת אין ברירה": בלא שום התגרות מוקדמת פצחו הפלסטינים בעזה וצבא החמאס שלהם בפוגרום הגדול והקטלני ביותר שנעשה ביהודים מאז השואה. בעת כתיבת מילים אלה עוד מוחזקים בידיהם של הרוצחים 129 מחטופינו בתנאים בלתי אנושיים, תוך התעללות פיזית ונפשית שהבטן מתכווצת מלשמוע אפס קצה ממנה. תגובה ישראלית היא הדבר המתבקש והמובן ביותר.

הכול אולי ברור מאוד, אבל גם לא ממש מצליח. מאז תחילת הלחימה ניצבת ישראל וניצבים יהודי העולם נוכח קלחת תגובות הנעה בין ניכור פושר לשנאה עזה. העולם המערבי, שהתקרבנות היא שפתו הטבעית, מגיב הפוך מהאינטואיציה שאף

אנטישמיים כדי להבחין במופרכות יסודותיה הלוגיים של עמדתנו.

אלא שחרף חסרונותיה, עמדה זו מספקת מענה קיומי לאדם המערבי בן זמננו. הבנת מגרעותיה תלויה בהבנת הצורך האנושי הזה. נראה שאידיאל הקורבנות השפיע עמוקות על המערב, עד כדי שינוי הפרדיגמה המוסרית,¹ דווקא בגלל שורשו החיובי: הדחף האנושי לחיים של חמלה מרבית; כמיהה אידיאליסטית שהעולם ינהג ב"אפס-רוע" כלפי סביבתו, כאן ועכשיו וללא פשרות – כמימוש מחודש של עיקרון החמלה הנוצרי הקדום. בעולם המערבי שבו פשתה זה מכבר עצבות עזיבת האלוהים, פשה גם הספק כלפי כל מישורי החיים. אל הריק שנותר מביאה עמדה זו מוחלטות משלה. בהירותה ויציבותה הם כמים לנפש צמאה.

אידיאליזם זה מעמיד במבוכה גם את המעיין במקורותינו: האמפתיה שהיהדות תובעת מן האדם כלפי זולתו, היא תמיד יחסית ומתוחמת: "ואהבת לרעך – כמוך".² ההתקרבות, לעומתה, תובעת מן האדם אמפתיה הרמטית מביטול העצמי ועד הכלת האלימות והברבריות. כאמור בברית החדשה: "אבל אליכם, השומעים, אומר אני: אהבו את אויביכם, היטיבו עם שונאיכם".³

בימינו פותח אף הצד המשלים לאוונגליון – היחס אל המקרבן. אם הקורבן ראוי לחמלה, המקרבן ראוי להתקפה. מכאן מובן הצידוק להתקפה הפרוגרסיבית על המערב. עוצמת המערב וחולשת יריבו ממחישות את הפרת האיזון והופכות את המערב למקרבן במהותו, אפילו יתחרט על עוולות העבר. חזק האחד בא תמיד על חשבון האחר.

עליונותה המוסרית של הקורבנות מובנת בעיקר ברמה האינטואיטיבית, ולכן ההסברים השכלתניים נתפסים לא רק כחלשים אלא אף כמתריסים. זאת הסיבה שהמוסריות הקורבנית בלתי מעוררת למול העמדה הישראלית המסויגת, המקבלת לכאורה את הנחות המוצא המתקרבות אך לא מצליחה או לא רוצה לממשן. אנו נלחמים בקמים עלינו להורגנו, גם אם הללו 'חלשים'. במצב כזה, טענת הקורבנות שלנו נתפסת בעיני המערבי המצוי כמניפולציה מתחכמת. וכשזה מגיע מעם ישראל, שיצא לו מוניטין של "מבשר-המוסר", הדבר אף מקומם שבעתיים.

אבל ההסבר הזה אין די בו כדי להסביר את הניכור והשנאה – בוודאי לאחר מה שעברנו, שאי אפשר להכחיש את היסוד הקורבני הנורא שבו. נראה כי משהו יסודי יותר, החורג מההסבר הרציונלי, פועל ברקע.

האלוהים שעזב

העולם המערבי של ימינו התעצב מתוך האתוס הנוצרי הקדום, ומתוך המוסר הנוצרי הקאנוני, שבו, כאמור, קורבנות היא אידיאל. בנצרות, האלוהים בעצמו הוא הקורבן הגדול ביותר: הוא היה מוכן למות למען האנושות כולה, בלי שזו תיתבע לקבל אחריות כלשהי למעשיה. ואם נדייק יותר: האלוהים הנוצרי הוא היהודי בעצמו, שהיה מוכן להקריב את חייו על הצלב למען האנושות כולה. הנוצרים שקיבלו על עצמם עמדה נפשית זו לאורך ההיסטוריה, לא זנחו מעולם. אפשר אם כן שהתרבות המערבית של ימינו, הטבולה מטלפיים עד קודקוד בשיח הקורבני, היא הגילום המודרני של עיקרון זה בדיוק. ישו עצמו אולי ננטש בחלוף הזמן, אולם עיקרי

משנדמה לנו. חשוב להדגיש: אין כאן אשליה לחשוב שנמצא הפתרון לשנאת ישראל המסורתית. ובכל זאת: נטישת המרכיב הקורבני במדיניות הישראלית, תוך אימוץ עמדה עברית אותנטית המבטאת שינוי רוחני ברמה הלאומית, חזקה עליה שתורגש רענונה ותוכר כנותה אצל האומות, לכל הפחות כתחילתה של בשורה אחרת בנושא זה. אל לנו לזלזל ברגישותן הרוחנית של אומות העולם; "הגויים קרובי תשובה הם", כמאמר חז"ל⁴, כמו רצו לומר: עמי העולם ניחנו באינטואיציה לזהות אל נכון תכנים מוסריים כנים.

החלופה העברית

המשחק הקורבני מבטא אמנם כמיהה נכונה ל"אפס-רוע", אך הוא נכשל בדיוק במה שהוא מתיימר להצטיין בו: הוא לא טוטאלי מספיק; ההבחנה השטחית בין 'קורבן' ל'מקרבן', המנוטרלת מכל הקשר, מסורסת מיסודה ואין לה היכולת להתמודד עם האתגר הגדול העומד לפתחה – מיגור הברבריות. גם העולם מבין זאת, ועל כן כאשר ישראל מבטאת עמדה מוסרית שאינה מושתתת על קורבניות, הוא לעיתים רואה בה דווקא מגדלור – כפי שהיה במלחמת ששת הימים או במבצע אנטבה.

כדי לנסח לעצמנו (ולעולם) בשורה חדשה עלינו לשוב אל שני מושגי יסוד עבריים (כלומר כאלה המבטאים את המורשת הקדומה של עם ישראל) הבולטים בהעדרם מן המחשבה האידאית במערב: האחריות והתשובה. האחריות היא הדרך לחירות שממנה קונה האדם יציבות בחייו וזוכה לטעום מן המוחלט; התשובה היא היד המושטת תמיד לתיקון, לא מתוך פשרנות

המוסר של הדת שנרקמה סביבו ושחלחלו אל התודעה המערבית במשך מאות שנים עדיין פועלים בתוכה.

ייתכן כי מתחת לפני השטח העולם עודנו מצפה שהיהודים ייאותו להיות הקורבן המת על הצלב בעבור חטאי העולם. אלא שהיהודים, לפחות מבחינה רשמית, התפטרו מהתפקיד הזה בה' באייר תש"ח. מאז קום המדינה נטשו היהודים את עבודתם המסורתית כ"ישו שבבשר", וחדלו מלהיות קורבנות. לאחר כאלפיים שנות גלות מרות ועקבות מדם בעולם הנוצרי, קמו היהודים ונסעו לארץ אבותיהם להקים בה מדינה משלהם. עזיבתם היא פרידה כמעט מיתולוגית, שכן העולם כמו ננטש על ידי מי שהיה מוכן להיות אלוהי-קורבנו ובכך לשאת את קלונו. "האלוהים" עזב את מדינות העולם והוא גר עכשיו בבית משלו והותיר אחריו ריקן. הציפייה בעולם שלאחר השואה הייתה כי נטישת הקורבן תביא תחתיה בשורה חלופית, אולם אנו לא הבאנו בשורה כזאת. חרף 76 שנות עצמאותנו בארצנו, עודנו מתמידים לבקש הכרה מאותו עולם שעזבנו, ובדיוק מאותה העמדה הקורבנית של פעם; עודנו שבים ופונים אליו בדמותו של ישו הישן והטוב שאיננו עוד.

העולם נותר נבוך: מה רוצים היהודים? אם עודם חפצים להיות הישו שלנו, מדוע אינם מקבלים זאת בהכנעה ובאצילות, ומדוע הלכו מאיתנו והקימו מדינה משלהם? ואם אינם חפצים בזה עוד, מדוע עודם פועלים מתוך הקורבנות הישנה היא?

על הרקע הזה, אפשר שההתנהלות הישראלית הממשיכה להציג אותנו כקורבנות מעוררת הרבה יותר אנטגוניזם מאשר אמפתיה, ומסיבות עמוקות יותר

אלא מלכתחילה.⁵ אפשר לומר שבעצם היציאה למלחמה באויב הפלסטיני, על מעשי הזוועה שביצע, אנו מכריזים מראש כי הוא יכול היה לפעול אחרת ושכך מצופה ממנו לעשות. היותו "הצד החלש" אינה משחררת אותו מאחריות מוסרית. האחריות והתשובה מעתיקות את המשקל מן ה"מצב" האובייקטיבי אל ה"אדם" הסובייקטיבי היכול להחליט ולשנות, ומציבות אותו מחדש במרכז.

נראה כי על מדינת ישראל מוטלת משימה שהיא הזניחה עד היום. עלינו לעצב במלואה את בשורתנו החדשה, ולהציב בעולם מוסר שאינו מקאברי כמו המוסר הקורבני. לגלות

יוסף בן-עוז הוא מהנדס מערכת בתחום החימוש-האווירי. שירת כסרן מיל' בחיל האוויר במלחמה הנוכחית

1 חיך קודמים לחיי חברך". (בבא מציעא סב ע"א-ע"ב).
 2 לוקס'ו, כו; וראו גם מתי' ה', מד: "אולם אני אומר: אהבו את שונאיכם והתפללו בעד אלה שרודפים אתכם", ועוד.
 3 רש"י על יונה א', ג. וראו מקורותיו במכילתא בתחילת פרשת בא, ובפרקי דרבי אליעזר, י.
 4 העבריות מזמינה תמיד את האדם לבחור אחרת. מששב לבחור בטוב, התברר למפרע כי הוא היה תמיד טוב, שהרי הצליח להכיר ברעה ולחזור ממנה. "התשובה" היא אם כן העדות למפרע לכך שהאדם שב אל עצמו (ומכאן שמה).

1 ראו Bradley Campbell and Jason Manning, *The Rise of Victimhood Culture: Microaggressions, Safe Spaces, and the New Culture Wars*, Palgrave Macmillan, 2018. על עיקר שיטתם עמד ד"ר יגיל הנקין במאמרו "העולם כבר אינו ליברלי", השילוח 25.
 2 "ולא יותר מנך" אף לדעת רבי עקיבא הסבור ש"זה כלל גדול בתורה": "שנים שהיו מהלכין בדרך וביד אחד מהן קיתון של מים, אם שותין שניהם מתים, ואם שותה אחד מהן מגיע לישוב... עד שבא רבי עקיבא ולימד: זחי אחיך עמך",

יניב כץ

לקחים מהחזית לעורך

היכנסו למצב עשייה, התנתקו ככל האפשר מדיווחי התקשורת, אל תדברו בשם כלל המילואימניקים, דברו אמת. מכתב מן המילואים

בניצחוננו על האויב השפל שמולנו, ששים אלי קרב ואמונים על צדקת הדרך – אך בכל פעם שיצאנו הביתה להפוגה קצרה נדהמנו לגלות כמה שונה הלך הרוח בעורף האזרחי. נדמה כי העורך שרוי בתוך עננה של עצב ודיכאון. רבים מהמילואימניקים בחזרתם ליחידה הצביעו על כך שדווקא בחזית אנשים מחייכים, שמחים ומלאי חיים, בעוד העורך, שעליו יצאנו להגן בתקווה שיצליח לשמור את שגרתו, מצוי דווקא הוא בהלם קרב.

לצה"ל יש מודל לטיפול מידי בהלם קרב בשעת הקרב, נוהל שנקרא יהלוי"ם על שם שלביו (חפשו "מג"ן לוחם" ביוטיוב). מטרת המודל היא לצמצם את הסיכון להתפתחות פוסט-טראומה בקרב חיילים בעתיד. בשלב האחרון שלו הוא מכוון את הלוחם השרוי בהלם למשימות – ולו הפשוטות ביותר – מתוך ההבנה כי עליו להיכנס למצב של עשייה ולא של שהייה פסיבית בתוך הוויית הכאוס של שדה הקרב. מודל זה לוכד לטעמי את ההבדל בין הלכי הרוח בחזית ובעורך במהלך המלחמה; בעוד לוחמי הסדיר והמילואים קפצו – פשוטו כמשמעו – ויצאו להגן על המדינה, אזרחים רבים ישבו שבועות ארוכים חסרי יכולת להגיב, וכל שנותר להם היה להיצמד למסכי הטלוויזיה והרשתות החברתיות, שם ספגו עוד ועוד ידיעות על קורבנות, חטופים ונעדרים, לאין מפלט.

בבוקר שמחת תורה התעורר עם ישראל לקולות הירי, הנפץ והטילים של מתקפת חמאס. לצד כוחות צה"ל הסדירים, רבים מאזרחי ישראל יצאו למערכה – בין שנקראו לכך בצו 8, ובין מיוזמה אישית טהורה. גיוס המילואים במלחמה זו היה הרחב ביותר שידעה מדינת ישראל לפחות מאז מלחמת יום הכיפורים, ובשיאו הגיע לכ-300 אלף מגויסים. חלק מהמגויסים שוחררו כעבור כמה חודשים (רק על מנת להיקרא שוב לדגל לאחר כחודשיים של הפוגה בביתם), וחלקם משרתים עד היום הזה. לאחר כחצי שנת מילואים שוחררתי יחד עם יחידתי ל"הפוגה" בת כמה חודשים – והצו הבא כבר מעבר לפינה.

אינני גנרל גדול, אף לא מפקד בכיר. השתחררתי משירותי הסדיר כמפקד צוות (מפק"צ) לוחמים בסיירת גולני, ומאז אני משובץ כמפק"צ לוחמים בגדוד הסיור של חטיבה 9 היא חטיבת עווד, אחת משלוש חטיבות המילואים המרכזיות של חטיבת גולני. למרות זאת, אני מבקש לגעת בכמה נקודות שחווינו כחיילים בשטח. חוויות הלוחמים, הסמלים והקצינים יכולות להאיר היבטים שאינם באים לידי ביטוי ברמות הגבוהות של הדרג המדיני והקצונה הבכירה.

ההתנתקות מהדכדוך

חווינו את המלחמה מראשיתה מתוך ביטחון

פעולות התקפיות רבות שביצע צה"ל בגבול הצפון לא זכו לסיקור כלל, בין מכוח הצנזורה הצבאית ובין מסיבות אחרות, אף שידיעות כאלו היו מחזקות את תחושת הניצחון בקרב העם.

מלחמת חרבות ברזל מאפשרת לנו לפתוח דיון סביב תפקידה של התקשורת, "כלב השמירה" הידוע, בעת חירום ומשבר. בעיניי, צמצום מידת החרדה הציבורית חשוב לא פחות מהצגתם של דיווחים אותנטיים. המערכה אינה רק צבאית אלא גם תודעתית, והתקשורת היא שמעצבת את תודעתם של ההמונים.

אל תדברו בשמנו

עם הימשכות ימי המילואים, ובייחוד לאחר תחילת שחרור יחידות שונות, החלו שלל ניסיונות של גורמים שונים ללכוד את ציבור משרתי המילואים ולדבר בשמו. לעיתים הדבר נעשה למען זכויות משרתי המילואים – כגון במאבקי אגודות הסטודנטים ובהתארגנויות של בעלי עסקים עצמאיים. אך לעיתים קרובות התארגנויות אלו נגעו בשאלות העומדות בשרש מחלוקות ציבוריות רחבות היקף, כגון שאלת הנחיצות (או הנזק) של בחירות בעת הזאת, אופן חלוקת תקציב המדינה או סוגיית הגיוס והשוויון בנטל. מאבקים ציבוריים הם דבר מבורך כשלעצמו במדינה דמוקרטית, אך הניסיון לאגד את כלל משרתי המילואים תחת מטרייה אחת הוא פסול וצורם.

אנשי ציבור ופוליטיקאים הציגו בערוצי התקשורת תמונה מסולפת כאילו הם הנושאים את "נס המילואימניקים" וכוחות הביטחון בכלל, וכל התנגדות להם פוגעת בצה"ל ובמאמץ המלחמתי. ארגונים שאך

אזרחים אחרים, רבים מספור, התנדבו בימי המלחמה בשלל תחומים. ראוי לבחון כיצד אפשר לחזק את העשייה – אם בחזית ואם בעורף שהוכח כי היא מצמצמת במידה דרמטית את תודעת הפחד והדיכאון התהומי שנדמה כמתפשט כנגע בחברה. עלינו לחשוב כיצד ניתן למנף את העוצמות הקיימות באוכלוסייה האזרחית ואולי אף למסד התארגנויות ברמה הקהילתית והמקומית שיאפשרו התמודדות בריאה ותקינה ככל האפשר עם כלל האיזמים שעוד נכוננו לנו.

כבר בהגיענו לימ"חים הציע לנו מפקד היחידה לנתק את לוחמינו מצריכה מוגברת של תקשורת. "הכי טוב", אמר באוזנינו, "שתנתקו אותם לגמרי". אותה הצפה שתרמה לתחושת הדיכאון בעורף איימה לפגוע גם בשורות הלוחמים. לכן לאורך כל שירות המילואים בחרנו כיחידה להתנתק ככל האפשר מהנעשה והנאמר בתקשורת, על שלל גווניה. לא חדשות, לא אתרים, לא טוקבקים. כלום. התחושה הייתה שהדבר רק פוגע במשימה ולא מועיל בדבר. להבנתי, מדיניות זו הייתה רווחת למדי ביחידות המילואים. רבים מהמילואימניקים היו מנותקים מהתקשורת מן הטעם הטכני שהמכשירים הסלולריים נאספו מהם. אך גם בחזיתות שבהן לא נאספו המכשירים, דוגמת חזית הצפון, רבים נמנעו מלצרוך את ערוצי התקשורת מבחירה.

בכל פעם שנחשפנו לתקשורת בכל זאת, ובהפוגות בבית, מצאתי עצמי שב ונדהם עד כמה פערי המידע גדולים. התקשורת המרכזית אינה מקור מדויק לא בנוגע לפעולות האויב ולא בנוגע לפעולות צה"ל עצמו. אוכל לתאר ממראה עיניי כיצד

או דרגי הפיקוד הבכיר – כאשר זה דיבר בסיסמאות ריקות. כאשר מפקד האוגדה, אלוף הפיקוד, הרמטכ"ל או שר הביטחון הגיעו לגזרה דרשנו מהם תשובות מייד לאחר שכובו המצלמות. הערכנו הרבה יותר את אלה שאמרו שפשוט אין כאלה, לפחות לבינתיים.

לעומת זאת, בעורף האזרחי התקינות הפוליטית עדיין שלטת. החברה האזרחית איננה צבא, אך על השיח הציבורי לשאוף להתנער מגינונים ומאמירות סרק. כאשר יש תוכנית ברורה, דוגמת הצורך והרצון להחריב את היכולות השלטוניות של חמאס בעזה וביו"ש, יש להצביע עליה בגלוי ובלי להתחמק, ובעיקר לקדם פעולות סדורות שיוציאו לפועל. כך גם כאשר מציגים את האויב שלפנינו.

אני מדבר בשם עצמי, אך משוכנע שרבים מחבריי הלוחמים יצטרפו אליי בקביעה שאנחנו מוכנים לכל משימה שנידרש לה בעתיד הקרוב והרחוק. מאז שובנו לשורות החברה, למקומות העבודה ולמשפחותינו, רבים מאיתנו מקבלים את הרושם כי מסיבות שונות הציבור הישראלי ספקן באשר ליכולת – ובעיקר למוכנות – של כוחות הביטחון לאתגרים שנכוננו לנו. נכון שאינני חשוף לתוכניות צה"ל, אך בדבר אחד אני בטוח: המורל בקרב הלוחמים גבוה מאוד. אנחנו מוכנים לפרק ב'. תסמכו עלינו.

לפני חודשים ספורים החדירו את המאבקים הפוליטיים לשורות הצבא (ובשיאם הקריאות לסרבנות או "אי-התנדבות") עטו על משרתי המילואים בניסיון לגייסם לקמפיינים שונים. מנגד, אישים המזוהים עם הממשלה הנוכחית ואף נציגיה התראיינו בכלי התקשורת והאדירו את עצמם תוך שהם נמנעים מנטילת אחריות על אירועי 7.10, הסיבה להתגייסותנו מלכתחילה.

בני האדם, כמאמר הז"ל, "כשם שפרצופיהם שונים כך דעותיהם שונות". אנשי המילואים, המתגייסים משלל גוני החברה ומכל רחבי הארץ, שותפים אומנם באהבתם למדינה ולחברה הישראלית ובמוכנותם להקריב למענה, אך מלבד זאת דעותיהם מגוונות בדיוק כפי שדעות האוכלוסייה האזרחית שונות ומגוונות. כל ניסיון להכליל אותם בדגל רעיוני אחד רק הרחיק אותנו מן המנסה, שגרם לנו להרגיש מנוצלים. על כן, אבקש לחדד את המסר שלי בנקודה זו: הימנעו מלהחדיר מאבקים חברתיים ופוליטיים לצה"ל ואל תדברו בשמנו.

נקודה נוספת נוגעת לישירות הדיבור. המילואימניקים רואים בצורה הישירה והבהירה ביותר את הנעשה בשטח. אי-אפשר לסבן אותם. בשירות הצבאי בכלל – אין מקום לחוסר כנות, להתחמקות משאלות קשות ולסיסמאות ריקות. השיח במילואים ובחזית הוא ישיר, קצר, ענייני, לא מתנצל ולא מתפשר. לא היססנו לקטוע כל בכיר שהגיע לנאום בפנינו – מהדרגים המדיניים

יניב כץ הוא סטודנט באוניברסיטה העברית, עוזר מחקר במכון משגב ובפרקליטות המדינה וקצין קרבי במילואים

תגובות

בתגובה ל"את מה חוסם אחוז החסימה" מאת עידן ארץ, גיליון 36

גונן אילן

זה לא האחוז, זו השיטה

הוא הגשת בקשה לפיצול. כך קיבלנו ארבע סיעות יחיד בכנסת, חרף אחוז חסימה שנועד למנוע בדיוק את המצב הזה. כך קרה לרשימת "הציונות הדתית" שהתמודדה בבחירות לכנסת הנוכחית. הרשימה הורכבה מחמש מפלגות ("האיחוד הלאומי-תקומה", "לזוז" (נעם), "מפלגה יהודית מאוחדת לשלמות התורה, העם והארץ", "העתיד אחד עתיד טוב לישראל" ו"חזית יהודית לאומית"), אך התפצלה לשלוש סיעות.

אני שותף לרצון של ארץ לרענן את השיח הפוליטי, אך חלוק עליו בדבר האמצעים. למעשה, הדיון בגובהו הרצוי של אחוז החסימה מסיט את העין מבעיה גדולה הרבה יותר: שיטת הבחירות היחסיות הנוהגת בישראל. שיטה זו, במודל הישראלי שלה, מעודדת מגזריות, שבטיות, קיטוב ופילוג חברתי המעודדים בתורם סחטנות פוליטית ואגב כך פוגעים ביכולת לחדש ולרענן את השיח הרעיוני הפוליטי.

לעומתה, השיטה האזורית טומנת בחובה יתרונות גדולים. למשל, חיזוק הקשר שבין הבוחרים לנבחרים ולפיכך קידום אחריותיות (אקאונטביליות) של הנבחרים כלפי האזרחים. שיטה המבוססת על חלוקה לאזורי בחירה גם תמתן את השיח הפוליטי, ותאלץ את הנציגים לאמץ עמדות מתונות

עידן ארץ טוען במאמרו שצריך להוריד את אחוז החסימה בישראל ולעבור לאחוז חסימה "טבעי" (1/120). לדבריו, העלאת אחוז החסימה לא תרמה ליציבות השלטונית, לא צמצמה את הסחטנות הפוליטית ולא הוסיפה לחדשנות בשוק הרעיונות הפוליטי בישראל.

מסקנתו בדבר הצורך בביטול אחוז החסימה שגויה בעיניי, שכן הוא מחמיץ פרט חשוב. בניגוד למה שניתן להסיק מן המאמר, אחוז החסימה בישראל אינו אפקטיבי – ואין מחסום שמונע כניסה של רעיונות חדשים, מגוונים ואף קיצוניים אל תוך משכן הכנסת. אומנם המחוקק העלה את אחוז החסימה שלוש פעמים, ובכך אכן הקשיח את תנאי הכניסה לכנסת, אך במקביל הוא פעל להקל על קבוצה של חברי כנסת או סיעות להתפצל, בהסירו סנקציות פרלמנטריות או ממוניות. בכך לא רק שלא תרם לצמצום אלא אף הביא לגידול במספר הסיעות שקיימות בכנסת.

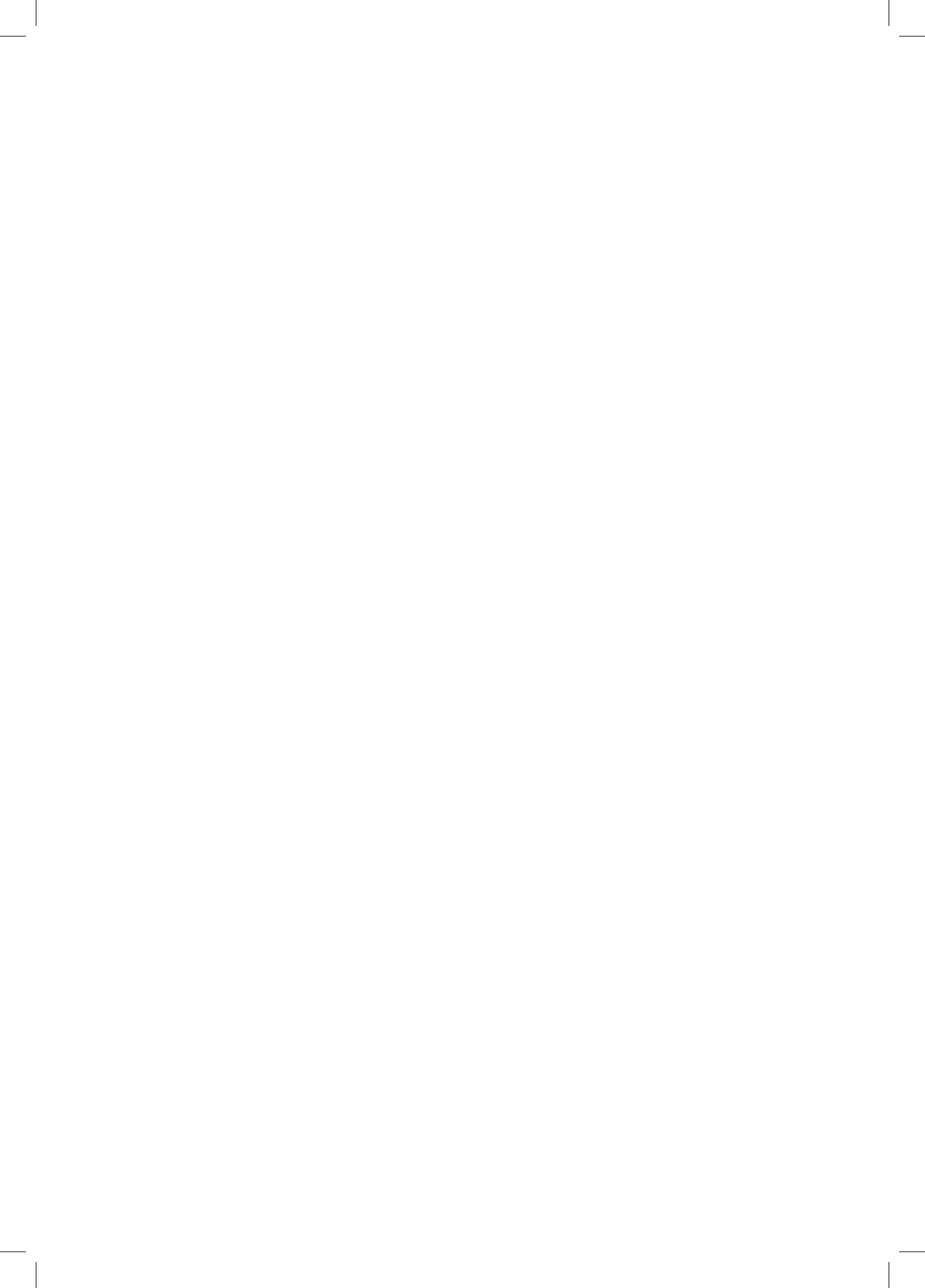
כך למשל רשימת מועמדים שמורכבת מארבע מפלגות שונות רשאית להתמודד לכנסת. אם תצלח את אחוז החסימה, תזכה בארבעה מנדטים וסיעתה תהיה מורכבת מארבעה נציגים (אחד לכל מפלגה); אם יחסי השותפות יעלו על שרטון, כל שנדרש

לצורך הרחבת בסיס התמיכה הציבורית-אזורית שלהם וכן לקדם סדר יום פוליטי שעיקרו מתן מענה לבעיות יומיומיות של הבוחרים. הבחירה במועמד אחד בכל מחוז יכולה להגביל את מספר המפלגות, ותמנע הקמת קואליציות לא יציבות המבוססות על שחקנים מפלגתיים רבים, ומועדת לסחטנות

מגזרית. ועוד, לשיטה זו יש פוטנציאל להגדיל את ייצוגה של האוכלוסייה הפריפריאלית בארץ. עלינו, אם כן, לזנוח את הדיון הממוקד בגובהו של אחוז החסימה, ולעיין מחדש בכובד ראש בשיטת הבחירות הנהוגה אצלנו.

עו"ד גונן אילן הוא תלמיד לתואר שלישי במשפטים באוניברסיטת בר-אילן ועמית זוטור במכון למחשבה ישראלית

רוח החינוך הקלאסי היהודי

חוכמת ישראל עיצבה את הציוויליזציה המערבית מראשיתה. כיצד יכולים היהודים בזמננו לבנות בתי ספר שיעודדו את הדור הבא ליטול את הלפיד הזה?

היהודים ממלאים מאז ומקדם מקום יחיד במינו בציוויליזציה המערבית; במרכזה ובשוליה גם יחד. המחשבה העברית טבעה במערב – ובכלל זה בנצרות האירופית ובהולדתה של אמריקה – חותם מכונן: הגילוי שקיומנו בא מאת בורא אלוהי יחיד; שבני האדם נבראו כשותפיו האהובים של האל; שחיי האדם קדושים, והקרבת ילדים היא תועבה; שמלכים בשר-ודם צריכים לתת דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים; שחוקי קדושה מגבילים את המיניות של האדם; שגידול ילדים הוא הברכה הגדולה ביותר בחיים, ומצוותו הקדומה ביותר של האל; ושלמרות המציאות הכואבת של חיינו הסופיים, הסיפור האנושי אינו טרגי אלא גואל. אל מול האמונה הפגאנית כי הגורל גובר על החופש העמידו היהודים תיקון יסודי: ההכרה כי בני האדם יוצרים היסטוריה, וכי ההיסטוריה היא דרמה אלוהית שהאל הוגה ואנשים ונשים מעצבים, שכן בני האדם, ורק הם בכל היקום, הינם בני-בריתו ושחקני-זירתו. הברית החלה כשהאלוהים ציווה את אברהם ליצור דרך חיים חדשה. מאז ואילך אנחנו חיים בעולם אברהמי.

אותה שעה שההבנה העברית עיצבה את פניה המוכרים לנו של הציוויליזציה המערבית, העברים עצמם, היהודים, חיו בעיקר בגלות. ולא רק בגלות מארצם, ארץ ישראל, אלא גם גלות מאותה תרבות-מערב עצמה שתורתם תרמה כל כך לעיצובה. בעוד כתבים יהודיים כגון מזמורי תהילים זוכים בעולם הנוצרי למעמד של כתבי קודש, היהודים עצמם נרדפו יותר מכפי שכובדו, הואשמו יותר ממה שהוערכו, ונחשבו כבני-עניים ולא כבני-מלכים. הם גרו בדרך כלל בעיירות קטנות, ולא בנו לעצמם קתדרלות פאר. הם היו יעד ל"זיכוחים" מגמתיים ועוינים, ובדרך כלל נאסר עליהם לפקוד את האוניברסיטאות, מקום שם היו עשויים להימצא בדיאלוג של ממש. בחוכמתם המפוכחת תיעלו הרבנים את מרצם התרבותי לשימור מורשתם

המקודשת מפני עולם שעֵינן אותם תדיר, ולא לשיתוף חזונם האלוהי עם גויים שלא לומְדו. באירוניה של ההיסטוריה, מן הגדולות (והאכזריות) שבהן, הנצרות הפיצה בעולם את גלעינו של מסר הברית היהודי – תוך השפלה, ואף דריסה ורדיפה, של היהודים עצמם.

ובכל זאת, לאורך ההיסטוריה המערבית, גדולי ההוגים והמנהיגים היהודים – פילון ורב סעדיה גאון, הרמב"ם ואברבנאל, רש"ר הירש ור' עזריאל הילדסהיימר – הכירו תמיד בחשיבותם של הרעיונות המערביים להרחבת האופק היהודי. גם כאשר העולם רדף את היהודים, חכמיהם ידעו כי מקומם הייחודי במערב הוא בעל משמעות. בעת החדשה, אין זה מקרה שהמדינאים וההוגים בעלי החזון שהובילו את התחייה הציונית – אנשים כמו הרצל, הרב קוק, ז'בוטינסקי ובן-גוריון – הכירו היטב את ההיסטוריה הפוליטית והמוסרית של המערב. ואין זה מקרה שהרבנים והמורים שהובילו את התחייה הדתית של יהדות ארה"ב – אישים כגון הרבי מלובביץ', הרב יוסף דוב סולוביצ'יק ואברהם יהושע השל – היו בקיאים בהגות הגדולה של המסורת המערבית העתיקה והחדשה. הם האמינו שהיהודים צריכים להבין את תרבות המערב, על שיאייה ועל סכנותיה, כדי לממש את ייעודם ההיסטורי כ"ממלכת כוהנים וגוי קדוש".

החינוך היהודי, לרוחו ולמטרותיו, משקף תמיד כיצד רואים היהודים את מקומם בהיסטוריה האנושית. אם היהודים והיהדות יראו את עצמם כחסרי חשיבות, עם כיתתי בעל מנהגים מוזרים ורעיונות מיושנים, כי אז החינוך היהודי יקמול מחוסר עניין. אם הישרדות היהודים תימצא על כף המאזניים, כפי שהיה בראשית ימי התנועה הציונית, כי אז יחנכו היהודים הצעירים את עצמם בראש ובראשונה, ובצדק, להיות חקלאים, פועלים וחיילים. אם היהודים יראו את עצמם כזרים, גאים אך קבועים, גולים פוליטיים ורוחניים מעולם מושחת הדוחה אותם, כי אז ישימו להם בתי הספר היהודיים למטרה להגן על תלמידיהם מפני דעותיה הכופרניות של התרבות הלא-יהודית, לשם שימור דרך החיים היהודית הנעלה והנחלתה מדור לדור. אבל אם היהודים והיהדות מבקשים באמת להיות "אור לגויים", מנוּרה מוסרית ומטפיזית לעולם, כי אז תכלית החינוך היהודי תהיה להדליק את האור הזה.

להוותנו, אנחנו חיים בעידן של בלבול תרבותי עצום ממדים, בעולם המערבי בכלל וגם בקרב היהודים עצמם. מעיינות השפע המתוקים של מורשת העבר נסתתמו בפני האדם המודרני, ובחפשו מורֵי-דרך חלופיים לעתידו הוא מגיע לעגלי זהב חדשים: פנטזיל, טיקטוק, פאן-סקסואליות. שליחותם של היהודים בעולם היא לעזור לאנושות לרדת מהמסלול הניהיליסטי שעלתה עליו: להציע תרופות עבריות להפרעות התרבויות החמורות שלנו. דרוש אור יהודי להאיר את הדרך, והוא יאיר רק אם יחונכו יהודים בעלי מחויבות המבינים את תפקידם ההיסטורי החרגי, דואגים לו; יהודים שיביאו את החוכמה היהודית אל זירת הציוויליזציה, ואשר ימסכו בחייהם היהודיים את המיטב שבתרבות המערב. זוהי משימתו של החינוך הקלאסי היהודי: לבנות תנועה

של התחדשות ציוויליזציונית, הרואה על פסגות המצוינות האנושית של העבר את המשואות שיובילו את האנושות אל העתיד, ועושה זאת בשכל יהודי ובלב יהודי.

א. היסטוריה יהודית קצרה של המערב

כדי לפתח חזון יהודי של חינוך קלאסי עלינו להבין מהי המשמעות היהודית של "המערב" וצורות החינוך שעיצבו את תרבותו. האידיאל המערבי של האדם המשכיל החל אצל היוונים. יוון הקדומה הייתה הציוויליזציה הראשונה שהבינה את האדם כישות רציונלית החוקרת את עצמה ואת מקומה בעולם הטבעי. תרבויות וציוויליזציות רבות קדמו ליוונים: סין, מסופוטמיה, מצרים. אבל תרבות יוון הייתה התרבות היחידה הפתוחה לתרבות: התרבות היחידה שפקפקה בעליונותה באמצעות החלת התבונה האנושית, ושאפה למצוא פשר למציאות – ובכלל זה להעצמה – באמצעות היגיון וניתוח וחיפוש ראיות אמפיריות.

הדרישה היוונית אחר האמת הולידה את כל תחומי הדעת היקרים לנו. מדע ההיסטוריה הומצא בידי הרודוטוס ותוקידידס כמאמץ לחקירת טבע האדם באמצעות לימוד מנסיבות חייו בעבר. הספרות היוונית המציאה את צורות הטרגדיה והקומדיה כדי לתת פשר למאבקו של האדם בכוחות הקוסמיים הנראים כמצויים מחוץ לשליטתו. האמנות היוונית ביקשה להציג את טבע האדם באמצעות דמות גופו ופניו. היוונים המציאו את חקר הפוליטיקה שנועד להסביר איך להיות נכון בחברה מאורגנת; ועיוניהם באתיקה היו המתחכמים ביותר (אם גם לא תמיד האתיים ביותר) שידע העולם. במתמטיקה פיתחו היוונים הוכחות מתקדמות להבהרת טבעה האמיתי של המציאות, ובאסטרונומיה השתמשו בחשבון וכך התקדמו הרבה מעבר לתגליותיהן של תרבויות אחרות שנשענו על התצפית לבדה. מעל כל התחומים האלה שררה הפילוסופיה היוונית, שהחילה את התבונה ואת כושר הדיאלקטיקה על שאלות הקיום היסודיות.

במאה הרביעית לפני הספירה, הפילוסופים היוונים יצרו שיטה להעמדת אדם משכיל, שעתידה הייתה לעצב את פני החינוך במערב לאורך יותר מאלפיים שנה. תלמידיו של אריסטו חילצו מהגותו מודל פדגוגי שזכה בהמשך לשם "טריוויום", כלומר שילוש, שכן התמקד בשליטה קפדנית בשלושה תחומים: דקדוק, לוגיקה ורטוריקה. הדקדוק היה לימוד הקריאה והכתיבה במובן הרחב והמקיף שלהן, ובכלל זה יסודות השפה ושינון ידיעות ליבה הנחוצות לחשיבה. הלוגיקה כללה הכשרה פורמלית בהוכחת אמיתות ובהפרכת היגדים כוזבים. הרטוריקה הייתה אומנות השכנוע, ולומדיה קיבלו כלים להנחלת אמיתות בדרך היעילה ביותר שאפשר. לאחר הטריוויום בא "קואדריווייום", לימוד ארבע-תחומי של הטבע: אריתמטיקה, גאומטריה, מוזיקה ואסטרונומיה.

כשהרומאים כבשו את יוון, הם סיגלו לעצמם מודלים יווניים של חינוך ותרבות,

וכעבור מאות שנים הצליחה הלטינית שבפיהם לתפוס את מקומה של היוונית כשפה הראשית של תרבות המערב. מבחינה אינטלקטואלית, הרומאים ליטשו את תחומי-הדעת היווניים ושיפרו אותם; בייחוד את אומנויות הרטוריקה. מבחינה מוסרית, הם העלו על נס את המידה-הטובה האזרחית ואת הנאמנות למטרות נעלות והעדפתן על פני השאיפה האישית לטיפוח ולהצטיינות. הם רוממו גם את ההיסטוריה: היכן שהיוונים ראו סדרת מאורעות שהטבע (ובכלל זה טבע האדם) אחראי להם, הרומאים התמקדו בתפקידו של האדם בעיצוב הגורל הלאומי – שהאלים, אומנם, גזרו.

אך בצוותא חדא עם המידה-הטובה הרומית, התקיימו האכזריות הרומית, הדקדנס הרומי והשחיתות הרומית. ועם כל הישגיה המשולבים, תרבות יוון-רומא נותרה פגאנית במובן עמוק זה: האדם לא הועלה שם אף פעם למעלת שותפו של האל לברית של גאולת הבריאה; והאל מעולם לא נתפס שם כבורא כול-יכול, אשר למרות זאת דואג שאנשים ונשים יממשו את תכליותיו האלוהיות, ואף זקוק לכך – כדרך שהורה זקוק לילד שימשיך את מורשתו הקדושה לו. היוונים והרומאים אומנם המציאו אומנויות מתוחכמות של ידיעת המציאות, אך "ממלכת הכוהנים" העברית היא אשר הבינה את משמעותה העמוקה של מציאות זו.

כמה וכמה פעמים התנגשו היהודים ביוונים וברומאים, בניסיון לשמר עצמאות יהודית מאימפריות עצומות אלו. במערכה הצבאית ניצחו הרומאים, החרבו את המקדש בירושלים ושלחו את היהודים לאלפי שנות גלות. אך במערכה העמוקה יותר, התרבותית, ניצחה לבסוף תפיסת-האדם היהודית. שכן בעת ההיא קמה כמנצחת הנצרות: אותו עיבוד עברי לתרבות היוונית-רומית, שעיצב את המערב כפי שאנו מכירים אותו. הרומאים אומנם בזזו את המקדש בירושלים, אבל נרו העומם של דיוגנס לא שמר על גווניו אחרי המפגש עם אורה הזוהר של מנורת שבעת הקנים.

הנוצרים המוקדמים היו אנשי כת יהודית אוונגרדית; רק לאחר פעילות השליחים נעשתה הנצרות דת נפרדת, שצירפה אליה בעיקר לא-יהודים, ואשר נרדפה תחילה בידי רומא האילית. היא יצרה גרסה חדשה לגמרי של היהדות, בהפנותה לקהל אוניברסלי את הרעיון המרכזי של היהדות: הברית בין אלוהים לבין האדם שהוא נשא-המשמעות הראשי בעולם שברא. בתפיסה הנוצרית, אלוהי-הברית של התנ"ך נקשר אל האנושות דרך יהודי אחד מיוחד: ישוע איש נצרת. הרעיון היהודי כי האל מתגלה בפעולה בהיסטוריה, המכוונת לבני אדם וממומשת בידיהם, הומר וקודם עתה בבשורה חדשה.

עם הזמן התנצרה רומא ונוצרו העמים שתחתיה. כנגד פולחן הקולוסאום העמידו הנוצרים את הרעיון המקראי בדבר כבוד האדם שנברא בצלמו של אל אוהב. כנגד הפטליזם הם לימדו כי האדם נושא באחריות עצומה לדאוג לבריאה ולטפחה. כנגד ההרגשה הגלמודה שעל פיה האדם הוא רק עוד אחד מן היצורים ביקום, עוד כלי

משחק בידי אלי האולימפוס, הם לימדו את העולם שלהיסטוריה האנושית יש תכלית גואלת. הנצרות המירה את ההישגים הגדולים של העולם האילי לניצחונות מבקשי-אלוהים של רוח האדם – כניףר מגאון היצירה של הציוויליזציה הנוצרית באמנות, באדריכלות, בספרות ובמוזיקה.

הנצרות שינתה אפוא את התרבות היוונית-רומית, והיא עשתה זו מבעד לעדשה יהודית. בה בשעה, הנוצריות ידעה להיות אכזרית להחריד כלפי מולדיה היהודים. לא-פעם, היהודים עצמם הועלו כקורבן-אדם בידי המנסים להפיץ את החזון היהודי-במקורו בעולם. להיות יהודי, האמינו הנוצרים בימי הביניים, הוא להתכחש לישועה שהציע הקורבן האלוהי מעל הצלב, ולדבוק ב"ברית ישנה", בדלנית, שההתגלות החדשה החליפה. בהיסטוריה הנוצרית היו זמנים ומקומות שהיהודים חיו היטב בקרב הנוצרים, אם לא כידידים לפחות כנוכחים נסבלים. אבל בדרך כלל, יהודים בעולם הנוצרי נאלצו, במקרה הטוב, להיות זהירים ביותר, ובמקרה הגרוע היו נתונים לשעבוד אלים.

כאן טמונה האירוניה הטרגית שבלב המערב: עליית הנצרות הייתה ניצחון להבנה היהודית של יחסי האל והאדם על פני הפגאניות נטולת האל – ובה בעת מקור חדש לדיכוי היהודים עצמם. זהו ההסבר לאמביוולנטיות התרבותית העמוקה שרחשו היהודים כלפי אותה תרבות מערבית שהנחילה לעולם תפיסות שמקורותיהם יהודיים – אמביוולנטיות שהגיעה תכופות גם לידי סלידה. כיצד יתענג היהודי על ציורי דמויות מקראיות מאת מיכלאנג'לו, כיצד יתגאה בהם, שעה שהוא נתון לעוני, לרדיפה ולאינקוויזיציה?

לא ייפלא אפוא שיהודים רבים, ובתוכם גם מלומדים וצדיקים, דחו מעליהם את התרבות שתרבותם שלהם תרמה כל כך ליצירתה. יהודים רבים אחרים מאסו משום כך בהשתייכותם היהודית, שהבדילה ביניהם לבין התרבות (הנוצרית) הגבוהה של המערב. שני פיתויים עזים עמדו אפוא בפני היהודים: לנטוש את מורשתם – או להמעיט בערכם של הישגי הציוויליזציה המערבית. בעידנים של מאבק על עצם ההשרדות היהודית, שני הנתיבים נראו מתקבלים על הדעת. אך הם לא היו התשובות היהודיות היחידות ל"שאלה היהודית" המתמדת. גדולי ההוגים והמחנכים היהודים בעבר התוו נתיב אחר: לא התבוללות, לא התבדלות, אלא מפגש יהודי אמיתי עם המערב.

ב. שורשי החינוך הקלאסי היהודי

במפגש עם הציוויליזציה הנוצרית, ובמאות האחרונות גם עם העולם שלאחר-הנאורות, ניסו אדריכלי הלימוד היהודי להשיג שלוש מטרות בבת אחת. הם פיתחו גישה יהודית ייחודית לחינוך.

היעד הראשון של החינוך היהודי היה **התנגדות** לטמיעה: התנגדות לפגאניות, התנגדות לתרבות הפגאנית הגבוהה של יוון ורומא, התנגדות לאימוץ הנצרות ככרטיס הכניסה הפוטנציאלי (כביטוי המפורסם של היינריך היינה) להיכלי ההשכלה, התרבות

וההון של העולם הנוצרי. המערכת הרבנית התמקדה מתוך כך בהקניית ההלכה, המנהג ואורח החיים היהודי. לימוד הגמרא הועלה אל ראש מעייניה של ההשכלה היהודית. הדבר אפשר ליהודים, גם כשהיו שרויים בדלות ובגלות, לחוות את עצמם כעשירים בדעת וברוח. הוא גם אפשר ליהודים להמשיך למלא את תפקידם כשותפים פעילים בברית עם האל, שותפות המתגלמת בקיום מעשי של מצוות, למרות אמונתה של האוכלוסייה הסובבת כי מצוות אלו משונות, כיתתיות ומיותרות.

היעד השני של החינוך היהודי היה הפנמה של התגליות, התובנות וההישגים של התרבות היוונית-רומית (ואחריה: הנוצרית) בדרך יהודית. היהודים לא יכלו להתעלם מהישגי המערב במדעי הטבע, ברפואה, באדריכלות, באמנות, בספרות ובכלכלה המדינית. הם שאפו לשלב אותם, להלכה ולמעשה, בתפיסת החיים היהודית.

היעד השלישי היה להרים תרומה יהודית ייחודית למערב עצמו: לראות את עם ישראל כאור לגויים, מבחינה מוסרית ורוחנית; כאומה שרעיונות הליבה שלה יכולים להשפיע על הסיפור המערבי והכלל אנושי, לכוון אותו ולהטעינו במשמעות. יעד זה כולל הצעת תיקונים עבריים לליקויים יוונים-רומיים, והגשת חוכמה מן "הברית הישנה" כשהעולם הנוצרי (או הבתר-נוצרי) משרך דרכיו.

חתימה לשלושת היעדים הללו גם יחד הייתה ועודנה אתגר לא קל. מידת הדחיפות של כל אחד מהם, ומשקלו היחסי, השתנו מטבע הדברים מעת לעת וממקום למקום. אך אידאל החינוך היהודי היה תמיד לקדם את כולם: להתנגד בשם היהדות לרעיונות אנטי-יהודיים, להפנים את המיטב שבחידושי המערב באורח החיים היהודי, ולתרום חוכמה יהודית לתרבות המערב. זו הייתה ועודנה מגמתו של החינוך הקלאסי היהודי.

מפעל זה ליצירת סינתזה יהודית גדולה הגיע למלוא תפוקתו בימי הביניים. הרמב"ם, במרחב האסלאמי של המאה ה-12, התמודד עם ההגות היוונית והמוסלמית מכל שלוש הזוויות: הוא יצר קודקס הלכתי יהודי כצורה של התנגדות לתרבות הלא-יהודית, הפנים את הפילוסופיה האסלאמית והיוונית במחשבת ישראל, ותרם לתרבות הסובבת בהפגישו בין אמיתות הפילוסופיה היוונית ואמיתות ההתגלות המקראיות. לצורת החשיבה הרמב"מיסטית הייתה השפעה ברורה לא רק על יהודי ארצות האסלאם אלא גם על אישים כתומס אקווינס, איש הרוח המשפיע ביותר בנצרות ימי הביניים, שקרא לרמב"ם "רבי משה". הפרדיגמה הרמב"מיסטית-תומיסטית הייתה לתרום לתקן לחינוך הקלאסי הנוצרי ולזה היהודי.

בימי הרנסנס אימצו אל חיקן את המודלים הקלאסיים הללו הקהילות היהודיות באיטליה, שכללו יהודים איטלקים, ספרדים, אשכנזים וצרפתים. דון יצחק אברבנאל, הרב והפילוסוף והמדינאי הנודע, היה ספוג בכתבי סנקה. ר' עובדיה ספורנו, מפרש המקרא הידוע שחי באיטליה בימי הרנסנס, היה בקיא בלטינית ולמד פילוסופיה אריסטוטלית. ר' דוד פֶּרֶבְנֶצְאֵלו ייסד בית ספר שהכין יהודים לקבלה למיטב

האוניברסיטאות האיטלקיות תוך שהוא מקנה להם גם חינוך יהודי עשיר. כתביו של ר' דוד בן יהודה מסר לאון על הטריטוריום היו חומר לימוד רווח בקרב יהודי איטליה. תוכנית הלימודים היהודית-קלאסית הדגישה את תחומי הרפואה, ההיסטוריה, השירה והפילוסופיה של המוסר – לצד לימוד מסורתי של תנ"ך, דקדוק עברי ותלמוד. למדו שם לטינית וכתיבה באיטלקית; קראו יצירות מופת, מ'רטוריקה' ו'פואטיקה' לאריסטו עד נאומי קיקרו ו'הקומדיה האלוהית' של דנטה. ההתעמקות במוזיקה ובלשון הובילה לפריחה בכתובה העברית, בפרט כתיבת שירה. מבחינת התפוקה והאיכות של שירתה, תרבות יהודי איטליה עלתה אולי אפילו על זו של תור הזהב היהודי בספרד. המלומדים היהודים שם כונו "חכם כולל", מעין תרגום ל"הומו אוניברסליס" הלטיני. המטרה הייתה ליצור גרסה יהודית של איש הרנסנס.

גישה חינוכית דומה אימצו במאה ה-17 יהודי הולנד. בבתי הספר למדו הילדים לכתוב שירה במשקל. את לימוד התורה השלימו לימודי שפות – עד שש במספר. שפת ההוראה העיקרית הייתה פורטוגזית, שכן רוב יהודי הולנד בימים ההם היו אנוסים שברחו מספרד ומפורטוגל וצאצאיהם. עברית נלמדה כשפה כתובה וגם כשפה מדוברת; לטינית שימשה ללימודים הקלאסיים; והספרדית נועדה לשליטה בספרות המודרנית. תלמידים רבים למדו גם הולנדית או צרפתית, והמחוננים ביניהם זכו גם ללימודים מתקדמים בתאולוגיה, פילוסופיה ורטוריקה. אמסטרדם הייתה, בעקבות רנסנס חינוכי יהודי זה, למעצמה של הדפסת ספרים יהודיים, ורבני הולנד למדו כתבים קלאסיים עתיקים וכתבים מימי הרנסנס. בספרייתו של ר' יצחק אבוהב דה פונסיקה, מנהיג קהילת אמסטרדם במשך עשרות שנים, היו כתביהם של כמעט כל המחברים הקלאסיים הגדולים, ולצידם יצירות של גדולי ראשית העת החדשה כז'אן בודן, לופו דה-ווגה, ניקולו מקיאוולי, מישל דה-מונטין ותומס הובס. צלילה זו של היהדות הפורטוגלית-הולנדית בלמדנות המערבית חוברה יחדיו עם השתקעות באתוס דתי מסורתי. מובילי הזרם דחו מגמות פילוסופיות לביטול סמכותה של הדת המסורתית. בהולנד חדלו אנוסי ספרד ופורטוגל להחביא את יהדותם, חזרו אליה בגלוי, ולמעט כמה יוצאי דופן בולטים טיפחו דתיות אדוקה והנחילו לדורות.

הדוגמה המובהקת ביותר לחינוך יהודי קלאסי בעידן המודרני הועמדה ביהדות האורתודוקסית בגרמניה של המאה ה-19 בידי הרבנים שמשון רפאל הירש ועזריאל הילדסהיימר. רש"ר הירש, יליד 1808, קיבל חינוך קלאסי בגימנסיה של המבורג ובאוניברסיטת בון, נוסף על השתלמותו בתורה ובתלמוד אצל כמה מחשובי רבני אשכנז בדורו. הוא דיבר אנגלית וקרא לטינית. בבון למד את כתבי יובליס, לייבניץ וקאנט, התמחה בפילולוגיה ובמדעי הטבע, והיה בן בית בכתבי קיקרו, טאסו ושייקספיר. הוא הגן על השירה מפני מקטרגיה הרבניים, בגורסו כי השירים העתיקים והקשים לקריאה יעזרו ליהודים להוקיר את כוחה של השפה לעצב את רוח האדם. הוא האמין שהדרך היחידה לעמוד בפני המתקפה התרבותית על היהדות המסורתית

היא לחנך יהודים מסורתיים להעריך את התרבות הגבוהה. כך כתב: "הדרך היחידה לצאת ממצב זה היא שילוב נכון של ידע דתי וחיים דתיים עם לימוד ראוי של נושאי חולין. זהו השילוב האמיתי והשלם של 'תורה עם דרך ארץ' כפי שלימדונו והורישו לנו אבותינו הקדושים".¹

ב-1851 התמנה רש"ר הירש לרבה של פרנקפורט על-נהר מיין, ושם החל לייסד בתי ספר עם תוכנית לימודים כפולה, יהודית-מערבית. הוא לא ביקש לייצר דווקא תאולוגים או אנשי רוח דוגמתו, אלא פשוט להבטיח את קיומם של חיים יהודיים, וקהילות יהודיות, הספוגים בתרבות יהודית ומעוצבים בידי יהודים בני תרבות. אך גם לצורך יעד צנוע זה נדרשו התלמידים ללמוד ארבע שפות: גרמנית, צרפתית, אנגלית ועברית. הם למדו מתמטיקה ומדע, נושאים ארציים בעלי יישומים פרקטיים, אבל גם היסטוריה, גאוגרפיה, כתיבה, מוזיקה ואמנות. הם אף צללו אל הספרות המתוחכמת בת הזמן, למשל לרומאנים של קרל גוצקוב ולשירה ולדרמה של ראסין, גתה, שילר, הרדר ולסינג, וניסו לשלב בעיון בה רעיונות יהודיים. לימודי המדע וההיסטוריה עוגנו בנקודת מבט יהודית, וניתנה עדיפות לספרות עם נושאים יהודיים ודמויות יהודיות. הירש הראה לתלמידיו את האידאליזם העברי בשירת שילר – ובית ספר אחד הפליג וכינס אספת הודיה מיוחדת ביום הולדתו החמישים של המשורר. הרב מנדל הירש, בנו וממשיכו של רש"ר, לימד את הדרמות המקראיות של ראסין.

תוך שהוא אורך את המיטב מן התרבות המערבית, לא היסס רש"ר הירש לדחות רעיונות חיצוניים שהיו בעיניו אנטי-תורה ליהדות. הוא דן את המערב מתוך אמות מידה יהודיות, עם שהאמין שהיהודים יכולים ללמוד הרבה מפסגות התרבות הלא-יהודית. הוא שאף להחיות את המעורבות היהודית בסיפור המערבי הגדול, מעורבות שדוכאה במאות שנות רדיפות, עוני והדרה מהאוניברסיטאות הגדולות של המערב הנוצרי. הוא התווכח עם אותם רבנים שזלזלו בתרבות המערב או התעלמו ממנה – ובמקביל, עם אותם יהודים "מתורבתים" בעיני עצמם שזלזלו בלימוד התורה ובחיי התורה או התעלמו מהם.

הרב הילדסהיימר, מצידו, הקים ב-1851 בהונגריה בית ספר יהודי מוכון-קלאסיקה לילדים, וסמינר רבנים מוכון-קלאסיקה אף הוא. לצד לימוד התורה המסורתי, מוסדות אלו הורו לטינית, יונית, גרמנית, הונגרית, גאוגרפיה, היסטוריה ומתמטיקה. התלמידים נדרשו לקרוא את הומרוס ואת קיקרו, את וירגיליוס ואת יוספוס ואת גזניוס. בזמנם החופשי הם התבקשו לתרגל כישורי שיחה בעברית. ב-1873 ייסד הילדסהיימר סמינר-לרבנים גדול יותר, בברלין. הוא חשב שרק רבנים בעלי השכלה קלאסית, המבינים את תרבות המערב מגובה יהודי וברוח יהודית, יוכלו להתמודד עם שני האתגרים האינטלקטואליים הגדולים של התקופה: האתגר שהעמיד העולם האקדמי החילוני האירופי – והאתגר שהעמידה תנועת הרפורמה ביהדות גרמניה, אשר שאפה, בשם הקדמה, לבטל רבים ממאפייניה הייחודיים של היהדות.

התנועה התרבותית שבנו הירש והילדסהיימר הייתה רבת השפעה. בתי ספר יהודיים אורתודוקסיים מוכוונים קלאסיקה נפוצו על פני כל גרמניה: בורגפּרש (בבוואריה), קלן, פרנקפורט, פולדה, פורת, הלברשטט, המבורג, הסה, הוכברג, מיינץ, נירנברג, וירצבורג ושוואבן. בברלין, בית הספר 'עדת ישראל' היה לבית הספר הדתי הגדול בגרמניה, וקיבל הכרה רשמית מהמדינה כגימנסיה קדם-אקדמית המעניקה תארי "אביטור". זאת, למרות התנכלות ממשלתית מתמשכת, ובכלל זאת סירוב לאפשר לבתי ספר יהודיים להקצות מספר שעות מספיק ללימודים יהודיים. הירש אותגר מכל עבר: מכאן הרפורמים שרצו להשאיר את אורחות היהדות הישנים מאחור, מכאן היהודים החרדים שראו בלימודי החול סכנה וביטול תורה, ומכאן המפקחים הגרמנים שראו ביהדות מאובן. אך הוא עמד על שלו, שכן הוא סבר שיש ליהודים ייעוד נעלה בציוויליזציה המערבית:

כעם שהושם בעולם כתזכורת למציאות ה' בעולם ולמקום האדם בתולדותיו, הוא נועד להביא להתכנסות הסופית של כל העמים סביב ה' וסביב תורתו, כדי שהאדם יוכל לעשות כראוי את שליחות ה' בעולם... עם מורשת ה' למין האנושי בידו, הוא התפזר בין העמים כ"זרע אלוקי" (יזרעאל). ההבטחה שבסוף הוא ייגאל נועדה להראות לעמים האחרים שהגאולה תגיע בסוף גם לשאר האנושות. כדי שעם זה יוכל לנצח במסעו בין העמים לאורך מאות שנים, מינה ה' "חוזים" לפרש עברו את משמעות עליתו ונפילתו של האומות, ושל מסע עם בודד זה המהלך על מצבות הזמן. חוזים אלה גם מסרו לעמם את הבטחות ה' לעתידו, כדי שיצמד בביטחון בלילי מאות השנים לקראת עלות השחר המצפה לו ולשאר האנושות.

הנה אם כן יש לנו עם ששרד בקורות העולם, שהוצב בין האומות כדי לקדם את תכלית העולם, ושניחן בחזון העתיד. האם בני העם אינם צריכים להבין שמחקרים על התפתחות העמים לא רק שאינם מיותרים אלא כמעט הכרחיים? האם בני העם היהודי יכולים להבין משהו מהחזון העתיק שלהם, המגדיר את משימותיהם של שלושת האב-טיפוסים הבסיסיים הלאומיים של האנושות, אם הם לא יודעים משהו על השפעתה של הרוח של יפת-יון על תרבות מדינות אחרות, השפעה הנמשכת עד היום?²

במילים אחרות: גם כאשר ההיסטוריה דוחקת את היהודי לשוליים, עליו לקחת אחריות מטפיזית ומוסרית כלפי המערב, משום שהמערב צריך תיקונים יהודיים להפרעות הציוויליזציוניות שלו ומשום שהמערב עצמו הוא מערכה ראוי-לשמה, גם אם משובשת תדיר, בסיפור יחסי ההשגחה והאדם. כדברי הירש: "ככל שהיהדות תהיה נאמנה לכל מה שטוב ואמיתי בתרבות של אירופה מבלי לאבד את תכונותיה ומאפייניה הייחודיים, כך היא תוכל למלא טוב יותר את המשימה היהודית הייחודית שלה".³ זוהי רוחו של החינוך הקלאסי היהודי.

ג. עלייתו של החינוך הפרוגרסיבי

בשעה שרש"ר הירש ותלמידיו יצרו במרכז אירופה, נגד כל הסיכויים, תנועה של חינוך קלאסי יהודי, החלה מתגבשת צורת-חינוך חדשה בעולם התעשייתי החדש, בייחוד באמריקה ובבריטניה: תנועת החינוך הפרוגרסיבי. כעולה משמה של תנועה זו, מובילה גרסו כי העבר הוא דבר שיש להתגבר עליו, ופחות מכך ללמוד ממנו; שהצרכים הכלכליים והפסיכולוגיים של העידן התעשייתי מחייבים דרכי הוראה חדשות; ושהחינוך הקלאסי מיושן, לא מעשי, ואריסטוקרטי מדי לתקופה הדמוקרטית החדשה.

החינוך הקלאסי נטה תמיד אל שבע "האומנויות החופשיות" (הטריוויום והקואדריוויום הנזכרים לעיל): הכנת התלמידים לחיים של אזרחות טובה בחברה חופשית, באמצעות חניכתם אל המסורת האינטלקטואלית המערבית והכנסתם אל היכל "מיטב הדברים שנאמרו ושנהגו", כמאמר המשורר והמסאי האנגלי מתיו ארנולד, אדריכל החינוך הקלאסי במאה ה-19. יעדיו של החינוך הפרוגרסיבי היו הרבה יותר "מעשיים": לייצר עובדים יעילים למשק המתועש החדש, ואזרחים אמינים לדמוקרטיה המתחדשת לצורותיה, שהחליפה את הקיסרים, המלכים והכמורה. רוח האינדיבידואליזם והשוויונות נשבה במפרשי התנועה הזאת: הפרוגרסיבים שאפו לתת לתלמידים שליטה על לימודיהם, במקום למסור אותם בידיה של מסורת גדולה הנתפסת כיסוד החשיבה העצמאית. היו לחינוך הפרוגרסיבי גילויים שונים – משיטות לימוד קריאה נוסח "השפה כמכלול", שחלוצן היה הוראס מאן, דרך החינוך הניסויי והדמוקרטי של ג'ון דיואי, עד ללמידה ממוקדת-התלמיד בהשראת כתבי ז'אן פיאז'ה. ובכל זאת אפשר לומר כמה דברים כלליים על תכונות הליבה שלו, ולעמוד על השסע התהומי שבינו לבין מודל החינוך הקלאסי שרש"ר הירש ור' עזריאל הילדסהיימר ביקשו לקדם.

ראשית, החינוך הפרוגרסיבי מתנגד לשינון ולשליטה בחומר כיעד מרכזי לתלמידים צעירים. השינון, גורסים הפרוגרסיבים, הוא בזבוז זמן (תפיסה שקנתה לה עוד חסידים רבים בעידן הגוגל). בעיניהם, זכירה של עובדות מפתח, מספרים וטקסטים מכוננים אינה חיונית לפיתוח חשיבה ביקורתית. הם מעדיפים לגרום לילדים "לאהוב ללמוד" – ולשם כך, הם מבכרים פעילויות משחקיות על פני הקניית שליטה בחומר דרך תרגול ומשמעת.

שנית, החינוך הפרוגרסיבי מהלל את היצירתיות הספונטנית, להבדיל מחיקוי המצוינות. לאורך הדורות, החינוך הקלאסי הכשיר את התלמידים באמצעות הבנה וחיקוי של הישגי רבי-האמנים, ודרכם – הפנמה של השיטות ואמות-המידה הדרושות ליצירה של ביטוי תרבותי רציני. רק לאחר שהתמחה והצטיין כשוליינתם של אחרים יכול אמן או סופר מוכשר לפרוץ את החוקים הישנים וליצור חוקים לעצמו. הפרוגרסיבים מאמינים בקפיצות ראש: בהליכה היישר אל העצמי המשוחרר.

שלישית, ואירונית, החינוך הפרוגרסיבי נוטה לסמוך על השינון בתחום אחד, התחום שבו השינון אינו רצוי כלל: מתמטיקה. במקום ללמד הוכחות מתמטיות, רוב תוכניות הלימודים הפרוגרסיביות במתמטיקה מתמקדות בשינון (הקל בהרבה) של עובדות ותהליכים. כך נשללת מהתלמידים היכולת לחשוב בתחום שלצד הפילוסופיה הוא החשוב ביותר לפיתוח חשיבה ביקורתית אמיתית.

רביעית, החינוך הפרוגרסיבי זלזל מתחילתו בלימוד היוונית והלטינית והפחית בחשיבותו של לימוד השפות. המתקנים הפרוגרסיבים סברו ששפות זרות אינן חיוניות לחינוך מקיף, שכן יש תרגומים בשפע. עוד טענו כי לימוד היסודות הלטיניים של דקדוק שפות-האם של התלמידים הוא לוקוסס מיותר. הרעיון שיש תועלת עיונית ורוחנית ביכולת לחשוב ולהרגיש בלשונה של תרבות אחרת הורד מסדר היום בשם היעילות והשימושיות.

ולבסוף, החינוך הפרוגרסיבי החליף את הקריאה ב"ספרים הגדולים", הקלאסיקות החשובות, בקריאה בספרי לימוד מעובדים או בספרות בת-השעה ה"רלבנטית" יותר כביכול. בשם הדמוקרטיזציה של החינוך, הם עקרו את התלמידים בהדרגה משורשיהם התרבותיים.

ד. התרוקנות הציוויליזציה המערבית

לאחר שתי מלחמות-העולם במאה העשרים, החינוך הקלאסי הוא בגדר מורדם-ומונשם. לנוכח מרחץ הדמים עתיר הידע, פריחתן והתנפצותן של הפנטזיות האוטופיסטיות, ועליית הרודנויות חסרות-האל, המערב איבד את אמונתו בציוויליזציה שלו, ובחר שלא לחפש במטמוני עברו את זרעי ההתחדשות. העולם המערבי נכנס לעידן בתר-נוצרי. כתיאורו של מתנגד המשטר הסובייטי אלכסנדר סולז'ניצין, בנאום מפורסם בהרווארד ב-1978, עידן זה העמיד צמד פילוסופיות היפר-מודרניות כחלופות מנוגדות: האינדיבידואליזם במערב והקומוניזם הסובייטי במזרח. יחסי הברית בין אלוהים ואדם, שלאורך דורות כוננו את המערב במיטבו, התנוונו לכדי שפעת תרבותית: אופטימיזם כוזב המאמין שהאדם יוכל ליצור אוטופיה ארצית בלי אלוהים – וכנגדו ייאוש הרסני, ניהיליסטי, שהוציא גם הוא את אלוהים מההיסטוריה. בעולם כזה, לימוד יוונית, לטינית או עברית נראה כרומנטיקה חסרת שחר.

ליהודים, התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה הייתה עידן של לידה מחודשת, ניסית, ושל התנרמלות. באמריקה, רוב היהודים נותרו עסוקים בניסיון, שכבר היה אז בן עשרות שנים, להשתלב בחברה האמריקנית. רובם שלחו את ילדיהם לבתי ספר ציבוריים פרוגרסיביים, והשלימו את החסר בלימודי ערב, או לימודי יום א', מוגבלים בהיקפם ובתועלתם, בבתי ספר יהודיים. לרעיון הגדול בדבר אחריותם של היהודים לתרבות המערב לא היה מקום בתרבות הזרם המרכזי, לא היהודית ולא

הכללית, בייחוד לא בעידן שבו בשורת הפרדת הדת והמדינה הובילה לסילוקו של התנ"ך ממעמדו-משכבר כמקור לחינוך האמריקנים בדבר שורשיהם העבריים. יוזמות להקמת בתי ספר יהודיים של כל ימות השבוע (להבדיל מלימודי יום א' בלבד) נטעו אומנם זרעים של תקווה, אך עוד היו בחיתוליהן. בישראל קמה בינתיים מערכת חינוך חדשה, שהעברית היא בה השפה הלאומית והתנ"ך הוא חלק מתוכנית הליבה. זה היה נס של ממש: דור של יהודים הגדלים היכן שהתהלכו אבות-אבותיהם. אך עם זאת, ואפשר להבין מדוע, בתנועה הציונית משלו ככיפה השיקולים המעשיים הנוגעים לייסודה ולפיתוחה של המדינה, ובתוכם הצורך לחנך חקלאים, פועלים וחיילים. הציונות התרבותית נותרה בעמדה צדדית, וקובעי הטעם בתרבות הישראלית – כגון, בתחום האמנות הפלסטית, בעלי המגמה ה"כנענית" – התמקדו בדרך כלל בניסיון ליצור דבר-מה חדש, מנותק הן מהמסורות היהודיות הגלותיות, הן מהתרבות הגבוהה של המערב שלאורך הדורות בודדה את היהודים. היו אנשי רוח ציונים שחיפשו מפלט בתאוריות מרקסיסטיות ובאופנות מודרניסטיות. אדריכלות הבאוהאוס בתל-אביב היא רק דוגמה אחת, נראית לעין, להלך הרוח הזה: רחובות על רחובות מנותקים מכל מסורת ומורשת היסטורית. ואשר לאירופה – שם היכלות הלימוד היהודיים פשוט היו כלא היו: קורבן עולה לשנאה ולמלחמה.

בתפוצות ובישראל כאחד, קבוצה של מחנכים יהודים שאפה לקומם את התרבות היהודית המסורתית. רבים מהם הערו את ליבם ואת נשמתם אל החינוך הישיבתי: הם ניסו להחיות מן האפר את רוח יבנה, כרבן יוחנן בן זכאי לאחר חורבן בית שני, ולבנות מוסדות לימוד שישמרו את שלהבת היהדות. אך גם אלה מבין מקוממי עולם הישיבות שזכו לחינוך קלאסי עשיר, כגון הרב יצחק הוטנר והרבי מלובביץ', הזניחו את הצד הקלאסי של החינוך, בסוברם כי לאחר השואה נדרש ריכוז מאמצים בלעדית בתחום לימוד התורה. מנהיגים יהודים בודדים ביקשו להחיות את המסורת היהודית הקלאסית: הרב יוסף דב סולוביצ'יק הנהיג את בית הספר רמב"ם בבוסטון כגרסה יהודית למוסד האליטיסטי "בית הספר הלטיני של בוסטון", והראי"ה קוק קיווה ליצור מקבילה דתית לגימנסיות החילוניות בארץ ישראל. אלא ששניהם נתקלו במהמורות שהציבו אלה שסברו כי רעיונות מיושנים כאלה אינם הולמים את צורכי הזמן של היהדות.

בעשורים שלאחר מכן גילה המערב מה קורה כשצעירים גדלים ללא עוגנים דתיים ותרבותיים. זה קרה במרד הגדול של שנות השישים, כשהרדיקלים החדשים החלו להשמיע בשורה אנטי יודו-נוצרית משל עצמם. ברוח השוויונאות הרדיקלית בת הזמן, הם הכריזו כי כל רעיון תרבותי הוא בעל תוקף זהה לכל רעיון תרבותי אחר, ושום דבר אינו קדוש. ברוח האינדיבידואליזם הקיצוני בן הזמן, הם הצהירו כי כל אדם יכול לחבר את חוקי המוסר שלו. ברוח הסובלנות בת הזמן, הם דרשו לקבל ולהלל כל אורח חיים, לבד מאורחות החיים המסורתיים השואבים מן התנ"ך. תרבות-הנגד,

שהייתה לתרבות ההמונים של זמננו, היא מרד נגד שאריות המערב היהודי-נוצרי. עידן הבערות התרבותית ההמונית והבלבול המוסרי נחל ניצחון סופי כשהשתלט על המוסדות המרכזיים שלנו, בראשם האוניברסיטאות ובעקבותיהן בתי הספר. שנות דור של חינוך פרוגרסיבי מסבירות, לדעתנו, לפחות חלק מהרעות החולות של התרבות בת זמננו: מומחיות נטולת שאר רוח, הדוניזם נטול אלוהים, יחידים נטולי מגבלות, קצוצי שורשים, נעדרי שאיפות נעלות.

כמענה לכך, קבוצה של שמרנים וליברלים קלאסיים צלצלה בפעמוני אזעקה, בספרים כגון 'תרבות הנרקסיזם' של כריסטופר לאש, 'דלדולה של הרוח באמריקה' מאת אלן בלום ו'אוריינות תרבותית' של א"ד הירש. הם הראו כיצד ניצחון הרלטיביזם בא לידי ביטוי בחינוך, וקראו לשיבה למודל חינוך מסורתי יותר. מגמה חדשה החלה לבצבץ, מעין תנועה ציבורית מודרנית לחידוש החינוך הקלאסי.

באמצע שנות התשעים נוסדה בארה"ב רשת בתי ספר קלאסיים נוצריים, "האגודה ללמידה קלאסית". יש בה כיום מאה בתי ספר, והמספר במגמת עלייה. זו רק אחת ממגמה רשתות כאלו. ברשת "האגודה לבתי ספר נוצריים קלאסיים" יש יותר מ-300 בתי ספר ולומדים בהם יותר מ-40 אלף תלמידים. "המוסד לחינוך ליברלי קתולי" יצא לדרך ב-1999, וכיום זו רשת בת 120 בתי ספר. במכללת הילדסדייל במישיגן נבנתה תוכנית לימודים קלאסית לכיתות א'-י"ב, המוצעת כיום בעשרות בתי ספר הפועלים בשיטת הזיכיון (Charter schools) ב-12 מדינות בארה"ב. רשת "אקדמיות הלבבות הגדולים" מחנכת מדי שנה כ-20 אלף תלמידים באריזונה ובטקסס, ביותר משלושים בתי ספר קלאסיים בזיכיון ממשלתי. לפני שנים אחדות הקימה הרשת מכון לחינוך קלאסי, לעזרתם של בתי ספר ואנשי חינוך ביתי הרוצים לאמץ חינוך קלאסי. רשת "בתי הספר הקלאסיים בזיכיון" מפעילה ארבעה בתי ספר בדרום ברוקס, אשר קיבלו ממשרד החינוך האמריקני פרסים על פעילותם המוצלחת בקרב ילדים משכבות חלשות. "ממוריה פָּרְס" ו"האקדמיה הלטינית היילנדס" יצרו תוכנית לימודים מעולה ללטינית המסייעת להחייאת תחום גוסס. הם מפקחים עתה על רשת בתי ספר ומפיצים תוכנית לימודים מרשימה לכיתות א'-י"ב בבתי ספר נוצריים, בתי ספר בזיכיון ממשלתי, בתי ספר ציבוריים ומשפחות המקיימות חינוך ביתי. הוצאת הספרים "קלאסיקל אקדמיק פרס" שקמה ב-2001 משרתת אף היא קהלים נוצריים ושאינם כאלה. נעשו מאמצים לפיתוח מבחנים כלל-ארציים לקבלה למוסדות גבוהים בעלי אופי קלאסי; "מבחן הלמידה הקלאסית" נהוג כיום ביותר ממאתיים מכללות ואוניברסיטאות.

לצורך כל זה מוכשרים עוד ועוד מורים. בתוכנית לתואר שני בחינוך קלאסי באוניברסיטת דאלאס לומדים יותר ממאה סטודנטים בשנה (ובקרוב יוצע שם מסלול יהודי, בשיתוף מרכז לובל לחינוך יהודי קלאסי). מסלול ייחודי באוניברסיטת איסטרן שבפנסילבניה מציע תואר שני בחינוך בתחום החינוך הקלאסי. תוכניות דומות מתוכננות להיפתח בקולג' סנט ג'ון, באוניברסיטת מדינת אריזונה ובמכללת

הילדסדייל. ישנם גם מיזמים תוך-דתיים לכיוון זה, כגון התוכנית לתואר שני במדעי הרוח באוניברסיטה הפטיסטית ביוסטון, המדגישה לימודים קלאסיים.

במצטבר, לפנינו התנועה התרבותית המרגשת ביותר במערב: מאמץ לקומם את הציוויליזציה שלנו באמצעות שיבה ליסודותיה היהודיים, הנוצריים והקלאסיים, ולהתחיל בגילים הצעירים ביותר.

ה. רנסנס החינוך הקלאסי היהודי

בעולם החינוך היהודי בארה"ב יש כיום דברים רבים להתברך בהם. ביניהם התרחבות בתי הספר היהודיים המקיימים תוכנית לימודים מלאה, שפע תוכניות קיץ ותוכניות עמיתים שמטרתן לעודד צעירים יהודים לעסוק במורשתם היהודית, והבנה בקרב הורים – שהתחדדה בימי הקורונה, עת נחשפו בבתיהם, על גבי המסכים, לתוכני החינוך שילדיהם מקבלים בבתי הספר – שהחינוך הפרוגרסיבי רע לאמריקה בכלל וליהודים במיוחד. זהו אפוא הזמן להקמת תנועה חדשה של חינוך קלאסי יהודי שיושתת על כמה הכרות יסוד: (א) ששליטה באומניות הקלאסיות של הדקדוק, הלוגיקה והרטוריקה נחוצה לכל תלמיד יהודי. (ב) שרעיונות יהודיים טמונים בלב הציוויליזציה המערבית, ושההיסטוריה, הספרות והתרבות של המערב הן מורשתו ואחריותו של כל יהודי. (ג) שקריאה והבנה של כתבים קאנוניים יהודיים, והתנ"ך בפרט, חיונית לחינוכו של יהודי מחויב ושומר-ברית. (ד) שהקניית שליטה שוטפת בשפות, וביניהן עברית, לטינית, יוונית ולשונות מודרניות, צריכה להתחיל בגיל צעיר ככל האפשר. (ה) שארה"ב וישראל הן שתי מדינות יוצאות דופן, שראוי לכל יהודי לשמוח בהן, לשמרן ולחזקן.

כיצד, אם כן, ייראה בית ספר קלאסי יהודי בארצות הברית?

בגן הילדים ובכיתה א' ילמדו כמעט את כל תחומי הדעת בעברית, ובכך ימומש מה שבתי ספר יהודיים רבים מבטיחים אך לא באמת מקיימים: שליטה בשפתם של היהודים בגיל צעיר. בכיתה ג' יתחילו ללמוד יוונית או לטינית, וכעבור שנה-שנתיים שפה מדוברת נוספת כגון צרפתית. במהלך השנים יפתחו הילדים כישורי שינון, וזאת בעזרת תרגול מרובה, קצב מוזיקלי, והבנת הקשרים הרעיוניים בין יצירות קלאסיות קרובות. התלמידים יצברו ידע טקסטואלי והיסטורי רב, מתוך הבנה שזה השער לחשיבה רצינית, לדמיון יצירתי, ולהבנה-עצמית תרבותית. הם ישנו מגיל צעיר שירה – יהודית, קלאסית ומודרנית. הם יצילו ליצירות גדולות – מקראיות, חז"ליות, קלאסיות ומודרניות – מתוך הבנה שזה התנאי למקוריות ויצירתיות אמיתיות.

רכישת כישורים אלה תניח יסוד להבנת הציוויליזציה המערבית כתרבות יוונית-רומית שנבחנה ותוקנה במשקפיים יהודיים. חזון זה יעצב את דרך ההוראה וההבנה בכל תחומי הדעת. נדגים זאת.

בהיסטוריה: הרודוטוס ותוקידידס המציאו את המתודולוגיה ההיסטורית, אבל רק בעקבות אוגוסטינוס, שתפיסתו עוצבה בידי התנ"ך, החלו היסטוריונים לראות את ההיסטוריה כדרמה שבני אדם, בעזרת האל, הם המובילים את אירועיה, ושהאנושות מבקשת בה לפרוץ מעגליות חזרתית נצחית ולהגיע לקדמה של ממש. בחזון העברי, החיים על פני הזמן אינם טרגיים אלא גואלים, ומשום כך לימוד ההיסטוריה אינו התבוננות בטבעם הקבוע של הדברים אלא מאמץ יצירתי להבנת היחסים בין עבר, הווה ועתיד.

בספרות: החזון העברי התמיר את תפיסת החיים היוונית הטרגית לסוג שונה לגמרי של סיפור: ריאליסטי יותר – ועתיר תקווה. 'המלט' של שייקספיר, למשל, יכול להיחשב לטרגדיה, אבל הוא סוטה מן המסורת היוונית אל דרכים מקראיות. העלילה מקודמת בידי בחירה, לא בידי הגורל. שלא כבמחזה יווני, הסיפור יכול היה להיגמר אחרת. חיי אדם הם שאלה, לא מעשה מוגמר.

באמנות: האיקונוגרפים בימי הביניים יצרו צורת אמנות חדשה הקרויה "פרספקטיבה הפוכה", שבה התמקדו בנקודת מבטו של האל על האדם. עם שובם של אמני הרנסנס אל מוטיבים קלאסיים, הם ראו לא יצירי טבע בלתי-משתנים (כדרך היוונים) אלא את השגב הנצחי שברגע. הם לא ציירו ופיסלו דמויות קפואות של יצחק או סוקרטס בניסיון לתפוס את מהות טבעם. הם ציירו אנשים בתנועה – ותפסו את המשמעות הנצחית הטמונה בכל רגע בחיי האדם. בלימוד יצירות המופת של הציור, הפיסול, האדריכלות והמוזיקה במערב, היהודים יגיעו לידי הוקרת הגדולה האסתטית – ומתוך כך, הגדולה האנושית.

בהגות מדינית: החכמים שביוונים התנגדו לרודנות, אבל רק היהודים ראו את החופש הפוליטי כתנאי הכרחי לחיים על פי ברית נשגבת, אלוהית. אלוהי ישראל שחרר את בני אברהם, יצחק ויעקב מפרעוני מצרים; אלוהי האמת זכר שבני האדם נבראו לחופש ולא נחרצו לעריצות ולעבדות.

במדע: אריסטו חשב שמצבם הטבעי של הדברים הוא מנוחה. רק גלילאו, נוצרי שהושפע מתפיסת הזמן היהודית, הבין כי הכול נע תמיד, וכי מציאות זאת אינה מפחידה, אלא היא הזדמנות לפתוח אופקים חדשים באמצעות חקר הטבע.

בבית ספר קלאסי יהודי, כל תחום של חקירה ומאמץ אנושיים יעמיקו את ההבנה היהודית של חיי האדם כיחסי ברית בין אלוהים ואדם. תוכנית הלימודים תיצור יהודים המבינים כי משא תהילתנו מונח על כתפיהם היהודיות. הם ילמדו להבין כי בני אדם – שחקניה החופשיים והמאלתרים של ההיסטוריה – יכולים לפעמים להעמיד את יעדיה של ההשגחה האלוהית בסכנה, ויכולים גם, לעומת זאת, לעזור לממשם בדרכים חדשות ויצירתיות. תכופות בוחרים בני אדם ברע ולא בטוב, או נכנעים לייאוש במקום לשמור על התקווה. אבל כיהודים בעלי חינוך קלאסי, הם ילמדו לדעת כי

ההימור המפורסם של פסקל החליף את היוצרות: אלוהים הוא ששם את דמי ההימור שלו על האדם; ואף כי הוא מפסיד אותם לא פעם, הנה בזכות קיומם המתמיד של היהודים, דורשי האל, יש לאל ולאדם אל מה לשאת עיניים בתקווה. כשהייתו הידועה של מארק טוויין: "כל הדברים בני תמותה, חוץ מהיהודי. כל הכוחות חולפים, אבל הוא נשאר. מהו סוד האלמוות שלו?"

1. יהודי המנורה

נהיר לנו כי רעיונות כאלה – שהיהודים, כעם נבחר, צריכים לקחת אחריות על המערב; שתרבות המערב ראויה לשבח ולתחייה; ושעלינו לראות את העבר היהודי-נוצרי כמדריך לעתיד – הם שחייה נגד זרם התרבות המודרנית וגם נגד זרם התרבות הישיבתית.

היהודי המתבולל (או, בפשטות, האדם המערבי המצוי) שואב את תפיסתו החינוכית מהעולם ההיפר-מודרני כפי שהוא. הוא מייחס ערך מוגבל ללימוד היסטוריה, ספרות, דת ותרבות, מעבר להיותן אמצעים יעילים לרכישת "כישורי חשיבה ביקורתית" שישמשו אותו בתחומים אחרים, כגון רפואה, כספים, שיווק וניהול. הוא יכול להעפיל לפסגת ההישגיות של העולם המודרני ולבנות לעצמו קריירה מפוארת בלי לדעת הרבה על ההיסטוריה והרוח של הציוויליזציה המערבית. הוא יכול להצליח במדעי הטבע וההנדסה בלי שייקספיר, לנהל כספים בלי היסטוריה, להיות רופא בלי התנ"ך, להצטיין בשיווק בלי תרבות. כשהוא בכל זאת מקדיש מחשבה לתרבות, הוא סבור שהתרבות המודרנית (או הפוסט-מודרנית) טובלנית יותר, ועל כן נעלה על הדבקות ה"פונדמנטליסטיות" של העבר; או שהוא מאמין כי הכסילות הנעורה, הווקית, היא תופעה משנית להישגים מדידים בעולם האמיתי, עולם הכסף, הניהול, הרפואה והמטאֶוֹרס. הוא שמח לסחור בפירות התועלתניים של המערב, ואף לעזור בהפקתם, בלי לתהות הרבה מאין באנו ולאן אנו הולכים ומה יכול להשתבש.

היהודי המתבדל מחזיק במצפן ערכי אחר לגמרי. הוא מאמין שקיומם ושמירתם של החיים היהודיים הם תכלית החינוך, ושִׁדְעַ בהוויות העולם הוא בעל ערך רק כל עוד הוא משרת חיים שהתורה במרכזם. הוא רואה את היהודי כאאוטסיידר תמידי: עומד-מנגד קדוש, אך פגיע, בעולם של גויים פחותי-ערך אך חזקים ממנו. הוא מבקש להתרחק מהמאמץ המיוזע להתחדשות המערב, וממילא רואה את עצמו חלק מקהילה קטנה שלא תשפיע גם אם תרצה. ואף כי הוא מסכים כי עשוי להיות ערך למיטב שבתרבות הלא-יהודית באמנות, במוזיקה ובספרות, הוא לא יקדיש לה זמן ומשאבים ותשומת לב של ממש; הוא מאמין שמוטב להתעלם מהמערב, או לזלזל בו, וכך לחסום את צעירי היהודים מנפילה ברשת פיתוייו.

היהודי המתבולל והיהודי המתבדל, בדרכיהם המקוטבות, מצהירים שניהם

שהציוויליזציה המערבית אינה מעניינם: היהודי המתבולל טועה לראות את ה"קדמה" המערבית כמובנת מאליה; יהודי-הישיבה טועה לראות את שקיעת המערב כבלתי-נמנעת; ולא זה ולא זה רואים לנכון לקחת אחריות יהודית על תרבות מערבית זו שגדלה על ברכי תרבות ישראל. מה רע, שואל המתבולל, בניצול ההזדמנויות שהעת הנוכחית מספקת לנו, מתוך שחרור מספרים מיושנים, משאלות מיושנות ומדתות מיושנות? מה רע, שואל המתבדל, בהתמקדות בלעדית בלימוד תורה, פטורים מהסחות הדעת של רעיונות ירודים וערכים של גויים? זה וזה מניחים שיוכלו להתקיים ולפרוח בלי להטריח עצמם בעבר של הציוויליזציה המערבית, בהווה שלה ובתכליתה. ושניהם טועים, למרבה הצער, כי שניהם שוכחים כמה שברירית היא הציוויליזציה הזאת, ולאילו סכנה ייקלעו היהודים אם המערב יתפורר.

נעלה אם כן על נס יהודי שלישי, יהודי המגורה, המבקש, בראש מורם, לעזור בחידוש המערב, על ידי הזרחת אור יהודי על העת המודרנית: עוד מורה, עוד כיתה, עוד בית ספר יהודי. כי היהודים, נרצה או לא נרצה, אינם אומה נורמלית. יש לנו מקום חריג בסיפור האנושי. כהערתו המפורסמת של איש-הרוח היהודי מילטון הימלפרב, היהודים מספרם כטעות סטטיסטית במפקד האוכלוסין הסיני, ובכל זאת אנו תמיד מוצאים את עצמנו במרכז הדרמה של האנושות. עלינו, אם כן, להכין את הדור הבא של היהודים להיות נווטיו של המערב, ולעזור להצילו מתרבות הביטול של תרבותו ושל עצמו – כי אם לא כן, יתעה דור זה בשבילים הנפתלים של ההתבוללות או ההתבדלות. כמו בתקופות קודמות רבות בתולדות היהודים, גיבוריו של הסיפור הזה יהיו בוני בתי הספר. רש"ר הירש קרא לנו אל הייעוד הזה לפני שנים רבות:

אם היה מעולם תחום שדרש את הבהירות של תבונה עמוקה, את צחות הלשון הנובעת מהכרה עמוקה ואת הדחף של קנאות נלהבת; אם היה מעולם תחום שעבורו היינו מעוררים את כל אותם לבבות שעדיין ניתן לעורר לתחושה אמיתית כלפי קדושת המורשת היהודית, אזי קרוב לוודאי שזהו תחום החינוך – החינוך היהודי.⁴

"הקימו בתי-ספר! שפרו את בתי-הספר הקיימים!" זו הקריאה שמבקשים אנו להעביר מעיר לעיר, ממדינה למדינה; זו הפנייה אל הלב, אל השכל ואל המצפון של אחינו היהודים, המפצירה בהם להניף את דגלה של המקודשת מכל המטרות – דגל עניינם של אלפי יהודים הזקוקים לבתי ספר, לבתי ספר יהודיים טובים יותר, למען הולדתם המחודשת כיהודים.

1 רש"ר הירש, "חינוך יהודי", בתוך אוסף כתבי הרב שמשון רפאל הירש, כרך ד: חינוך יהודי, ירושלים וניו-יורק: פלדהיים, תשס"ג. באדיבות הוצאת פלדהיים.
 2 רש"ר הירש, "שייכות לימודי החול לחינוך היהודי", שם.
 3 שם.
 4 הירש, "חינוך יהודי".

הימין החדש: השמרנות הפוסט-ליברלית באמריקה

לאומי יותר, עממי יותר, ליברלי פחות, קפיטליסטי פחות. אלה הם פניו החדשות של חלק גדל והולך בימין האמריקני, המזכירות את הימין הקלאסי הישראלי. הוא תופס את השמרנות הישנה בחולשותיה, אך יש לו חולשות משלו

במאמר פרובוקטיבי שכותרתו "מפסידנים יפים" טען ההוגה הימני הרדיקלי סמואל פרנסיס, בשנת 1993, כי התנועה השמרנית באמריקה היא כישלון מוחלט! באופן מסורתי, השמאל הוא אשר הצביע לאורך השנים על המגרעות, החולשות, נקודות העיוורון והכישלונות של השמרנות האמריקנית. אחרי הכול, לכל אורך החצי השני של המאה העשרים הייתה השמרנות יריבתו העיקרית. אך לא הפעם. הפעם היא זה הוגה נחוש, ששלט בחומר האינטלקטואלי, שהגיע מתוך שורות הימין ואשר מיצב את עצמו כמי שנושא את קולו האותנטי.

אומנם, הימין האמריקני מעולם לא היה הומוגני, וחילוקי דעות בין הוגים וזרמים שונים בתוך המחנה סביב שאלות של מדיניות פנים וחוץ היו תמיד חזון נפרץ. אך המחלוקות נשענו תמיד על הבנה משותפת שלפיה השמרנות האמריקנית היא חלופה מוצלחת, צומחת ומשפיעה לשמאל האמריקני. בעיני השמרנים הממסדיים, בפרט אלה שפעלו וכתבו מעל דפי כתב העת 'הנשיונל ריווי' ואשר החזיקו בעמדות השפעה במפלגה הרפובליקנית, השמרנות הייתה מפעל שיש לתלות בו תקוות רבות, גם אם התנועה לא ניצחה בכל קרב שהיה לה עם השמאל. העתיד שייך לשמרנים, האמינו השמרניים הממסדיים.

לא כן פרנסיס. האינטלקטואל הרדיקלי התעקש כי השמרנות האמריקנית היא כישלון

מהדהד וכי כל מכוני החשיבה, כתבי העת והכנסים האינטלקטואליים לא יוכלו לחפות על עובדה זו. אם המטרה של השמרנים היא לעמוד מול כוחות ההיסטוריה הליברליים והפרוגרסיביים ולזעוק "עצור", הרי בפועל דבר לא נעצר. בכל נושא ובכל תחום, טען פרנסיס, השמרנים אינם מצליחים לשמר דבר. התרבות, הנורמות החברתיות, השייכות הדתית, הכלכלה, הפוליטיקה והמשפט החוקתי – כולם ללא יוצא מן הכלל לא נעשים עם הזמן שמרניים יותר, אלא פרוגרסיביים יותר. ההגמוניה הליברלית משלה בכיפה בעבר והיא מושלת בכיפה היום.

למעשה, טען פרנסיס, האליטה והממסד השמרני הפכו לליברלים, כלומר אימצו את הנחות היסוד וגבולות הגזרה התרבותיים, החברתיים והפוליטיים שהשמאל שרטט. במקרים רבים, לא רק שהם לא התנגדו לשינויים פרוגרסיביים, הם אף קידמו אותם בעצמם. חלקם, כמו למשל הניאו-שמרנים, אף היו ליברלים בגלוי ובמופגן. לא רק שהמפעל השמרני הוא כישלון, פרנסיס הצביע על כך שלא ברור עד כמה המפעל השמרני הוא בכלל שמרני.

בבסיסו של הכישלון השמרני ניצב, בעיניו של פרנסיס, פער עמוק בין הממסד השמרני האליטיסטי שהורכב מאינטלקטואלים, הוגים ופילוסופים נטולי שורשים שהגיעו מארצות זרות ואשר התרכזו במרכזים ליברליים כגון ניו-יורק וושינגטון, לבין ההמון השמרני שגר בכפרים ובעיירות הקטנות של דרום ארצות הברית ומרכזה, המון שלא קרא את אדמנד ברק, ששורשיו המשפחתיים הם דרומיים מזה עשרות שנים, ושהבירה וושינגטון היא להם ארץ זרה, מרוחקת ומנוכרת. בעיניו של פרנסיס, אותם המוני אמריקנים – בעיקרם לבנים דרומיים נטולי השכלה גבוהה – שלא הרוויחו דבר מההסדרים הליברליים והפרוגרסיביים שקנו אחיזה, היו הקהל השמרני שאליטה ימנית רדיקלית אמיתית תוכל להניע. הממסד השמרני הוא כישלון, טען פרנסיס, אך הרדיקליזציה של ההמון השמרני תהיה הצלחה. פופוליוזים ימני רדיקלי שאינו מתחשב בשמאל ושאינו כבול לגבולות הגזרה שהשמאל מציב לו – להבדיל מממסד מנותק שאינו שמרני אלא בשמו בלבד – היה העתיד של הימין בחזונו של פרנסיס.

פרנסיס כתב את הדברים לפני כשלושים שנה, והלך לעולמו לפני כעשרים. אך לא רק שההבחנות שלו לא התיישנו, נראה שתוקפן גבר. אין זה סוד שהימין האמריקני בכלל והמפלגה הרפובליקנית בפרט עוברים בשנים האחרונות שינוי עמוק שהתבטא בעלייתו המטאורית של דונלד טראמפ, היבחרו לנשיאות והיבחרו כמועמד הרפובליקני לנשיאות בשנית. חלק משינוי זה כרוך בהיחלשותו של הממסד השמרני שנעשה יעד למתקפות חוזרות מצידו של טראמפ, ובהיחלשותם של קולות שמרניים שקראו תיגר על טראמפ ועל "הטראמפיזם". אין להכחיש כי השמרנות – כהשקפת עולם – עמדה נבוכה לאור עלייתו של הנשיא הססגוני ולנוכח השפעתה הדלה על קהל המצביעים הרפובליקני. חלק מהאינטלקטואלים השמרנים עזבו למחנה הדמוקרטי, אחרים הורידו פרופיל, ואחדים ניסו להגדיר מחדש את השמרנות עצמה.

זאת בשעה שמקהלה של ביקורות מימין הוטחה לפתחה.

השמרנות האמריקנית, במילים אחרות, שרויה זה כמה שנים בבלבול רציני ועומדת בפני אתגר אינטלקטואלי לאו דווקא משמאל כי אם מימין. כפי שביטא אתגר זה האינטלקטואל השמרן דיוויד אזראד (Azerrad), במילים שפרנסיס בזמנו יכול היה לחתום עליהן, "לרעיונות של השמרנות האמריקנית אין שום השפעה. ההיסטוריה רומסת אותה בשעה שהיא צועקת עצור. מיליוני דולרים מתבזזים בשנה בשעה שרומא עולה באש"². לא רק שאמריקה נהפכה לשמרנית פחות בשבעים השנים שחלפו מאז הקמתה של התנועה השמרנית, התנועה השמרנית עצמה להפכה לשמרנית פחות וליברלית יותר. אם השמרנות אינה אלא כניעה מתמשכת להגמוניה הליברלית בליווי סיסמאות של שוק חופשי, כותב אזראד, "השמרנים יכולים לשמור אותה לעצמם. אולי הגיע הזמן שפטריטים אמריקנים שמאסו בכך שהשמאל מטמא את כל מה שיקר להם יצעדו אל מעבר לשמרנות".

האם יש ממש בביקורת המוטחת מימין על השמרנות? האם הניתוח של פרנסיס, אזראד ואחרים, שלפיו התנועה השמרנית באמריקה נכשלה, נכון? האם ישנה חלופה ימנית טובה לדוגמות שמרניות ישנות, או שמא הביקורת מימין עצמה סובלת מחולשות רציניות? סיפור עלייתה ונפילתה המסתמנת של השמרנות האמריקנית חשוב לא רק לאמריקה אלא לעולם המערבי כולו. כפי שניתן לראות עם עלייתן של מפלגות ימין ברחבי אירופה, השמרנות הממסדית במדינות נוספות נמצאת במגננה ונסיגה. לתופעה זו חשיבות מיוחדת למדינת ישראל. לא רק משום שהאליטות האינטלקטואליות כאן נוטות להיות מושפעות במיוחד מהנעשה מעבר לים, אלא מפני שהימין הישראלי עצמו נמצא בעיצומו של שינוי רעיוני עמוק. הוא ניזון, מושפע ומאמץ תכנים שמרניים שמקורם בימין האמריקני; לכן טוב נעשה לו נבין את השינוי שחל במחנה זה ונלמד להבחין בין המוצלח יותר למוצלח פחות שבמרכולתו הרעיונית. במאמר זה ננסה אפוא להבין את טיבה של השמרנות האמריקנית, את הביקורת שמוטחת בה מקרב הימין החדש, ואת הביקורת שהיא משיבה לו.

התגבשותה של השמרנות האמריקנית

ארצות הברית של אמריקה היא אומה ייחודית. על אותה דרך, השמרנות האמריקנית היא תנועה מובחנת. שלא כמו השמרנות באירופה, השמרנות האמריקנית לא נגעה להגנה על שלטון הכתר והצלב. במדינה שנעדרה עבר פאודלי ארוך שנים ומוסד מלוכה מושרש, בארץ רחבת ידיים ללא אצולת קרקע עתיקת יחסין, באומה שקמה לדרוש את עצמאותה באקט של מרד פוליטי – המאפיינים של היררכיה, סדר וסמכות כמגדירים שמרניים פשוט לא היו בנמצא.

הסדר האמריקני כסדר פוליטי מובחן מקורו באבותיה המייסדים של ארה"ב שהנחילו

לעם האמריקני את "ברכת החירות". זו הייתה פועל יוצא של חוקה מובחנת, של מבנה פדרלי מבוזר, ושל הירושה התרבותית והדתית שקיבל העם האמריקני מהיסטוריה אנגלית ארוכה ומפוארת. אם לשמרנות האמריקנית ישנו עוגן קונקרטי, העוגן הזה מצוי בסדר החוקתי של האבות המייסדים. ועם זאת, התנועה השמרנית באמריקה היא תופעה מודרנית הרבה יותר. שכן כתנועה מובחנת, מאורגנת ובעיקר מודעת לעצמה ככזאת, היא התגבשה בתגובה לשורה של אירועים שטלטלו את הסדר החברתי והחוקתי האמריקני לא בסוף המאה ה-18, בימי גיבוש הסדר החוקתי, כי אם במהלך המאה העשרים.

על כן, דרך טובה לעמוד על מאפייניה של השמרנות האמריקנית היא לעקוב אחר תגובתה לשינויים שחלו בארה"ב בשדות הכלכלה, התרבות, המשפט החוקתי והיחסים הבינלאומיים במאה העשרים. היות שאי אפשר לסקור במאמר אחד את כל האירועים שעוררו תגובה מצידם של שמרנים בולטים, נתמקד בארבע התרחשויות, ובהתאמה בארבע תגובות שמרניות. כפי שנראה מייד, התנועה השמרנית בארצות הברית הייתה למעשה אוהל רחב שבתוכו פעלו – תוך כדי שיתוף פעולה מתוח – קבוצות שונות שהדגישו ערכים שונים מול אויבים משותפים.

א. השכל הכלכלי הגדול ועלייתה של התנועה הפרוגרסיבית

השפל הכלכלי הגדול שהכה בארצות הברית בסוף שנות העשרים היה אירוע חריג בעוצמתו ובהשפעתו על הציבור הרחב ועל האליטות האינטלקטואליות והפוליטיות שם. ארה"ב ידעה בעברה תקופות של משברים כלכליים, אבל שפל כלכלי בקנה מידה כה גדול וארוך טרם נראה בחופיו של העולם החדש. לפני השפל הגדול, במהלך שנות העשרים ולפני כן, שלטה בארצות הברית תפיסה כלכלית עקרונית של "אל תיגע בשוק" ושל "מה שטוב לעסקים טוב לכל שאר האומה". אמריקה של תחילת המאה העשרים נתפסה כאומה ליברלית, בייחוד בשדה הכלכלי, בעולם שהלך והקצין על ידי אידיאולוגיות כגון הקומוניזם, הסוציאליזם, הפשיזם והנאציזם. בעוד שמקומות אחרים הציבו במרכז את המעמד, הגזע והמדינה, בארצות הברית משל בכיפה אתוס של יוזמה פרטית, חירות כלכלית נרחבת, חופש חוזים, הסתמכות עצמית וממשל מוגבל בקפידה על ידי חוקה נוקשה.

אתוס זה של חירות כלכלית נרחבת והסתמכות עצמית עמד תחת ביקורת גדלה והולכת מתחילת המאה העשרים, אך ספג מכה קשה במיוחד בעקבות השפל הכלכלי הגדול. את מקומו החלה לתפוס השקפה אינטלקטואלית שונה: ההשקפה הפרוגרסיבית. השקפה זו הציבה במרכז לא את הכוחות הספונטניים של השוק, כי אם מנהל פרוגרסיבי נאור העושה שימוש מיטיב בכוחה של המדינה – בפרט בכוחו של הממשל הפדרלי – בהסתמך על התובנות האחרונות של מדעי החברה, למען הגשמת

מטרות כלכליות וחברתיות.

בעיני הפרוגרסיבים, ממשל מוגבל בקפידה הלם אולי את ארצות הברית בשלביה הראשונים, בהיותה אומה קטנה המורכבת מחקלאים שחיים בכפרים. אך עם עליית התיעוש, העיור והמדע המודרני, ארצות הברית נזקקה לממשל חזק ואפקטיבי שיעניק מענה הולם לאתגריה החברתיים והכלכליים החדשים. השקפה זו הצריכה בתורה הבנה חדשה של החוקה האמריקנית, כמי שמאפשרת את פועלו של ממשל פדרלי אקטיבי ומתערב – וזאת בניגוד להבנה חוקתית מסורתית מחמירה, שהגבילה בקפדנות מהלכים שונים של הממשל הפדרלי בשדה הכלכלי.

אם לפני שנות העשרים משלה בארצות הברית התפיסה שלפיה המדינה מאיימת על חירות היחיד ולכן יש להגבילה בקפידה, הינה לאחר השפל הגדול המדינה נתפסה כאמצעי שבאמצעותו ניתן וצריך לפתור תחלואים כלכליים וחברתיים ולהביא לשיפור ברווחתם של האזרחים, למשל על ידי חלוקה של סובסידיות לקבוצות מובחרות כגון החקלאים או על ידי ביטוח לאומי מקיף. אם לפני השפל הגדול העסקים הפרטיים, ובראשם העסקים הגדולים נתפסו כחלוצי הקדמה הכלכלית והניעות החברתית, הינה לאחריו העסקים הגדולים, תוארו כמונופולים אימתניים, "ברונים שודדים" שהאזרח הפשוט זקוק להגנה מפני נצלנותם ותאוות הבצע שלהם. אם במהלך המאה ה-19 האמריקנים החזיקו בתפיסה שלילית של חירות, כלומר ראו את החירות כחופש אישי מידה הכופה והמגבילה של המדינה – הרי עקב השפל הכלכלי הגדול קנתה לה אחיזה הבנה "חיובית" של החירות: "חופש ממחסור" שעל הממשל להבטיח את הגשמתו.

השמרנות האמריקנית לא הייתה אפוא אלא תנועת התנגדות לשינויים בשדה המשפט החוקתי והכלכלי שהובילו חלוציה של התנועה הפרוגרסיבית וחסידיו ה"ניו דיל", התוכנית הכלכלית עתירת המעורבות הממשלתית של ממשל רוזוולט בעקבות השפל הכלכלי. השמרנים היו אלה שניסו לבלום, לעכב ולעדן את השינוי הרדיקלי שביקשו הפרוגרסיבים לקדם בכלכלה. וביתר פירוט, השמרנות בתקופה זו לבשה צורה של חירותנות כלכלית שעיקרה התנגדות להוצאה ציבורית נרחבת, מיסוי גבוה וכלכלה מתוכננת הנשלטת על ידי פקידות נאורה, וניסיון לבלום כל תנועה אל עבר סדר כלכלי סוציאליסטי. חשוב לא פחות, השמרנות בתקופה זו לבשה צורה של התנגדות לריסון חוקתי בפניו של ממשל פדרלי אקטיביסטי שביקש להתעלם מלשון החוקה וההגנות שזו סיפקה לבעלי קניין וחופש עסקי.

הסנטור רוברט טאפט, בנו של הנשיא ה-27 ויליאם טאפט, ומי שהתנגדותו למדיניותו של רוזוולט הפכה אותו לשמרן הבולט של התקופה, ניסח את העמדה השמרנית כך: "הרגולציה על השכר, המחירים, שעות העבודה והרגלי העבודה בכל ענף וענף היא דבר שהוא, למעשה, סוציאליזם. כלומר רגולציה ממשלתית מהסוג הגרוע ביותר, שמשמעה מדינה טוטליטרית".³

כללו של דבר, השמרנות של שנות השלושים – שתמשיך לבוא לידי ביטוי גם בשנות הארבעים, החמישים והשישים בכתביהם של ליברטריאנים מסוגם של פרידריך האייק ומילטון פרידמן – הייתה תגובה לעלייתה של התנועה הפרוגרסיבית, למהלכי הניו-דיל, לעליית הקיינסיאניזם (גישתו הכלכלית של ג'ון מיינרד קיינס, הדוגלת במעורבות ממשלתית מוגברת במשק ככלי לצמיחה), ובאופן כללי לעלייתו של סוציאליזם זוחל.⁴ הייתה זו תגובה שבמובנים רבים הייתה ליברלית במובן המסורתי של המושג: ליברליזם של האבות המייסדים שעיקרו דבקות בזכויות טבעיות, סדר כלכלי חופשי וממשל מוגבל בקפידה.

ב. האצת החילון, המטריאליזם ועלייתו של מדע החברה

התנועה השמרנית התגבשה במהלך המאה העשרים לא רק בתגובה לאירועים קונקרטיים כגון השפל הכלכלי הגדול (כפי שזה עתה ראינו) או המלחמה הקרה (כפי שנראה מייד). היא התגבשה גם בתגובה לתהליכים חברתיים ואינטלקטואלים ארוכי טווח שחשוב מאוד שניתן עליהם את הדעת. התהליכים החשובים ביותר היו האצת החילון, המטריאליזם ועלייתו של מדע החברה.

הזרם המסורתי בשמרנות, שמוזהה במיוחד עם ההוגים ראסל קירק (Kirk), אריק ווגלין (Voegelin) וריצ'רד ויבר (Weaver), עמד על כך שארה"ב היא אומה נוצרית וכי הסדר החברתי שלה מבוסס על אורח חיים דתי המוטמע בקהילות מקומיות. תופעת החילון, על פי השקפה זו, הייתה שלילית לא רק מטעמים דתיים גרידא אלא גם מטעמים חברתיים, שכן היא שדדה מהאומה האמריקנית את הבסיס המוסרי שעליו נשענה, בסיס מוסרי שהליברליזם אינו מסוגל לספק באופן עצמאי ונפרד מהדת הנוצרית. לדעת המסורתנים, האמונה, המסורת ודרך החיים היהודי-נוצרית סיפקו להמוני העם קוד התנהגות ומצפן מוסרי שהם הכרח לקיומה של חברה חופשית.

המסורתנים הדגישו פעם אחר פעם שארצות הברית לא הוקמה כמדינה חילונית. אומנם, עקב ריבוי הסיעות הדתיות שהתקיימו באמריקה ולאור החשש מפני דיכוי דתי שאפיין את העולם הישן, אבותיה המייסדים של האומה הפרידו בין כנסייה למדינה ברמה הפדרלית; אך מטרתה של הפרדה זו לא הייתה עיקורה של הדת הנוצרית או מיגורה, כי אם חיזוקה וביצורה בלבבות האמריקנים והגנה עליה מפני השחתה פוליטית.⁵ משכך, כל רפורמה או מדיניות ציבורית שנועדה לקדם את היחלשות האחיזה הדתית ויראת השמיים בקרב המוני העם (למשל איסור על תפילה בבתי ספר ציבוריים) מאיימת לפגוע קשות בחוסנה המוסרי של האומה ובחירותה.

בבסיס העמדה המסורתנית ניצבה ספקנות רבה בנוגע למעלותיה של המודרנה עצמה; המודרנה כשילוב כוחות של עליית התיעוש, העיור, החומרנות של השוק,

בירוקרטיזציה של המנהל המדינתי, רציונליזם מופשט וליברליזם אגליטרי. המסורתנות איננה ריאקציונרית, במובן זה שאינה מבקשת לשוב לסדר חברתי, כלכלי ופוליטי קדם-מודרני (מטרה בלתי אפשרית בעיני חסידיה). אך יותר מעמדות אחרות היא מצביעה על מעלותיו של הסדר החברתי שעורער ועל הסכנות שבהגזמות המודרנה, ובפרט הסכנות שבתפיסת העולם התועלתנית וברציונליזם הקיצוני של הנאורות הצרפתית. המסורתנים התנגדו לגרסתה הרדיקלית של הנאורות, שלפיה האנושות נעה, החל מהמאה ה-18 ועד לימינו, מבורות, נחשלות וברבריות לכיוון של חכמה, קדמה וציביליזציה. הם דחו את סיפור "הקדמה בלתי נמנעת", ועמדו על כך שלתנ"ך, למסורת יוון ורומי ולחוכמת ימי הביניים יש מה ללמד את האדם המודרני, ושאוּבְדֵן המטען התנ"כי והקלאסי מאיים להפוך את האדם המודרני לאדם "נטול בית-חזה", כלשונו של הסופר ק"ס לואיס.

בהתאם לכך הם הדגישו את התובנות של התנ"ך והברית החדשה, אריסטו, תומאס אקווינס ואדמנד ברק, ונטו לביקורתיות כלפי המסרים של אבות הנאורות הליברלית כגון ג'ון לוק, פרנסיס בייקון, רנה דקארט או וולטר. במיוחד שאבו מן העולם הקלאסי את האמונה בחשיבותה של המידה הטובה לסדר פוליטי חופשי ומיטיב. בעוד הליברליזם הציב במרכז את חירות הפרט, והפרוגרסיבים את הקדמה המדעית והרווחה הכללית, המסורתנים הדגישו את המידה הטובה המוקנית באורח חיים מסורתי המעביר מדור לדור את המשובח והמובחר שבתרבות המערב.

המסורתנים התנגדו למגמות של ריכוזיות פוליטית. מגמות אלו התאפשרו כאמור באמצעות תפיסה חדשה של תפקיד המדינה: לא רע הכרחי לקיומו של סדר חברתי חופשי, אלא כוח של טוב המקדם רפורמות חברתיות וכלכליות בהובלת מנהל נאור המשתמש בכלים העדכניים שסיפק לו מדע החברה. מגמות ריכוזיות אלו, טענו המסורתנים, נישלו את הקהילות המקומיות, הכנסייה והמשפחה מהתפקידים המסורתיים שלהן – בין היתר מתן רשת ביטחון כלכלית ועיצוב אופיים המוסרי של הצאצאים. ארה"ב הייתה בעיניהם אומה שצומחת "מלמטה למעלה", ולא אומה שאליטה טכנוקרטיית צריכה לנהל מוּוּשִׁינְגְטוֹן. ריכוזיות פוליטית וכלכלית מייצרת למעשה אומה של יחידים מופרדים שבתוּךְ שבינם לבין המדינה אין שום קבוצת השתייכות: ליברליזם אטומיסטי תלוש ומנוון. היא מאיימת לחנוק את המרחבים שבהם שגשגו קהילות מסורתיות שטרם "נדבקו" בחילון, עיור ותיעוש אינטנסיביים. למסורתנים היה ברור שמגמת הריכוזיות הפוליטית תשרת את האג'נדה והפילוסופיה של הקבוצה החברתית האוחזת בשלטון – פרוגרסיבים או ליברלים רדיקלים.

כמו הליברטריאנים, המסורתנים התנגדו לכל צורה של קולקטיביזם כלכלי ויצאו נגד המגמות הפרוגרסיביות בשדה זה. הם אף עמדו בעקשנות על הגנה על זכויות קניין פרטי וסחר חופשי. עם זאת, הם לא היססו לבקר את ההשפעה השלילית של הקפיטליזם על עסקים מקומיים וקהילות קטנות, והביטו בחשד על תאגידיים גדולים

כמו גם על תיעוש נרחב שעמד בסתירה לבסיס הכלכלי של הדרום האמריקני.⁶ יותר ממקביליהם הליברלים, הם היו ערים למחירים הכלכליים שגובה ההרס היצירתי הקפיטליסטי ולא רק למעלותיו. יותר מכך, הם ביקרו בחריפות את מה שניתן לכנות הנתנתות חומרנית, שפשתה לטעמם בחברה. הם הסבירו אותה כתוצר של עולם נטול משמעות טרנסצנדנטית, שבו כל מה שנותר לבני האדם הוא לספק עד כמה שניתן את צורכיהם החומריים. המסורתנים העלו על נס "חברה שאינה חומרית", חברה שבמרכזה ניצב הסדר החברתי המקומי הטבעי של משפחות, כנסייה וקהילות ושבה בני האדם מבקשים לטפח את מידותיהם, יונקים מן המיטב שבמורשת המערב ופועלים למען גאולת נפשם.

האשמה שכיחה שהוטחה באנשי הזרם המסורתני, במיוחד באלה שהגיעו מהדרום, הייתה שהם התעלמו מקיומו של מוסד העבדות ושלמעשה היו אפולוגטיים כלפיו. האשמות אלו היו בדרך כלל נטולות בסיס. אנשי הזרם המסורתני אכן שאבו השראה רבה מהדרום האמריקני; רבים מהם ראו בו את הציביליזציה הקדם-מודרנית האחרונה במערב, ציביליזציה שדחתה את המטריאליזם והאגליטריות המודרני כמו גם את הקפיטליזם הצפוני – והעמידה תחתם סדר חברתי מסורתי המבוסס על הנצרות ועל נוהגים של "אבירות" ג'נטלמנית וגבריות צבאית. אבל מכך לא נובע שהם תמכו בעבדות – כשם שליברלים השואבים השראה מאתונה הדמוקרטית בתקופתו של פריקלס אינם מאשרים בכך את העבדות שהייתה נהוגה גם שם. המסורתנים מצאו בחברה הדרומית הרבה מאפיינים שהמודרנה כרסמה בהם, ביניהם סולידריות מקומית וקהילתית, חוש כבוד ואצולה – והשתמשו בה כבסיס שממנו ניתן היה לבקר את המציאות המודרנית ולנסות לעדנה.

ג. המלחמה הקרה וסופה של הבדידות המזהרת

בתחום היחסים הבינ-לאומיים, אירוע-הציר של השמרנות האמריקנית היה המלחמה הקרה. במובנים רבים, העימות עם הקומוניזם העולמי שם קץ ליותר מ-150 שנים של "בדידות מזהרת" במדיניות החוץ האמריקנית, בדידות שעיקרה בדלנות מחמירה. "אם בדלנות משמעה בדלנות מהמלחמה האירופית", אמר רוברט טאפט לנוכח השינוי בהלך הרוח האמריקני, "אני בדלן"; אך עמדה זו התרסקה על קרקע המציאות עם המתקפה היפנית על פרל הארבור, ונקברה קבורת חמור עם פרוץ המלחמה הקרה. פרל הארבור אומנם הניעה את הקונגרס האמריקני להתגייס למלחמה עצימה נגד האיום היפני והגרמני, אך האיום שהציגה ברית המועצות, שהשתלטה על מחצית אירופה ואיימה על מחציתה השנייה, והאידיאולוגיה הקומוניסטית שלה, הם-הם שחייבו את האמריקנים לשים קץ באופן סופי ומוחלט לכל פנטזיה של בדלנות.

בעולם של מטוסים, ספינות מתקדמות, צוללות מפותחות, טילים ארוכי טווח, ונשק גרעיני, האוקיינוסים אינם מספקים עוד הגנה טבעית נאותה. בהתאם לכך,

האמריקנים אימצו בסוף שנות הארבעים את דוקטרינת הבלימה, שלפיה יש לבלום – באמצעים כלכליים אך במידת הצורך גם בכוח צבאי – כל ניסיון של ברית המועצות להרחיב את תחום השפעתה ושליטתה. המשמעות היא שעל ארצות הברית לעמוד לצידם של כל אוהבי החירות והדמוקרטיה, אך גם לצד כל מתנגדי הקומוניזם ברחבי הגלובוס, גם כאלה שאינם מחויבים לאידיאלים דמוקרטיים.

השמרנים החזיקו בעמדה הניצית ביותר כלפי האיום הקומוניסטי. הם דחו בתוקף כל הצעה ל"דו-קיום בשלום" עם הקרמלין, צידדו בבלימה תקיפה ובלתי מתפשרת, וחלקם, כגון ההוגה ג'יימס ברנהם (Burnham), אף קראו "לגלגל לאחור" את הקומוניזם מאזורים שעברו לשליטתו, על ידי עידודן של מהפכות והתקוממויות פנימיות.⁷ מפרוץ המלחמה הקרה ואילך, השמרנות זוהתה לא עם בדלנות אלא עם מדיניות חוץ אנטי-קומוניסטית ניצית שבה ארצות הברית מקרינה את עוצמתה בכל מקום שהיא נדרשת אליו.

האידיאולוגיה הקומוניסטית עמדה בניגוד חמור לכל מה שהאמריקנים ובפרט השמרנים האמינו בו. במישור הכלכלי, ההלאמה הכפויה של אמצעי הייצור וההתנגדות הקומוניסטית לקפיטליזם עמדו בניגוד חד לדבקות השמרנית בשווקים חופשיים, בחירות כלכלית ובזכות הכמו-מקודשת לקניין פרטי ולסחר חופשי. במישור הפוליטי, שלטון טרור דכאני של מפלגת פועלים ושליטה מדינתית מקיפה בתחומי התקשורת והתרבות עמדו בניגוד גם לדבקות האמריקנית בדמוקרטיה פוליטית המצריכה את קיומה של חירות פוליטית נרחבת ובכלל זה חופש עיתונות והתארגנות. חשוב לא פחות, במישור הדתי, האתאיזם והמטריאליזם המופגנים של הקומוניזם – שראה בדת "אופיום להמונים" וכלי שליטה של שכבות חברתיות ריאקציונריות בציבור – עמד בניגוד גמור ליראת השמיים של הציבור האמריקני, לדבקותו הדתית ולהישענותו על המסורת היהודו-נוצרית.

בעיני המסורתנים בארה"ב, ברית המועצות הייתה הממשיכה של היעקובינים הצרפתים שביקשו לחולל דה-קריסטיאניזציה של צרפת ולאחר מכן של אירופה בשמה של התבונה העירומה. לכן, בעיני רבים, ברית המועצות נתפסה כגילום המובהק ביותר של הרשע: קומוניזם המוליך לנחשלות בשדה הכלכלה, ורדנות המוליכה לדיכוי פוליטי חסר תקדים שסימנו הוא הגולאג, ולבסוף משטר ששם לו למטרה לפגוע באמונה הנוצרית ואף להכחידה.

ד. עלייתו של השמאל החדש והתפרצותה של מלחמת התרבות

בשנות השלושים – בתגובה לשפל הכלכלי הגדול – התגבש בארצות הברית ובמערב בכלל מחנה שמאלני שבמרכזו ניצב מעמד הפועלים. היה זה שמאל סוציאלי-דמוקרטי שמרחבו היה בית החרושת ומטרתו הייתה לעדן את פגעיו של הקפיטליזם הלא

מרוסן ולהבטיח חלוקה הוגנת יותר של הטובין הכלכליים לעמלי הכפיים. שמאל שביקש לקדם שינויים כלכליים מרחיקי לכת באמצעות רפורמות רדיקליות או אפילו הלאמה אלימה של אמצעי הייצור. ואולם לאחר התגלות פשעיה המחרידים של ברית המועצות; לאחר שהתברר שהפועלים ברחבי העולם המערבי נהנים לא רק מרמת חיים חומרית גבוהה יותר אלא מחירות פוליטית נרחבת; ולאחר שהובהר שהפועלים האמריקנים אינם רוצים לברוא עולם חדש אלא חפצים הוא להשתלב במעמד הבורגני – השמאל הסוציאליסטי איבד מכוח הקסם שלו. לחלל הריק הזה נכנס במהלך שנות השישים "שמאל חדש", שקידם במרץ את מה שהייתה ל"תרבות הנגד".

המרחב של השמאל החדש לא היה בית החרושת, כבימי השמאל הישן, כי אם האוניברסיטאות. מוביליו לא היו פועלים, אלא סטודנטים ומרצים שעברו רדיקליזציה במכבש של תיאוריות פילוסופיות והוגים חדשים שהגיעו מצרפת. זה היה שמאל שביקש לנוע מקטגוריות של "מעמד" לקטגוריות חלופיות של "גזע ומגדר". שמאל שהתנגד לרעיון של חברה "עיוורת צבעים" שהליברלים הקלאסיים והשמרנים ביקשו לקדם, ותמך בלאומנות השחורה של מלקום X, באבחנות גזעיות, ובאפליה מתקנת מבוססת גזע ומין. שמאל שתקף את "הלבנות" ו"הגבריות" כקטגוריות מערביות רעילות.

אויביו של השמאל החדש לא היו עוד בהכרח בעלי הון – אם כי הוא בשום אופן לא העלה על נס את הסדר הקפיטליסטי – כי אם הממסד הליברלי שכפה עליו מציאות טכנוקרטית מבית, והפעיל אלימות נטולת הצדקה ברחבי העולם השלישי. השמאל החדש הזדהה במרץ עם מאבקי דה-קולוניזציה ברחבי העולם, קרא בשקיקה את כתביהם של פרנץ פאנון, מישל פוקו והרברט מרקוזה, והאדיר דמויות כגון הו צ'י מין, פידל קאסטרו וצ'ה גווארה. חשוב לא פחות, הוא מרד בתרבותו הבורגנית של המערב, תרבות שהוא ראה כדכאנית. הסיסמה ההיפית "סקס, סמים ורוקנרול" באה להחליף את חומרת הסבר הבורגנית שפיארה חלוקת תפקידים מגדרית ברורה, אתוס של גבריות המבוסס על שליטה עצמית, מוסר עבודה, חסכנות ודבקות דתית. בזירה הבינלאומית, השמאל החדש דחה את דוקטרינת הבלימה, התנגד בלהט למלחמה בווייטנאם וביקש למצוא דרכים למסד "דו-קיום בשלום" עם ברית המועצות.

עלייתו של השמאל החדש דחקה החוצה ממחנה השמאל ומשורותיה של המפלגה הדמוקרטית קבוצה קטנה אך משפיעה של אינטלקטואלים יהודים, ביניהם אירווינג קריסטול, גרטרווד הימלפרב, נורמן פודהורץ ודניאל בל. אויביהם משמאל כינום "שמרנים-חדשים". יותר משהשמרנים החדשים נעו ימינה, היה זה השמאל האמריקני ששינה את פניו והקציץ ולא הותיר להם ברירה אלא לחבור לתנועה השמרנית ולהיטמע בה.

שלושה דברים אפיינו את השמרנות החדשה. ראשית, דחייה נחרצת של תרבות הנגד.

השמרנים החדשים טענו כי ליברליזם שאינו צמוד-מסורת, קרי ליברליזם שאינו נשען על תרבות שמרנית שקודמת לו ומזינה אותו, סופו להידרדר לכדי רדיקליזם חברתי וניהיליזם מוסרי בעל תוצאות הרסניות. הליברליזם, טענו קריסטול ואחרים, נשען מבלי שהוא מודע לכך על האדים האחרונים של התרבות הנוצרית. בהקשר זה שמרנים חדשים הטעומו שקפיטליזם נטול מצע שמרני תרבותי קדם-שוקי יידרדר גם הוא במהרה לכדי ניהיליזם צרכני ורוחני.⁸

שנית, הצבעה על מגרעותיו וחסרונותיו של מדע החברה המודרני, בעיקר בשדה הכלכלי. השמרנים החדשים היו מבקרים בולטים של תוכנית "החברה הגדולה" שיזם הנשיא לינדון ג'ונסון בשנות השישים. התוכנית ביקשה לפתור את בעיות העוני והאפליה הגזעית באמצעות הרחבה נוספת של כוח המדינה. השמרנים החדשים טענו נגדה שתוכניות מדינתיות נוטות ליפול טרף לתוצאות בלתי מתוכננות המכשילות את יעדיהן השאפתניים. שמרנים חדשים התעקשו שעל מדעני המדינה להבין בצורה ריאליסטית את טבע האדם, את כוחם של תמריצים ואת מגבלות הידע החמורות שמהן סובלת כל בירוקרטיה מדינתית. באמצעות כלים מדעיים, השמרנים החדשים ביקשו לחשוף את מגבלות המדע בכל הנוגע להנדסת חברה וכלכלה.

ולבסוף, דבקות בתורת הבלוימה בשדה הבינלאומי. בעיני השמרנים החדשים, ברית המועצות לא הייתה שונה ברשעותה ובסכנתה מגרמניה הנאצית, ובהתאם לכך צריך היה להביסה ולא למצוא דרכים לחיות איתה בשלום.

סיכום: התנועה השמרנית כתנועה מיזוגית

מסקירתנו התמציתית עולה שהתנועה השמרנית בארצות הברית לא הייתה תנועה אחודה, כי אם אוהל רחב שבתוכו שכנו זרמים שונים ששיתפו פעולה לנוכח אתגרים ואויבים משותפים: התנועה הפרוגרסיבית והשמאל החדש מבית, ואיום קומוניסטי חסר תקדים מחוץ. שיתוף פעולה זה בין ליברטריאנים כלכליים, מסורתנים, אנטי-קומוניסטים ניציים ושמרנים-חדשים נתכנה בפי ההוגה השמרן פרנק מאייר "מיזוגיות" (Fusionism).

מאייר, יותר מאחרים, העלה על נס את המיזוגיות כסימן ההיכר של התנועה השמרנית האמריקנית – בעומדו על כך שהיא מורכבת משני זרמים גדולים, האחד ליברטריאני המציב כמטרת הפוליטיקה את חירות היחיד, והשני מסורתני, המציב כערך החברתי העליון את בקשת המידה הטובה והחיים הטובים לאורה של התרבות היהודי-נוצרית.⁹ שני הזרמים, התעקש מאייר, למרות המתח שביניהם, משלימים זה את זה והכרחיים זה לזה.

ללא הבטחה של חירות היחיד, הרדיפה אחר חיים מוסריים אינה אפשרית. סדר חברתי המכפיף את הפרט לידה הכופה של המדינה איננו שמרני, טען מאייר, כי אם

אוטוריטרי. יתרה מכך, המסורתנים זקוקים לתובנות הכלכליות והפוליטיות שסיפקו הוגים כגון אדם סמית ופרידריך האייק. בלי התובנות שסיפק הליברליזם הקלאסי, בפרט בתחום הכלכלי, היו המסורתנים עומדים חסרי אונים למול מתקפותיהם של מרקס וקיינס. אך מצד שני, ללא דאגה לשלמות המידות, וללא המצפן המוסרי שמספקת הדת והתרבות היהודי-נוצרית, חירות פוליטית עלולה להוליך לכדי אנרכיה מוסרית. בליברטריאניזם כלכלי, כשלעצמו, אין די לקיומם של חיים טובים ולטיפוחה של חברה משגשגת. חופש, כשלעצמו, אינו יכול להעמיד סטנדרט לטוב והראוי.

לא זו אף זו – הליברליזם נשען על תפיסה חברתית דלה (תועלתנות) שאינה תופסת את מלוא המורכבות והרבגוניות של החוויה האנושית ושל האדם עצמו כברייה הנטועה בהקשר היסטורי, לאומי, תרבותי ודתי ומונעת על ידי כוחות לא מטריאליסטיים. בעיניו של מאייר, הבטחת חירות היחיד והזכויות הטבעיות צריכה להיות מטרתה הפוליטית הראשונה והחשובה ביותר של המדינה. לשם כך נכון ומוצדק להפעיל את כוחה העצום. אך תכלית החיים אינה חירות, אלא המידה הטובה. וזו, בתורה, מוטמעת בסדר תרבותי-חברתי עשיר שמקורו באתונה ובירושלים ואשר כולל את כל הסיפור המערבי. החיים על פי המידה הטובה והסטנדרטים האתיים של התרבות המערבית הם המבדילים בין חיים סתם לחיים טובים, ובין חברה "פתוחה" לחברה טובה.

וכך, אף ששמרנים מסוגו של מאייר ביקשו להגביל בקפידה את כוחה של המדינה לכדי הבטחת החירות, אין זה אומר שהם היו אדישים או רלטיביסטים בנוגע לסוג החיים ולאופי החברה שיש לבנות.¹⁰ לאור זאת, הן המסורתנים והן הליברטריאנים היו צריכים להכיר לא רק במעלות שבתפיסת עולמם אלא גם במה שחסר בהן, ולהשלים אלה את אלה במאבק משותף נגד הליברליזם הפרוגרסיבי הדוחה הן את חירות היחיד הן את המסורת.

מעבר לשמרנות: עלייתו של הימין הפוסט-ליברלי

שתי סיבות מרכזיות הוליכו להתפרקות האיטית של התנועה השמרנית, משנות התשעים ואילך, ולמה שמסתבר כשינוי עמוק באופייה. הראשונה שבהן היא קריסתה של ברית המועצות והסרתו של האיום הגאואסטרטגי החמור ביותר שמולו ניצבה ארצות הברית בתולדותיה. זה היה כמובן אירוע משמח לעולם החופשי כולו, ולשמרנים במיוחד, אך דווקא הוא הכניס את התנועה השמרנית למבוכה מסוימת. שכן עתה נעלם הדבק המאחד שהחזיק יחד את הזרמים השונים שחסו באוהל השמרני. ליברטריאנים, מסורתנים ושמרנים חדשים לא הסכימו ביניהם על שורה ארוכה של דברים במדיניות פנים, אך הם היו מאוחדים באיבתם התהומית לאימפריית הרשע. עתה, בהעדר יריב מובחן מחוץ, עיקר חיצו הביקורת החלו להיות מופנים כלפי האוהל פנימה. פערי עמדות שניתן היה לטשטש או לדחוק לקרן זווית זכו מעתה למקום

מרכזי. סוגיות של הגירה, סחר חופשי עם סין, גלובליזציה כלכלית מואצת, הפלות, מדיניות כליאה – בכל אלו ועוד, דרכיהם של הימין המסורתי והליברטריאניזם התפצלו. בהעדר כוח עולמי קומוניסטי, מסורתנים וליברטריאנים לא רק שלא ראו טעם בשיתוף פעולה, הם אף רצו לנצח זה את זה. השותפים הוותיקים לאוהל מצאו עצמם בשני מחנות שונים.

הסיבה השנייה לסדקים באוהל השמרני היא השינויים הטכנולוגיים הכבירים בתחום התקשורת. האינטרנט, ובפרט הרשתות החברתיות, חתרו קשות תחת הקול ההגמוני של כתב העת 'נשיונל ריווי'. עד שנות התשעים, הדיאלוג השמרני האינטלקטואלי בארה"ב התנהל בעיקרו מעל דפי כתבי עת, ובפרט מעל כמת הנשיונל ריווי שהתפיסה המיזוגית הייתה האידיאולוגיה הרשמית שלו. לעורכיו ניתנה כח שליטה על עיצוב השיח השמרני. במידה רבה, השמרנות הייתה מה שהנשיונל ריווי קבע שהיא. בהינתן מיעוט בבמות, קולות ביקורתיים מימין יכלו פשוט להיחקק החוצה ולגווע לאיטם. השליטה בשיח השמרני לא הייתה מוחלטת, כמובן, ולו מפני שהנשיונל ריווי לא היה כתב העת היחיד ומשום שמגישי רדיו עצמאיים מסוגו של ראש לימבו עיצבו גם הם את הספרה השמרנית; ועדיין, שליטה. הופעת האינטרנט ועלייתן של הרשתות החברתיות פתחו את המרחב האינטלקטואלי השמרני לתחרות מימין. לראשונה הצליחה לעלות אל מעל פני השטח ביקורת מימין על השמרנות שלא ניתנה עוד להחניק או לבטל בקלות. הממסד השמרני, ובפרט האורתודוקסיה המיזוגית, עמד מעתה כנאשם אל מול מבקריו מימין. השמרנות היא מה שההמון יחליט שהיא, לא מה שיקבעו עורכי הנשיונל ריווי.

שמרנות שאינה שמרנית בשירות ליברליזם שאינו ליברלי

הטענות שעולות מימין נגד השמרנות האמריקנית הממוסדת רבות ומגוונות. מקוצר היריעה, נתמקד במרכזיות שבהן. כן נבהיר מראש שרוב השמות שיוזכרו להלן – ביניהם יורם חזוני, פטריק דנין (Deneen), אורן קאס (Cass) וג'ון פונטה (Fonte) – משתפים פעולה זה עם זה, ישירות או בעקיפין, והם חלק מתנועה שמרנית חדשה שזוכה לכותרות "שמרנות לאומית" ו"שמרנות פוסט-ליברלית" המבקשת להיבדל מהשמרנות המיזוגית המסורתית ומהממסד השמרני שפועל בווינגטון.

הטענה הראשונה שמעלים מבקריה של השמרנות המיזוגית היא ששמרנות זו אינה שמרנית דיה, או אף אינה שמרנית כלל, אלא היא גרסה מתונה, "קלאסית", של ליברליזם. כפי שמציין ההוגה פטריק דנין, "ה'שמרנות' בת זמננו אינה מספקת מענה לליברליזם מפני שהיא עצמה סוג של ליברליזם"¹¹. המיזוגיות השמרנית, טוענים בימין החדש, הייתה שמרנית בשמה אך ליברלית במהותה. התנועה השמרנית והמפלגה הרפובליקנית לא קידמו ברצינות שמרנות חברתית, תרבותית ודתית – התחומים המרכזיים שבהם חלה הקצנה ליברלית יוצאת דופן בשלושת העשורים

האחרונים. גרוע מכך, רבים בתנועה השמרנית אף צידדו בליברליזציה של ארה"ב או פחדו להתייצב נגדה מחשש שהממסד הליברלי יוקיע אותם כאויבי הקידמה והנאורות.

המשותף למרבית האינטלקטואלים של הימין החדש הוא אם כן הרצון להבדיל בין שמרנות לליברליזם ולנסח עמדה שמרנית שאינה ליברלית ואשר יש ביכולתה לאתגר ולהחליף את האידיאולוגיה הליברלית בת-זמננו שמושלת בארצות הברית.¹² הימין החדש הוא ימין פוסט-ליברלי. כפי שמציין חזוני, אם ישנה תקווה כלשהי לתחייה שמרנית ממשית בעולם האנגלו-אמריקני, תחייה כזאת תגיע רק מכיוונה של "שמרנות שמרנית".¹³ שמרנות שכזו, מוסיף אופיר העברי, אינה מציבה במרכזה זכויות אדם מופשטות או תיאוריה של חוזה חברתי המבוסס על הסכמה וולונטרית, אלא מסורתנות, לאומיות ואת המקרא כמגדלור מוסרי.¹⁴

ההצבעה על היות הממסד השמרני בארה"ב "ליברלי" היא חלק ממפעל ביקורתי רחב הרבה יותר על הליברליזם ועל מי שנתפס כמייסדו, הפילוסוף האנגלי ג'ון לוק, המעסיק את דנין ואת חזוני. השניים רואים בליברליזם – "הקלאסי" והפרוגרסיבי כאחד – פילוסופיה פוליטית רעועה ושטחית, המבוססת על תאוריה מביכה של חוזה חברתי פיקטיבי, על רציונליזם מוגזם, על אטומיזם אינדיבידואלי ועל העמדת ההסכמה החופשית של הפרט כעיקרון המארגן העליון של כל היחסים החברתיים, בלי יוצא מן הכלל.¹⁵ תיאוריה פוליטית כזאת, ואנתרופולוגיה כזאת של המצב האנושי, אינן יכולות לדור בכפיפה אחת עם העובדות המוצקות של המציאות האנושית והטבע האנושי: קיומם של משפחות, שבטים, קהילות ואומות, עימותים בין אומות, השאיפה לשימור לאומי לאורך הדורות, וחשוב לא פחות, הדת שאינה תחומה בדל"ת אמותיו הפרטיות של האדם.

לפי חזוני, לא דבקות לאומית ולא דבקות דתית נובעות מאקסיומות ליברליות כגון זכויות אדם אוניברסליות וחירות הפרט. בבסיסן, דבקות אלו הן עקרונות שמרניים, לא ליברליים.¹⁶ הליברליזם שוגה בהבנת טבעו ומצבו של האדם – והוא אף מזיק, שכן קידום האידיאולוגיה הליברלית יביא בהכרח (ומביא כבר עכשיו) לפירוק הסדר החברתי והלאומי עצמו. דנין וחזוני תולים בליברליזם את האי-תפקוד של חלקים שלמים בחברה האמריקנית – המתבטא בקשת תופעות, החל משיעור גבוה של ילודה מחוץ למשפחה וכלה בירידה בשיעור הסולידריות החברתית. לפי הפילוסוף ג'ון גריי, הליברליזם בן-זמננו מבקש לחולל דה-קונסטרוקציה למונותיאיזם וליתר הנרטיבים והמסורות הגדולות, ולאחר שהכול מתפרק דבר לא נותר מלבד ריקנות. הליברליזם מתגלה, בהתאם, כאידיאולוגיה ריקה היכולה להגדיר את עצמה רק על דרך השלילה.

גם חזוני ודנין גורסים שהליברליזם הוא כוח רדיקלי. לא רק שאינו יכול לשמר דבר, הוא חסר אונים לנוכח תפיסות עולם רדיקליות המושכות את הליברלים עצמם

להקצין את דעותיהם עם הזמן. אם בתחילת דרכו הליברליזם קיבל כמוכנים מאליהם שורה של מוסדות קדם-ליברלים כגון המשפחה, הדת והאומה, הרי בתצורותיו העכשוויות שום מוסד ושום מבנה אינם נותרים חסינים מפני פירוק ליברלי מאפל. כדי כך שבעיני ליברלים רבים אפילו הטבע האנושי עצמו, דוגמת החלוקה לזכרים ונקבות, גברים ונשים, צריך להיות בר שינוי כאשר הפרט אינו מסכים איתו. חופש מהשתייכות מגדרית ומינית הוא המשך טבעי לחופש משייכות דתית, לאומית וקהילתית. הליברליזם הוא במוכנים רבים מסע בלתי נגמר של שחרור "האני" שאינו יודע גבול מהו. הוא אידיאולוגיה רדיקלית עד כדי כך שהיא מאכלת את עצמה.

הנקודה המרכזית בעיני חזוני ודנין היא שבעוד שבתקופת המלחמה הקרה שיתוף פעולה בין שמרנים לליברלים מול קומוניסטים מבית ומחוץ היה מובן, לגיטימי ואף מתבקש, הרי שבעידן שלאחר המלחמה הקרה על השמרנים להכיר בכך שהאידיאולוגיה הליברלית כפי שמבינים אותה הליברלים בני-זמננו היא האיום המרכזי על כל מה שחשוב לשמרנים: אורח חיים מסורתי, שלמות המשפחה, הקהילה והאומה, והאפשרות לחיות חיים דתיים בצורה מלאה וחופשית.

הליברליזם נתפס בימין החדש כאידיאולוגיה דכאנית.¹⁷ הרטוריקה הליברלית היא אומנם רטוריקה של פתיחות, פלורליזם וחופש – אך הפרקטיקה הליברלית היא פרקטיקה של כפייה חברתית ואף מדינתית נרחבת. לפי הפילוסוף ג'ון גריי, שום מעצמה טוטליטרית אינה מאיימת בימינו על החירות במערב, אלא רק האורתודוקסיה הליברלית עצמה בצורתה הדכאנית מבית.¹⁸

הפילוסוף הפולני השמרן רישרד לגוטקו (Legutko) אף מרחיק לכת וטוען כי הליברליזם בן-זמננו הידרדר לכדי צורה של אידיאולוגיה עריצה.¹⁹ הליברליזם דורש מונופול על הלגיטימיות במרחב הציבורי. במערב בן-זמננו, חברה ליברלית אינה נתפסת עוד כחברה שתפיסות עולם שונות – ובכלל זה תפיסות עולם שאינן ליברליות – מתקיימות בה זו לצד זו ומתחרות על לב הציבור. במקום זאת, בעיני האליטות הליברליות, חברה ליברלית היא חברה שבה האידיאולוגיה הליברלית מושלת בצורה מוחלטת ואינה סובלת שום תפיסת עולם שאיננה ליברלית. דה-לגיטימציה זו פוגעת קשות ברעיון הדמוקרטי, שכן רעיון זה מניח את קיומה של תחרות בין עמדות ומפלגות שונות המבטאות תפיסות עולם נבדלות. הליברליזם דוחק אפוא החוצה את עצם הדמוקרטיה, במובן זה שהוא אינו מכיר בלגיטימיות של אף דמוקרטיה שאינה דמוקרטיה ליברלית.

השמאל האמריקני, שבעבר התגנדר בליברליזם שלו, מחזיק עתה בעמדות אנטי-ליברליות מובהקות: תרבות הביטול וההשתקה, חלוקת החברה לקבוצות מהותניות, ועוד. במילים אחרות, השמאל האמריקני אינו מבקש ליישם ליברליזם קלאסי מתון. הוא מבקש לכפות אידיאולוגיה שמאלנית (אידיאולוגית הווק) אנטי-ליברלית.²⁰ לאור

התפתחות זו, הוגים מהסוג של חזוני ודנין מדגישים שהשמרנות צריכה להתייצב מול הליברליזם כחלופה ממשית לו.

ואכן, הליברליזם אינו סובלני במיוחד כלפי תפיסת העולם השמרנית. לדידו, אין היא אלא עטיפה חדשה לפשיזם ישן, וככזו יש בה איום ממשי על הסדר החברתי. בעיניו של הליברל, כל שמרן הוא פשיסט בפוטנציה. האוחזים בשמרנות נתפסים על ידי הליברלים כ"אנשי האתמול", אויבי הקדמה, אנשים אחוזי דעות קדומות שלא יהססו ליטול מאחרים את החירויות שלהם. כך למשל, הפתיחות הליברלית נעלמת כאשר שמרנים מטילים ספק בלגיטימיות המוסרית של משפחות חד-הוריות. בהתאם לכך, הליברלים נחوشים למזער את השפעתם של השמרנים במרחב הציבורי ככל הניתן.

בעיני הימין החדש הליברליזם המודרני הוא אידאולוגיה התובעת נאמנות מוחלטת, ואשר מטרתה היא ליצור חברה הומוגנית שבה יש הבחנה ברורה בין דעות "טובות" ל"רעות"; חברה המובלת בידי אליטה ליברלית המחזיקה בעמדות כוח באקדמיה, בתרבות ובפוליטיקה וממשטרת בקפדנות את השיח הציבורי. זהו פרדוקס: אידאולוגיה ששמה במרכזה את ערך החירות דורשת קונפורמיזם מוחלט בכל תחומי החיים.

שמרנות שזנחה את הלאומיות והדת

הטענה השנייה שמעלים מבקריה של השמרנות מימין היא שהשמרנות הממוסדת הוניהחה לגמרי את העיסוק בלאומיות. לפי הביקורת הזאת, הממסד השמרני התאהב בגלובליזציה, במוסדות על-לאומיים ובחוגים האליטיסטיים חוצי הגבולות שבהם הוא משתתף כחלק ממלאכת הממשל.

בעיני חלק מההוגים בימין, ביניהם ג'ון פונטה (Fonte), המאבק החשוב ביותר המתחולל כיום במערב הוא מאבק בין מחנה דמוקרטי הנאמן למדינת הלאום ולמושג הריבונות העממית לבין מה שהוא מכנה "פרוגרסיביות טרנס-לאומית".²¹ מחנה אחרון זה, המורכב מערב רב של חוקרים ואינטלקטואלים, ארגוני זכויות אדם ובירוקרטים של מוסדות על-לאומיים, מבקש להחליש את כוחן וסמכותן של מדינות ולקדם את השקפת העולם הפרוגרסיבית שלו תוך עקיפת המנגנון הדמוקרטי של מדינות הלאום השונות.

פונטה מצביע על כך שליברלים מצדדים בעקביות בנדידה של עוד ועוד סמכויות ממדינת הלאום לגופים על-לאומיים, ובהכפפתה של הריבונות העממית לחוק בינלאומי ולהחלטות רובניות של גופים בינלאומיים. בהתאם לכך, הם תומכים גם – בגלוי או במשתמע – בהכפפתה של הדמוקרטיה הלאומית להחלטותיהם של צוותי מומחים היושבים באותם מוסדות ופורומים בינלאומיים, כגון שופטים, מומחי אקלים וכלכלנים של קרן המטבע. צוותים אלה עתידים, לדעת הליברלים, לקבל החלטות טובות יותר מבתי נבחרים שיש בהם ביטוי נרחב לדעות והעדפות שמרניות.²²

כמו כל אידאולוגיה, טוען פונטה, הפרוגרסיביזם הטרנס-לאומי רואה עצמו ככוח היסטורי עולה בלתי נמנע, "עולם המחר" המתכתב עם הנאורות והקדמה הכלכלית והטכנולוגית של האנושות, "עולם המחר" שפוליטיקה פנימית של דמוקרטיה אינה אמורה לעכב את בשורתו.

הרבה יותר מהתנועה השמרנית, הימין החדש מדגיש שהוא רואה בעצמו לפני הכול תנועה לאומית ונאמנותו נתונה בראש ובראשונה למדינת הלאום. הלאומיות, לפי חזונו, עומדת בניגוד חד לרעיון האימפריאליזם.²³ לפי מצע העקרונות של תנועת השמרנות הלאומית, סדר שמרני בינלאומי הוא סדר עולמי המורכב מאומות עצמאיות שונות, המטפחות כל אחת את המסורות שלה תוך כבוד הדדי ושמירה על אוטונומיה הדדית.²⁴

אף כי אין השמרנות הלאומית עוינת שיתופי פעולה עם אומות אחרות, ואף כי אין היא מבקשת למנוע סחר חופשי בשם אג'נדה סוציאליסטית כלשהי, היא מתנגדת נחרצות למבנים על-לאומיים הנוטלים לעצמם סמכויות, כגון האו"ם או האיחוד האירופי. חשוב לא פחות, היא מתנגדת בתוקף לאימפריאליזם ליברלי, דהיינו מיזמים של שינויי משטר במדינות שונות בהובלת מדינות אחרות, ליברליות; וכן להצעות שונות של סדר עולמי ליברלי חד-קוטבי. כלומר, השמרנות הלאומית דוחה את הראייה הניאו-שמרנית במדיניות החוץ כפי שזו קודמה לאחר נפילתה של ברית המועצות.²⁵

השמרנות הלאומית מבקשת לקדם מדיניות שתשמר את מדינת הלאום משני איומים שונים. האחד, שעליו כבר עמדנו, הוא האיום מצד מבנים על-לאומיים ואליטות גלובליסטיות שדוחפות להחלשתם של פרלמנטים ולהתחזקותם של ארגונים בינלאומיים. השני הוא איום המגיע מכיוונה של הגירה נרחבת, רובה הגירה בלתי חוקית, שאינה מלווה בתהליך משמעותי של אקולטורציה, כלומר התמזגות בתרבות המדינה, ואשר מולידה כיסי מיעוטים המשמרים תרבות וזהות העוינת את התרבות הלאומית של הרוב.

הדגש המרכזי שמעניק הימין החדש ללאומיות הולך רבים בקרבו לאמץ את התיוג הפופוליסטי שהצמיד לו השמאל.²⁶ רבים בימין החדש רואים בעצמם פופוליסטים גאים: תיוג שלטענתם רק מוכיח שהם דמוקרטים, בניגוד לאליטות המזוהות עם השמאל שבזות לציבור הבוחרים ולהליך הדמוקרטי.²⁷ הם מקבלים עליהם בגאווה את מה שהם יודעים שנוולד כדי לבזותם: הכינוי "פופוליסטים", טוענים בימין החדש, מטרתו לחולל דה-לגיטימציה לכל רעיון החורג מהמסגרת הליברלית שאת גבולותיה קובעות האליטות. כלומר, האליטות מנסות למשטר את השיח וליצור הבחנה חדה בין הדעות שלהן, שהן לגיטימיות, לדעות של ההמון, שהן מגונות. ואכן, בעוד שהשמרנות, בדומה לליברליזם, הדגישה את חירות היחיד והייתה אינדיבידואליסטית במבטה, הימין החדש מציב במרכז את העם ואת שימורה של המסגרת הלאומית מפני

אליטות גלובליסטיות.²⁸ הרצון העממי – כך טוענים בימין החדש – בא לידי ביטוי בקלפי ובפרלמנט, גם אם לא בצורה מושלמת; ועל נבחרי הציבור השמרנים להקשיב לאלקטורט שלהם ולממש את רצונו.

הימין החדש נחוש לסכל כל ניסיון לעקוף את בתי הנבחרים, כגון קידום מדיניות עצמאית של סוכנויות ממשל באמצעות צווים, קידום מדיניות ציבורית על דרך הפסיקה של בתי משפט שהאחריות לתוצאות פסיקתם אינה מגולגלת עליהם, או קידומה של מדיניות דרך פורומים בינלאומיים שבהם פרוגרסיבים נהנים מייצוג והשפעת יתר. בימין החדש דוחים בתוקף את הניסיונות לצייר את הפופוליזם הימני כפופוליזם סמכותני שמטרתו לדכא יריבים פוליטיים ולחנוק את החירויות הפוליטיות והאזרחיות השונות. אדרבה, הימין החדש, לשיטתו, דמוקרטי מהשמאל, ובכוונתו לקדם מדיניות ציבורית שמרנית בדיוק כפי שהשמאל קידם בעבר מדיניות ציבורית פרוגרסיבית באמצעים דמוקרטיים.

הימין החדש הוא דמוקרטי, לא ליברלי ולא פרוגרסיבי. בהתאם לכך, הוא דוחה את הצימוד "דמוקרטיה-ליברלית" כצימוד טבעי או הכרחי. דמוקרטיה אינה חייבת להיות לא ליברלית ולא פרוגרסיבית. היא יכולה בהחלט להיות שמרנית.²⁹ דמוקרטיה היא שיטת משטר המבטיחה חירויות פוליטיות ואזרחיות נרחבות, ואשר מטרתה לגלות את הרצון העממי ולאפשר לפרלמנט נבחר להעניק אמון לממשלה שמקדמת מדיניות.³⁰ וכאן בא חידוד חשוב: בעוד בעבר שמרנים בולטים הדגישו את עקרון הגבלת השלטון כמרכזי באג'נדה השמרנית, הימין החדש נחוש לנצל את השלטון הדמוקרטי לשם קידומה של אג'נדה ימנית. הממסד השמרני הישן מואשם בשימוש לא יעיל בכוח שלטוני בעבר, או בויתור גמור עליו בדמות מהלכי הפרטה שונים. לימין החדש חשובה משילות אפקטיבית.

כשם שהשמרנות מואשמת על ידי הימין החדש בזניחת הלאומיות, כך היא מואשמת גם בכישלון לשמור על חיוניותה של הדת הנוצרית בציבור. בכל אומה, טוען חזוני, החלקים הדתיים בה הם השומרים בצורה הטובה ביותר על המסורות הלאומיות.³¹ הלאומיות, הדת והשמרנות, במילים אחרות, כרוכות זו בזו.

הוגים שונים בימין החדש מצביעים על ירידה עקבית במעמדה של הדת הנוצרית בציבוריות האמריקנית, ועל קוצר ידה של התנועה השמרנית להסיג לאחור החלטות ליברליות כגון איסור על תפילה בבתי ספר ציבוריים. אחדים אף מרחיקים לכת וטוענים כי המהפכה האידיאולוגית שעוברת ארצות הברית עוינת בגלוי את הנצרות, וכי ארה"ב קרובה להפוך לאומה פוסט-נוצרית. ארה"ב, שהייתה בעברה אומה נוצרית, ושהאדנים הדתיים שלה נתפסו כבסיס המוסרי שאפשר את קיומו של ממשל חופשי, החלה להבין את עצמה כאומה ליברלית שהדת היא לה למוקש, ואשר עליה למזער את השפעתה ולתחום אותה בקפידה למרחב הפרטי.

לפי האינטלקטואל השמרן רוד דרהר (Dreher), הליברליזם האמריקני סלל את הדרך לאימוצה של השקפת עולם פרוגרסיבית אנטי-נוצרית חובקת כול. הליברליזם האמריקני מעלה על נס את החילון, רואה בדת הנוצרית שריד ארכאי של עולם ישן וכן אידאולוגיה דכאנית שיש להשתחרר ממנה. לאור זאת, לנוצרים אדוקים המבקשים לחיות אורח חיים שמרני אין, לדעתו של דרהר, ברירה אלא להסתגר בקהילות הומוגניות מפני חברת הרוב, שכן חברה זו אינה מסוגלת לסבול את אורח החיים הנוצרי ושמה לעצמה למטרה להחריבו.³² במילים אחרות, על נוצרים אדוקים לסגת אל עבר מבצרים מוגנים ולהמתין לקריסת מערכת הערכים הפרוגרסיבית עד שהנצרות תוכל לקנות מחדש אחיזה בליבם של ההמונים.

הימין החדש חושק במנהיגים פוליטיים שלוקחים את האמונה הנוצרית ברצינות, ואשר מוכנים להשתמש בכוחה של המדינה כדי לתחזקה ולקדמה בציבור למען הטוב המשותף. ארצות הברית היא לטענתו אומה נוצרית, וכאומה היא אינה יכולה לשרוד לאורך זמן ללא קבלה נרחבת של הנצרות. אובדן האמונה הנוצרית והתרחקותה של האליטה מחוכמת הנצרות היא בעיניהם אחת הסיבות המרכזיות לדעיכת התרבותית והמוסרית של האומה.³³ הימין החדש דוחה כל קריאה לניטרליות מדינית כלפי הדת, שכן ניטרליות כזאת פשוט אינה יכולה להתקיים. זאת, משום שכל חברה מוכרחה לאמץ תפיסה רווחת כלשהי של "טוב משותף" ולהישען עליה. ואם כן, השאלה היחידה היא האם הטוב המשותף הזה יהיה טוב משותף בעל הדים מקראיים ונוצריים – או שמא טוב משותף פוסט-נוצרי, שבו סדר היום והמרחב ציבורי הם פרוגרסיביים והנצרות מוסגת למרחב הפרטי.³⁴

בעיני הימין החדש, הניסיון לדחוק את הדת לספירה הפרטית בלבד נידון לכישלון. קמילת הנצרות תהיה דעיכתו של הסדר החברתי עצמו. אלא שבראייתו, האופציה הפרוגרסיבית היא היחידה המקודמת בשטח. שכן בעוד הפרוגרסיבים מקדמים מדיניות אנטי-נוצרית בגאון, השמרנים מהססים לקדם מדיניות ציבורית שמטרתה המוצהרת והבלתי מתפשרת היא קידומה של הנצרות במרחב הציבורי. דבר זה צריך, לדעת הימין החדש, להשתנות. הוא קורא אפוא למדיניות בלתי מתפשרת של תמיכה בנצרות – למשל על ידי מתן אפשרות לתפילה בבתי ספר ציבוריים, שינוי תוכניות לימוד בבתי הספר וכן הלאה.³⁵

שמרנות הדבקה בכלכלה המזיקה לה

ביקורת אחרת שמפנה הימין הפוסט-ליברלי כלפי השמרנות היא כלכלית באופייה, ועיקרה דבקותה לכאורה של האחרונה ב"פונדמנטליזם של השוק". בעיני הימין החדש, התנועה השמרנית התמכרה בשדה הכלכלי לדוגמות ליברטריאניות – ביניהן דה-רגולציה, הפחתת מיסים, צמצום ההוצאה הציבורית, הורדת מכסים, קיצוץ סובסידיות וכן הלאה – והיא מתעקשת ליישמן בכל הזדמנות, מתוך ציפייה לקידום

צמיחה כלכלית נרחבת ומהירה אך בלי להעריך נכונה את ההשלכות השליליות של השוק על חלקים נרחבים בחברה, ומבלי לקחת ברצינות את העובדה שהכלכלה היא שדה של תחרות בין מעצמות.

לפי הכלכלן הפוליטי אורן קאס, מהמבקרים הבולטים של האג'נדה הכלכלית הליברטריאנית מקרב הימין החדש, בתפיסת העולם השמרנית-מיזוגית המקובלת הונח שמדיניות כלכלית ליברטריאנית תשרת בהכרח סדר חברתי שמרני.³⁶ כלומר, הכלכלה החופשית נתפסה כאמצעי להגשמת יעדים שמרניים. ואולם הנחה זו התגלתה כחסרת כיסוי, טוען קאס. הימין החדש מדגיש שעל הסדר הכלכלי לשרת את צרכיה של האומה ולא להפך, וכי על המדינה להתערב בפועלו של השוק כאשר אינטרסים חברתיים ולאומיים חיוניים נפגעים כתוצאה מפועלם של שווקים. ארה"ב היא אומה מובחנת שיש לה כלכלה, וכלכלתה זו צריכה לשרת את "הטוב המשותף".

אין זה מפתיע שהימין החדש נוטה לגלות בשדה הכלכלי לא הרמוניה של אינטרסים ושיתוף פעולה נרחב כי אם משחק סכום אפס המבטא מאבקי כוח בין מעצמות. לפי היגיון זה, לעובדה שארצות הברית מאבדת ענפי תעשייה לטובת סין יש לא רק השלכות חברתיות מרחיקות לכת על גורלן של קהילות וחיים של עובדים, אלא השלכות לאומיות וביטחוניות שליליות כבדות משקל. בהתאם לכך, רפובליקנים בכירים ובראשם דונלד טראמפ אינם מהססים לקרוא למלחמת סחר, בפרט נגד סין, בעיקר מסיבות של ביטחון לאומי אך לא רק.

לפי האג'נדה הכלכלית של הימין החדש, על המפלגה הרפובליקנית לא להסס לאמץ "מדיניות תעשייתית", קרי תוכניות כלכליות שאפתניות שמטרתן להותיר בארה"ב יכולות ייצור תעשייתיות שהיו נעלמות לו התאפשר לשווקים לפעול ללא הגבלה. כפי שמציין קאס בתמצית: "זה כן משנה היכן מייצרים דברים".³⁷ מדיניות כזאת, מדגישים הוא ואחרים, איננה סוציאליסטית אלא שמרנית-רפובליקנית. המפלגה הרפובליקנית דגלה לאורך המאה ה-19 במדיניות של מכסי מגן שמטרתם לאפשר פיתוחה של תעשייה אמריקנית. חלק מאבותיה המייסדים של האומה ובראשם אלכסנדר המילטון קידמו גם הם מדיניות כלכלית שהגנה על תעשיות אמריקניות מפני תחרות זרה. בקיצור, שמרנים לאורך ההיסטוריה הרגישו בנוח לסטות ממדיניות כלכלית ליברלית קלאסית מחמירה, וכך צריך להיות גם עתה.

בעיני הימין החדש, מדיניות כלכלית שמרנית, בניגוד למדיניות כלכלית ליברטריאנית, צריכה לשים במרכז את העובד ולא רק את הצרכן.³⁸ בעיני קאס, אין די בהתמקדות בכוח הקנייה של הצרכן וביכולתו לקנות סחורה מיובאת זולה. קאס מבקר את הפרדיגמה הכלכלית הרווחת הרואה בכוח עבודה "תשומה" ותו לא בתהליך הייצור. הוא מדגיש כי עבודה יציבה ובעלת משמעות היא תנאי לחיים בריאים והכרח למשפחות מתפקדות וקהילות משגשגות. לכן על שמרנים להתעניין הרבה יותר

בתנאיהם של העובדים האמריקנים וביכולתם של אמריקנים מן השורה למצוא אפיקי תעסוקה משמעותיים.

המפלגה הרפובליקנית, לדברי הימין החדש אכן הופכת להיות מפלגתו של מעמד הפועלים, ובפרט מפלגתם של לבנים נטולי השכלה גבוהה, שעה שבעלי ההון ואנשי העסקים המתבססים על שווקים גלובליים מצביעים לדמוקרטים.³⁹ אין זה מפתיע לגלות שהימין החדש מגלה אהדה רבה יותר מהשמרנות שקדמה לו לאיגודי עובדים. התנועה השמרנית ובפרט אגפה הליברטריאני גילו כלפיהם עוינות עקבית, ואילו מינים חדשים פתוחים יותר לשיתופי פעולה עם איגודי עובדים.

תימוכין לגישתו מוצא הימין החדש במה שהוא רואה ככישלונה של התנועה השמרנית בתחום הכלכלה לאורך המאה העשרים. לא רק שהניו-דיל של רוזוולט או החברה הגדולה של ג'ונסון לא בוטלו על ידי ממשלים רפובליקניים, התערבותה של המדינה בכלכלה גדלה בעקביות עד אשר הגיעה לממדים מפלצתיים. אפילו רונלד רייגן – על אף הרטוריקה הסוחפת שלו – לא גלגל לאחור את התערבות המדינה, אלא רק האט את קצב גדילתה. לכל היותר, ממשלים רפובליקניים קיצצו במיסים בלי לקצץ בהוצאות הציבוריות – מדיניות שתרמה לחוב הלאומי חסר התקדים שבו שרויה ארה"ב. לאור זאת, בימין החדש נוטים להשלים עם קיומה של כלכלה מעורבת, וקוראים לממשלים רפובליקניים לקדם אג'נדה שמרנית באופן יזום על ידי גופי הממשל כשם שהדמוקרטים עושים כשהם אוחזים בכוח השלטוני. על הימין להרגיש בנוח לעשות שימוש בכוח המדינתי ועליו לקדם את תפיסת עולמו בכל האמצעים שהחוק מאפשר.⁴⁰

לכך מצטרפת התובנה כי פתרון ההפרטה נעשה, מנקודת מבט שמרנית, לתרופת אליל, שכן תאגידים פרטיים גדולים ומרכזיים הפכו לסוכני קידום של אג'נדות פרוגרסיביות. תאגידים פרטיים המעצבים את התודעה והתרבות, כגון דיסני וגוגל, וגם כאלה שהשפעתם התרבותית עקיפה אך הם קובעים את מציאות חייהם של עובדים רבים, כגון חברות גדולות למשקאות אלכוהוליים – מאמצים ז'רגון פרוגרסיבי, מקימים יחידות שמטרתן לקדם צדק חברתי וגיוון גזעי ומגדרי במקום העבודה ולפקח על הציות לו, ובאופן כללי מאמצים את כל מאפייני "תרבות הנגד" ואידיאולוגית הווק של השמאל. המסקנה היא שעל נבחרי ציבור שמרנים לעשות שימוש בכוחה של המדינה כדי לקדם מדיניות תרבותית שמרנית – למשל בתחום החינוך והספורט. אם בתקופתו של רייגן המדינה הייתה הבעיה, הרי שעתה, במציאות של כיבוש מוסדי פרוגרסיבי, המדינה יכולה להיות חלק מהפתרון.

לסיכום חלק זה נאמר כי בעיני הימין הפוסט-ליברלי, הממסד והתנועה השמרנית הפגינו אוזלת יד לאורך השנים לנוכח ההקצנה הנמשכת והמעמיקה של השמאל האמריקני.⁴¹ לפי האקטיביסט השמרן כריסטופר רופו (Rufo), ארה"ב היא מדינה שכל מוסדות התרבות שלה – האקדמיה, תעשיית הבידור, התקשורת, וגם עסקים

גדולים – נכבשו בצורה טוטאלית על ידי השמאל. כיבוש זה מאפשר לשמאל האמריקני לעצב את השיח ולמסגרו, ובכך להשפיע על המדיניות הרבה מעבר לכוח האלקטורלי האמיתי.

הימין החדש מסתכל על מצבה של האומה האמריקנית ומזהה שלל נורות אוהרה: עלייתה של אידיאולוגיית ווק, התבססותה של תיאורית הגזע הביקורתית במערכת החינוך, שיח מגדרי שיצא משליטה, פוליטיקת זהויות שבינה ובין החזון המייסד של המדינה אין דבר וחצי דבר, ניסיונות לשכתב את עצם ההיסטוריה האמריקנית, הסרה של פסלי אבות האומה ממקומות ציבוריים, מיליוני מהגרים לא חוקיים שעושים דרכם דרך גבול דרומי פרוץ, התמוטטות החוק והסדר בערים ומדינות שלמות, התרוקנות של כנסיות והתפוררות של מוסד המשפחה. בעיני הימין החדש אמריקה בת-זמננו היא מקום שבו כל הבחנה בין מה שנתפס עד לא מזמן לנורמלי למה שהובן כאקסצנטרי ומגונה מוטלת בספק. יותר מהדימוי הוותיק של עיר מהוללת על הגבעה, אמריקה נתפסת כרומא רגע לפני נפילתה הסופית.

השמרנות האמריקנית: מבט צופה פני עתיד

יש לא מעט מן האמת בביקורת שמטיח הימין הפוסט-ליברלי בתנועה השמרנית. עלייתו המטאורית עצמה מעידה על המקום שבו מצוי הסנטימנט הציבורי הרפובליקני. אכן, הממסד השמרני כשל בעצירת מגמות של רדיקליזציה בשמאל האמריקני. אכן, לא ברור מה בעצם הממסד השמרני הצליח לשמר. אכן, גם הליברליזם הקלאסי לא הצליח לעצור את הרדיקליזציה בחברה האמריקנית, אם לא תרם לה בעצמו. השמרנות אינה ליברליזם, והדבקות בחוגים השמרניים בדוגמות ליברטריאניות הולכה לכרסום בחיבור שבין האליטה השמרנית להמוני העם.

ועדיין, הימין החדש סובל מבעיות וניצב בפני אתגרים שיש לתת עליהם את הדעת ברצינות. לא כל ביקורת שהימין החדש מפנה כלפי התנועה השמרנית עומדת בבחינה ביקורתית. בחלק זה אפוא נבקר את המבקרים.

הבעיה הראשונה של הימין הפוסט-ליברלי היא התעלמותו מהיותה של החברה האמריקנית פלורליסטית ומגוונת בצורה יוצאת דופן. סגנונות החיים של השמאל החדש ושל הליברליזם הפרוגרסיבי חדרו עמוק לדי-אן-אי של ציבורים גדולים. ארצות הברית היא חברת המונים הטרוגנית במובן העמוק ביותר, והניסיון לעצבה לכדי דפוס שמרני אחיד או קרוב להומוגני הוא מאמץ שאפתני ביותר ולמען האמת חסר סיכוי. בהנחה שלא תתחולל בארה"ב התעוררות דתית בקנה מידה עצום, השמרנים ימשיכו להיות מחנה אחד שעליו ללמוד לחיות לצידו של מחנה אחר, לא שמרני.

נקודה זו חשובה במיוחד לאותם שמרנים מהזרם הלאומי שמודל החיקוי שלהם הוא מדינת לאום בתצורתה האירופית – אף כי האומה האמריקנית אינה מבוססת לא על

מוצא ולא על ניסיון היסטורי משותף. למעשה, לא מעט מהשמרנים מכירים בגיוון הרדיקלי של החברה האמריקנית, ומן הטעם הזה הם תומכים בביזוריות תוך-מדינתית רבה ככל האפשר. ביזוריות כזאת יכולה לאפשר לשמרנים להצמיח מלמטה קהילות שמרניות המתבססות על אורח חיים שמרני – ולמי שאינם שמרנים, להצמיח מלמטה קהילות לא שמרניות. העניין הוא שהציבור האמריקני הוא ליברלי במידה רבה, וחלקים נרחבים ממנו אינם מעוניינים לאמץ אדנים שמרניים. ארה"ב אינה פוליס עתיקה היכולה להכפיף את ציבורה לאידיאולוגיה רשמית. היא אומה של מיליוני אנשים שחושלה בחירות ושאנשיה רודפים אחר אושרם כפי שהם מוצאים לנכון. אנשי הימין החדש ממעיטים אפוא בחשיבות ובמרכזיות של הליברליזם באמריקה. ארה"ב אולי לא נוסדה אך ורק על האדנים של ג'ון לוק, אך היא בכל זאת האומה הליברלית בעולם, והניסיון לעקור ממנו את הליברליזם והפרוגרסיביזם משול לניסיון לקרצף את עורו של אדם מעל גופו.

הבעיה השנייה עם הימין החדש היא קלות הדעת שבה הוא מבקר את הליברליזם עצמו. גם כאן חשוב לעמוד על כך שיש הרבה מן האמת בביקורת של הימין החדש על הליברליזם. הליברליזם, כשלעצמו, הוא אכן תפיסת עולם נטולת בלמים שעלולה בקלות להגיע לכדי רדיקליזם. לא חסרות דוגמאות לליברלים רדיקלים שדחו בבזו כל פנייה למסורת, לדת וללאומיות. ועוד זאת, הליברליזם הממסדי, המרכזי והמתון לכאורה, כשל לחלוטין במשימתו לבלום את השצף הפרוגרסיבי ששוטף את אמריקה. כל זה נכון וראוי לציון ולהפנמה, אך בכל זאת לא מספק. בשורת החירות הליברלית היא חשובה מאין כמותה, ויש להיזהר שלא לשפוך את התינוק הליברלי עם המים הפרוגרסיביים – כפי שמציינים במאמרם החשוב ההוגים דניאל קליין (Klein) ודניאל מהוני (Mahoney).

הליברליזם היא תפיסת עולם מורכבת, מרובת פנים ועשירה הרבה יותר מכפי שמציגים אותה מבקריה מהימין.⁴² ספציפית, הליברליזם של דמויות כגון אדם סמית, אדמנד ברק ואלכסיס דה-טוקוויל אינו אטומיסטי, אינו אנטי-דתי, אינו עוין מסורות ואינו יוצא נגד שייכות לאומית ופטריוטיות בריאה. אין זו מקריות שמראשיתה התנועה השמרנית שאבה רבות מהמיטב והמובחר שבתוכנות הליברליות. הליברליזם הקלאסי יכול וצריך לתרום לתפיסת העולם השמרנית ולעדן אותה, כשם שהשמרנות יכולה וצריכה למתן את הגזמותיו של הליברליזם.

ברוח זו עלינו לקחת ברצינות את החשש שהימין החדש עלול בקלות דעת לסלול את הדרך לעלייתו של ימין סמכותני שאינו ליברלי. יותר מאחרים, שמרנים צריכים לתת את דעתם לסכנה שבתוצאות בלתי מתוכננות. דבר אחד הוא לעמוד על אי-השלמות של תפיסת העולם הליברלית; דבר אחר לגמרי הוא לחתור תחת הליברליזם עצמו. ברכת החירות היא ברכה אמיתית. חברה שהכוח השלטוני בה מוגבל בקפדנות, ושהמון העם נהנה בה מחירות שלילית בבית התפילה, בחדר המיטות ובארנק – היא

חברה טובה המספקת מידה בסיסית של הגינות. תרומתו של הליברליזם לטוב האנושי היא תרומה ממשית ויקרה מפז שיש להיזהר מלהורסה.

הבעיה השלישית של הימין החדש נוגעת למדיניותו הכלכלית. אפשר להצביע על צדדיה השלישיים של הגלובליזציה בפגיעתה הרעה בקהילות מקומיות, או לטעון נגד "הפונדמנטליזם של השוק" ופגעיו המוסריים, כמו למשל השלכותיה השליליות של פורנוגרפיה או עלייתו של אתוס של צרכנות אובססיבית. הגזמות ליברטריאניות כשמן כן הן: הגזמות. אך מסוכן לתרגם את הטרוניות הללו למדיניות ציבורית המתעלמת מעובדות יסוד כלכליות. ספציפית, לאנשי הימין החדש אין תשובה מספקת לשלושה מאפיינים מרכזיים של כלכלת השוק המודרנית: ההרס היצירתי של השוק, ריבונות הצרכן ומדיניות תעשייתית.

הקפיטליזם מבוסס על הרס יצירתי שמחוללים יזמים יצירתיים. הרס יצירתי זה, בשעה שהוא דוחף את הכלכלה קדימה, גובה גם מחיר כלכלי מסוים מקבוצות שונות. כך למשל, הנרי פורד שסיפק לצרכן האמריקני מכוניות מצוינות תרם לפשיטת הרגל של עגלונים רבים שבשירותי ההסעה שלהם כבר לא היה צורך. בעולם הכלכלי הגלובלי של ימינו, הרס יצירתי קפיטליסטי יכול להגיע מכל כיוון ובמהירות. כך למשל, תעשיית ייצור הפלדה האמריקנית יעלה יותר היום בזכות שכלולים טכנולוגיים, אך ייעול זה גם מפחית את מספר הידיים העובדות הדרוש. למעשה, זוהי בדיוק משמעותה של יעילות כלכלית: תפוקות גדולות יותר תוך שימוש בפחות תשומות. הרס יצירתי כלכלי הוא טוב לשגשוגן של אומות. העוצמה של ארצות הברית נובעת בין היתר מהחופש הכלכלי הנרחב שהיא מספקת ליזמים לחולל שינויים נרחבים בענפים שונים במשק. לימין החדש אין מענה או תחליף לתהליך הקפיטליסטי עצמו. ההתמקדות בעובדים יכולה לרכז שינויים כבירים באמצעות רשתות הגנה מסוימות, אך כל עוד אין ניסיון מדינתי מכוון לעצור את עצם הקדמה הכלכלית, אין ביכולתה לשנות את מהלך האירועים.

הנקודה השנייה שאנשי הימין החדש מתעלמים ממנה היא שמי שמניעים את השוק הם האמריקנים עצמם, בבחירות הצרכניות שלהם. כך למשל, תעשיית הפורנו אינה עולה בקנה אחד עם העולם המוסרי השמרני – אך היא משגשגת משום שהאמריקנים בוחרים לצרוך פורנוגרפיה. "השוק" אינו אשם בתופעה. האמריקנים אשמים בה. באותו אופן, אפשר להצטער על עלייתם של תאגידי גדולים ודעיכתם של עסקים קטנים, אך עלינו לזכור כי עסקים אינם נולדים גדולים. הם נעשים כאלה בזכות הצלחה כלכלית. מי שמעלה עסקים לגדולה, למשל את וולמארט, הם הצרכנים האמריקנים שמצביעים בארנק שלהם. התערבות מדינתית בפועלו של השוק משמעה התערבות מדינתית בבחירות החופשיות של מיליוני אמריקנים. ניתן כמובן לנסות להשפיע על הבחירות הצרכניות של הציבור, אך יש להימנע מלהחליף את שיקול דעתו של הציבור בשיקול הדעת של פוליטיקאים.

לבסוף בהקשר זה, היומרות של הימין החדש בכל הנוגע למדיניות תעשייתית היא מפעימה. אם ישנה תובנה אחת שהשמרנות אימצה מכלכלנים ליברלים, זו התובנה שלפיה המתכנן המדינתי סובל ממגבלה חמורה של ידע. כפי שהסביר הכלכלן זוכה הנובל פרידריך האייק, תכנון כלכלי מקיף (ובכלל זה מדיניות תעשייתית יומרנית) אינו בגדר האפשר, משום שהידע הכלכלי אינו מצוי בידי של המתכנן אלא מפוזר ברחבי החברה בין השחקנים הכלכליים השונים. למתכנן המדינתי אין שליטה לא על טעמים ורצונות צרכניים, לא על זמינות של תשומות בשווקים השונים ולא על עלויות אלטרנטיביות של החלטות צריכה והשקעה. גם אין לו משוב אמין על החלטותיו, שכן בהיותו מתבסס על כספי משלם המיסים הוא אינו כפוף לידו המענישה של השוק בדמות שורת הפסד. במילים אחרות, כל הביקורת השמרנית שכוונה נגד היומרה הסוציאליסטית בכלכלה תקפה גם לגבי היומרה של הימין החדש במדיניות תעשייתית.

הבעיה הרביעית של הימין החדש אינה כלכלית אלא קשורה לאימוץ הנמהר של הכוח השלטוני בשם הפופוליזם והדמוקרטיה. עלינו להזכיר כי שמרנים בעידנים קודמים היו זהירים מאוד בנוגע למעלות שבדמוקרטיה עצמה. אף שלא היו בהכרח אנטי-דמוקרטים, היה להם חשוב הרבה יותר להציב חסמים על הכוח הדמוקרטי מאשר לנתבו לכיוונים "חיוביים". השמרנות בגלגולה הקודם הדגישה יותר את עקרון הממשל המוגבל ופחות את עקרון הממשל הדמוקרטי. בפרט, השמרנים העלו על נס את יציבותו של הסדר החברתי ואת יציבותם של מוסדות חברתיים ופוליטיים מפני טלטלות שמקורן במהפכות אידיאולוגית או בתסיסה חברתית שמקורה בהמוני העם. במילים אחרות, השמרנות בעידנים קודמים הייתה בעצמה במידה רבה אליטיסטית.⁴³

השינוי שהימין החדש מבקש להוביל בתחום זה הוא חשוב מאוד, שכן אנו חיים בעידן שבו המוסדות המובילים בחברה נלכדו על ידי ליברלים ופרוגרסיבים והסדר החברתי עצמו נעשה פרוגרסיבי יותר ויותר עקב אקטיביזם של אליטות וקבוצות מיעוט. אם במאה ה-18 האליטות היו שמרניות, הרי במאה ה-21 ההמון הוא השמרן. ובהתאם לכך, דמוקרטיה שמרנית היא חלופה לגיטימית לחלוטין לדמוקרטיה סוציאליסטית, ליברלית או פרוגרסיבית. יש יסוד מוצק להישענות של הימין החדש על הציבור, ולעיצוב מדיניות בכלים דמוקרטיים. השמרנות מוכרחה להתאים את עצמה לנסיבות משתנות. אך עם כל זאת, טוב יעשה הימין החדש לו יאחז באותה מידה בעקרון הגבלת השלטון. על הגבלת שלטון זה להיעשות באופן דמוקרטי (מידת הגבלה של השלטון היא נושא להכרעה דמוקרטיה, כמו כל סוגיה אחרת), אך עליה להיעשות בכל זאת. שמרנים הם מי שמפחדים מריכוז של כוח, שכן כוח נוטה להשחית. יש להעצים את המדינה שתעשה דברים אחדים, אך יש להגבילה כדי שלא תוכל לבצע דברים אחרים. פופוליזם דמוקרטי אינו חייב להיות סמכותני, אך זה עלול לקרות לו – ומפני תרחיש כזה יש להיזהר ולהישמר.

ועוד, עלינו לזכור כי אין די בפופוליזם כדי לתרגם טענות מוצדקות למדיניות ציבורית. הזעקה נגד המדיניות ההרסנית של אליטות ליברליות מוכרחה בשלב מסוים לעלות על נתיב יצרני שעיקרו ניסוחה של חלופה ויישומה המוצלח בפועל. מובן אפוא ששום סדר חברתי אינו יכול לתפקד ללא אליטות, גם לא סדר חברתי ימני או שמרני. המחנה הפופוליסטי זקוק לאנשים רציניים, אינטלקטואלים, מומחים בתחומם ופקידי ציבור שיהיו מסוגלים לנסח וליישם מדיניות ציבורית רצינית ששואבת מהסנטימנט הציבורי.

כך למשל, אחד מהישגיו המרשימים ביותר של ממשל טראמפ היה הביטול של פסק הדין רו נגד וייד. ביטול זה היה בחלקו תוצאה של מחאה עממית נרחבת וארוכת שנים של תומכי "הזכות לחיים" – אך בחלקו האחר הוא היה תוצאת טיפוחה האיטי של אליטה משפטית על ידי "חברת הפדרליסט", אליטה שהעמידה שופטים שמרנים שלאחר מכן נשיא פופוליסט יכול למנותם לבית המשפט העליון. במילים אחרות, על הפופוליזם להיות מסוגל לעלות על נתיב חיובי ולא להישאר ברמת המחאה התמידית נגד אליטות קיימות.

סוף דבר

הליברליזם "הגיע אל סוף דרכו האינטלקטואלית". כך קבע במאמר משנת 1993 שכותרתו "העידן השמרני שבפתח" אירווינג קריסטול, מי שזכה לתואר אבי השמרנות החדשה.⁴⁴ דבריו של קריסטול, שנכתבו כשנה בלבד לאחר שראה אור הספר 'קץ ההיסטוריה' של פרנסיס פוקוימה, נראו בזמנו כמופרכים לגמרי. הייתה זו אחרי הכול תקופה קצרה של ביטחון עצמי ליברלי מופגן ומופרז. ואולם לקריסטול, שזנח את הליברליזם כבר בשנות השישים, היה ברור כי לליברליזם חסר העומק הנדרש שכל סדר חברתי מתפקד לאורך זמן מוכרח להישען עליו. בזמן שאחרים ראו את נסיקתו של הליברליזם, קריסטול ראה את קמיילתו האיטית בכל תחומי החיים. ככל שתוכניותיו של הליברליזם יעלו בתוהו זו אחר זו, כתב קריסטול, כך נהיה עדים "להתפרצות מתמשכת של קנאות ליברלית".⁴⁵

לתפיסתו של קריסטול, השמרנות הייתה המועמדת להחליף את הסדר הליברלי הקורס. שלושה עשורים לפני שנתגלע השסע במחנה השמרני טען קריסטול כי השמרנות איננה ליברליזם. "שלושת עמודי התווך של השמרנות המודרנית", כתב במאמרו, "הם הדת, הלאומיות, והצמיחה הכלכלית", ו"הדת היא בהחלט החשובה שבהם משום שהיא הכוח היחיד המסוגל, לטווח הארוך, לעצב את אופיים של הבריות ולווסת את מניעיהם".⁴⁶ "כנגד המשבר שמחולל הליברליזם בחברה שלנו", הוסיף, "חייבת השמרנות לגלות מחדש ולאשר מחדש את זיקתה לשלושת עמודי התווך המסורתיים שלה".⁴⁷ לפי קריסטול, השמרנים הדתיים עתידים להיות גרעינה של שמרנות אמריקנית מתחדשת והבסיס של האלקטורט הרפובליקני. אם תאמץ

המפלגה הרפובליקנית את הציבור הדתי ותעצב את חשיבתו הפוליטית, העריך, שידוד מערכותיה של הפוליטיקה האמריקנית יהיה בחזקת ודאי.

שלא כמו סמואל פרנסיס, קריסטול היה מכחיש כי השמרנות האמריקנית היא כישלון. אחרי הכול, קריסטול עצמו השפיע רבות על האקלים האינטלקטואלי והפוליטי של האומה, דרך כתבי העת ומכוני המחקר שהקים ושבהם פעל, ולא הייתה לו סבלנות יתרה לפסימיזם מלנכולי. ואולם, כפרנסיס גם קריסטול ראה לנחוץ להבדיל את השמרנות מן הליברליזם ולהרחיקה ממנו. נראה כי הזרעים שנזרעו בשנות התשעים נקצרים שלושה עשורים לאחר מכן.

שלא כמו השמרנות האמריקנית, המצויה במשבר וארגון מחדש, השמרנות הישראלית המתהווה בימים אלה היא שמרנות לאומית מיסודה. בישראל, תחושה חזקה של שייכות לאומית, דבקות במסורת היהודית, אהבת המולדת ואורח חיים המציב במרכז את התא המשפחתי אינם דברים שיש להחיות מחדש, אלא הישגים שיש לשמר. במובן זה, השמרנות הישראלית היא דגם ששמרנים לאומיים במרחב האנגלו-אמריקני יכולים וצריכים לחקותו. למעשה, נקודת החולשה המרכזית של השמרנות הישראלית היא כלכלית. שלא כמו הימין האמריקני, הצד הכלכלי מעולם לא היה מרכזי בתפיסת העולם של האנשים שעיצבו את הימין הישראלי מבחינה פוליטית ואינטלקטואלית. אם שמרנים אמריקנים מנסים להזיז את מטוטלת המיזוגיות לכיוון הלאומי, שמרנים ישראלים יכולים להטותה מעט לכיוון הליברלי – במיוחד במישור הכלכלי. הימין הישראלי צריך להיות מחויב יותר לעקרונות של שווקים חופשיים, הגנה על זכויות קניין פרטי וצמיחה כלכלית.

הנקודה החשובה – הן בהקשר האמריקני הן בזה הישראלי – היא שעם כל חשיבותו העקרונית של הבידול השמרני מן הליברליזם, הגירושים אינם יכולים להיות שלמים ומלאים. המטרה של התנועה השמרנית לא צריכה להיות מיגורה של המיזוגיות, אלא החייאתה תוך התאמתה לאתגרים בני-זמננו. בעובדה זו מכירים, לטעמי, גם חלק ממבקריה של המיזוגיות עצמם. כך למשל, ההוגה ראסל רנו (Reno) קורא לאימוצה של "מיזוגיות חדשה", כזאת שתשים במרכזה של תפיסת העולם השמרנית את הסולידריות ולא את חופש הפרט.⁴⁸ רנו לא קורא לזנוח את השימוש בקניין פרטי ושווקים חופשיים, אבל הוא כן דורש מהתנועה השמרנית לזנוח את הדבקות ב"פונדמנטליזם של השוק", ולתת את דעתה הרבה יותר לבריאותם של החיים החברתיים המבוססים על חיי נישואין יציבים, משפחות מתפקדות, עבודות הגונות ופטריטיזם גאה.

כפי שמראה ניסיון ההתאמה של רנו, תפיסת העולם המיזוגית מאפשרת לנו לתת דגש להיבטים השונים שהנסיבות מצריכות להדגישן. הדת, המסורת והלאומיות הן הניצבות עתה בליבת תפיסת העולם השמרנית, אך האתגר השמרני התמידי של כל

דור הוא לנסות לשלבן בצורה מוצלחת עם חירות היחיד, שווקים חופשיים וזכויות קניין מוגנות. אין תחליף למיזוגיות גם אם יישומה קשה ומאתגר.

- 13 יורם חזוני ואופיר העברי, "שמרנות איננה ליברליזם", **השילוח** 17, כסלו תש"ף; Yoram Hazony, "Conservative Rationalism Has Failed", *The American Mind*, 24 June 2019
- 14 Ofir Haivry, "An Appeal From the Old to the New Conservatives", *Hungarian Conservative*, January 26, 2023
- 15 Patrick Deneen, *Why Liberalism Failed*, New Haven, CT: Yale University Press, 2019
- 16 Yoram Hazony, "There's no Such Thing as an 'illiberal'", *Wall Street Journal*, August 4, 2017
- 17 Sohrab Ahmari, "Tyranny is the inevitable consequence of liberalism", *The Spectator*, May 1, 2021
- 18 John Gray, "The Other God That Failed", *UnHerd*, April 2, 2019
- 19 Ryszard Legutko, "Why I am not a Liberal", *First Things*, March 2020
- 20 Rod Dreher, "Further Thoughts on Postliberalism", *The American Conservative*, October 20, 2021
- 21 John Fonte, "Liberal Democracy vs. Transnational Progressivism: The Future of the Ideological Civil War Within the West", *Hudson Institute*, summer 2002
- 22 John Fonte, "End Nationalism, End America", *The American Mind*, May 4, 2021
- 23 Yoram Hazony, *The Virtue of Nationalism*, New York: Basic Books, 2018
- 24 *National Conservatism: A Statement of Principles*, The American Conservative (online), June 12, 2022
- 25 Yoram Hazony, "Is Classical Liberalism Conservative?", *Jerusalem Letters*, November 14, 2017
- 26 R. R. Reno, "Nationalism and Populism is the GOP's Future", *Newsweek Magazine*, September 12, 2020
- 1 Samuel Francis, *Beautiful Losers: Essays on the Failure of American Conservatism*, University of Missouri press, 1993, p. 222
- 2 David Azerrad, "American Conservatism is Fiddling While Rome Burns", *The American Conservative*, July 30, 2020
- 3 מתיו קונטיננטי, **הימנים**, מאנגלית: יובל סימן טוב, ירושלים: ספריית שיבולת, 2023, עמ' 61.
- 4 פרידריך האייק, **הדרך לשעבוד**, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשנ"ח; מילטון פרידמן, **קפיטליזם וחירות**, מאנגלית: מוזל כהן, ירושלים: שלם, תשס"ב.
- 5 מתנאל בראלי, "המקורות הקלאסיים והנוצריים של הפוליטיקה האמריקנית", אתר **קנאת סופרים**.
- 6 על הקשר ההדוק לתרבות שבין הזרם המסורתי לדרום האמריקני ראו בספר John J. Langdale, *Superfluous Southerners: Cultural Conservatism and the South, 1920-1990*, University of Missouri, 2012
- 7 James Burnham, *Containment or Liberation? An Inquiry into the Aims of United States Foreign Policy*, New York: John Day, 1953
- 8 עוד על כך ראו במאמרי "השיבה אל הבורגנות", **השילוח** 25.
- 9 Frank S. Meyer, *Freedom, Tradition, Conservatism*, The Center for Independent Studies, 1992
- 10 Donald Devine, "Is It the End or Awakening of Philosophical Fusionism?", *The Imaginative Conservative* (online), June 12, 2022
- 11 Patric J. Deneen, "Unsustainable Liberalism", *First Things*, August 2012
- 12 Patrick J. Deneen, "Taking back America from the Libertarians", *The American Compass*, 15 June 2020; Deneen, "Abandoning Defensive Crouch Conservatism: Toward a Conservatism that is not liberalism", *Postliberal Order*, 17 Nov 2021

- Arthur Blum, "Seven question for Oren Cass on the New Conservatism", *The American Conservative*, May 4, 2020 37
- Against the Dead consensus, *First Things*, March 21, 2019 38
- J. D. Vance, "A Civilizational Crisis", *The American Conservative*, July 27, 2021 39
- David Azerrad, "Statism and the New Right", *The American Mind*, January 8, 2023 40
- על הרדיקליזציה של השמאל האמריקני ראו Kevin Slack, "Liberalism Radicalized: The Sexual Revolution, Multiculturalism, and the Rise of Identity Politics", *Heritage Foundation*, August 27, 2013 41
- Daniel Klein and Daniel J. Mahoney, "The Baby and the Bathwater: Neither Religious conservatism nor Liberalism should be discarded", *Law and Liberty*, August 23, 2022; James R. Rogers, "Counting Liberalisms", *Law and Liberty*, August 17, 2022 42
- Michael Brendan Dougherty, "Can populists and Conservatives Be Allies?", *National Review*, May 11, 2023 43
- אירווינג קריסטול, "העידן השמרני שבפתח", בתוך קריסטול, *מחשבות על השמרנות החדשה*, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תשס"ה, עמ' 187. 44
- שם, עמ' 190. 45
- שם, עמ' 188. 46
- שם, עמ' 191. 47
- R. R. Reno, "The New Fusionism We need", *First Things*, May 5, 2020 48
- Christopher DeMuth, "National Conservatism", *Wall Street Journal*, February 11, 2020 27
- על הפופוליזם של הימין החדש ראו למשל Henry Olson, "We are All Populist Now", *Politics*, September 13, 2023 28
- John O'Sullivan, "The Newness of Liberal Democracy – The Oldness of National Conservatism", YouTube; Rod Dreher, "Learning from illiberal Democracy", *The European Conservative*, September 10, 2023 29
- John O'Sullivan, "The Misunderstood Nature of Populism", *National Review*, October 14, 2017 30
- Yoram Hazony, "Honor and Self-Constraint can Stave off Tyranny", *The American Mind*, January 7, 2019 31
- Rod Dreher, "America is a Post-Christian Nation", *The European conservative*, November 8, 2023 32
- Josh Hawley, "Our Christian Nation", *First Things*, February 2024 33
- Adrian Vermeule, *Common Good Constitutionalism*, Polity, 2022; Sohrab Ahmari, "Tyranny is the inevitable consequence of liberalism", *The Spectator*, May 1, 2021 34
- Chad Gladden Pappin, Sohrab Ahmari, Pecknold, "In defence of Cultural Christianity", *The American Conservative*, November 9, 2021 35
- Oren Cass, "the Fight in the Right: A Pre-trump or Post-Trump Future?", *The American Conservative*, June 25, 2020 36

מקיר הברזל לחרבות הברזל: אסטרטגיית-על לישראל

קריסת הפרדיגמה ההגנתית של ישראל ב-7.10 מחייבת אותה לעבור לפרדיגמה חדשה. עליה לפעול כמעצמה אזורית בעלת יוזמה ואינטרסים רחבים, להפעיל לוחמה פסיכולוגית ולא לפחד מעידוד הגירה. קיומה וביטחונה תלויים בכך

השבעה באוקטובר 2023 היה יום שבו קונספציות נשברו, אשליות התנפצו ותפיסות עולם השתנו מן היסוד. אירועי היום הזה היו תקדימיים בשני מובנים. הייתה זו הפעם הראשונה מאז מלחמת העצמאות שיישובים יהודיים נכבשו בסערה, על תושביהם, על ידי האויב. היה זה גם אירוע הטבח רחב ההיקף והאכזרי ביותר שחווה העם היהודי מאז השואה, אירוע שבמובנים רבים דמה לפוגרום קלאסי. אין פלא אם כך, שמאז שורת הסכמה רחבה בשיח הציבורי כי יש צורך בשינוי עמוק בתחומים רבים, ובראש ובראשונה בשינוי האסטרטגיה המדינית-ביטחונית של ישראל.

הפרדיגמות הקיימות ושברן

בעשורים האחרונים שלטו בישראל שתי פרדיגמות מדיניות-ביטחוניות עיקריות. לראשונה ניתן לקרוא בשם 'פרדיגמת השלום': זו גרסה כי ניתן להגיע בטווח הזמן הקרוב להסכמי שלום רשמיים עם כל אויביה של ישראל, בדרך כלל תמורת מסירת חלקים כאלו ואחרים מארץ ישראל לידיהם. בעוד פרדיגמה זו נחלה הצלחה ניכרת עם מדינות ערביות כמו ירדן ומצרים, היא נכשלה באופן קטסטרופלי עם הפלסטינים. ניתן לנתח בפירוט רב כישלון זה, אולם כאן נסתפק בקביעה התמציתית כי הפלסטינים, ברובם המכריע, אינם מעוניינים לחיות בשלום עם מדינת ישראל. הכרה

אלעד נחשון הוא דוקטורנט באוניברסיטת בר-אילן. מחקריו עוסק בהיסטוריה של התנועה הצינונית ושל מדינת ישראל.

זו חלחלה בציבור הישראלי בהדרגה בשנות התשעים והאלפיים, והובילה להחלפתה של פרדיגמת השלום בפרדיגמה אחרת, שמקורה בתקופה קודמת.

לפרדיגמה השנייה אפשר לקרוא, בעקבות מאמרו המפורסם של זאב ז'בוטינסקי, בשם פרדיגמת 'קיר הברזל'. הגיונה פשוט וברור: היא מניחה כי הפלסטינים אינם מעוניינים כרגע לחיות בשלום עם מדינת ישראל מכיוון שהם עוד מאמינים כי יוכלו לנחול הצלחות במאבק הצבאי נגדה, ולכן יש להקים "קיר ברזל" – כלומר, כוח צבאי חזק – שישלול מהם את האפשרות לרשום הישגים כאלו. ברבות הימים צפוי קיר ברזל זה לגרום לפלסטינים להתייאש מהדרך הצבאית, ולהוביל אותם לעבר משא ומתן כן לשלום. פרדיגמה זו נוסחה על ידי ז'בוטינסקי לראשונה בנובמבר 1923, אולם הגיעה לשיא השפעתה בעשור וחצי האחרונים.

נוסף על הנחות גלויות אלו, פרדיגמת 'קיר הברזל' נשענת גם על כמה הנחות סמויות שיש לתת עליהן את הדעת. ראשית, היא מניחה מאבק עם הפלסטינים בלבד, או לכל היותר עם כמה מדינות ערביות שכנות הפועלות בשמם ובשם האינטרסים שלהם. היא איננה מביאה בחשבון את האפשרות שישנם שחקנים נוספים היכולים להשפיע על מהלך המשחק באופן משמעותי. שנית, היא מניחה מחשבה רציונלית מצידם של הפלסטינים, אשר אומנם אינם מעוניינים בשלום מלכתחילה, אולם משייווכחו כי החלופה איננה אפשרית – יבחרו בו בכל זאת. לבסוף, חשוב להדגיש כי זוהי אסטרטגיה הגנתית בבסיסה, כפי שהמטפורה "קיר" מבהירה באופן שאיננו משתמע לשתי פנים. קיר, או חומה, הם כלים הגנתיים מובהקים, ואי אפשר להשתמש בהם למתקפה. אומנם, כאשר נכפית על ישראל מלחמה, או כאשר היא מזהה כי אויביה מתכוונים לפתוח בהתקפה בטווח הזמן המייד, היא עשויה לפתוח במתקפת מנע טקטית; אולם לא מעבר לכך. ברמה האסטרטגית, ישראל היא גורם מגיב ולא יוזם, מכיוון שפרדיגמת 'קיר הברזל' מניחה כי אסטרטגיה הגנתית די בה כדי לשמור על ביטחונה של מדינת ישראל ולהניא את הפלסטינים מן האופציה הצבאית.

כל הנחות היסוד האלו נתונות בסימן שאלה בעקבות אירועי 7 באוקטובר. אף על פי שאיבתו של המושטר האיראני לישראל ידועה היטב מזה עשורים, המלחמה הראתה לציבור הישראלי בבהירות חסרת תקדים את הקשר ההדוק שבין הסוגיה הפלסטינית לאיראן ולחזבאללה, ואת הקלות שבה מתקפה של חמאס על ישראל יכולה להידרדר במהירות למערכה אזורית המערבת גורמים מתימן ועד עיראק. האפשרות למערכה בשתיים, שלוש ואף ארבע חזיתות במקביל נראית ריאלית מתמיד, וסכנותיה מעולם לא היו מוחשיות יותר. עובדה זו מחייבת את ישראל להביא בחשבון שחקנים אזוריים רבי עוצמה שמתערבים באופן אינטנסיבי בסכסוך בינה לבין הפלסטינים. אם הארגונים הפלסטינים אינם עצמאיים לגמרי, אלא נתונים להשפעה איראנית, קטרית או אחרת, הרי האינטרסים הלאומיים הפלסטינים אינם היחידים המכתיבים את החלטותיהם; ולכן ייתכן כי הם ימשיכו להילחם בישראל בלי קשר לגובהו של קיר הברזל שתקים.

גם עצם אופייה ההגנתי של פרדיגמת קיר הברזל הוכח כבעייתי. במשך עשורים התרגלנו להאמין כי למרות כל מתקפות הטרור, מדינת ישראל בכלל וצה"ל בפרט יכולים להגן עלינו מפני פוגרומים או ניסיונות השמדה של ממש בעצם כוחם העדיף; אך 7 באוקטובר מעמיד בספק רב הנחה זו. כל עוצמתו של צה"ל לא הועילה לנוכח אויב שהמתין שנים רבות עד לשעת הכושר הנכונה, וכל עליונותה הטכנולוגית של מדינת ישראל לא הוכיחה את עצמה מול ארגון טרור שהצליח לרכז כוחות גדולים החמושים בנשק פשוט ומוכנים לסבול אבדות כבדות. למעשה, האסון היה יכול להיות גדול הרבה יותר לו חזבאללה היה מוציא לפועל תוכנית דומה, שלא לדבר על מתקפה משולבת ביותר משתי חזיתות. סביר כי מדינת ישראל הייתה ממשיכה להתקיים גם לאחר מתקפה כזאת, אולם מניין האבדות לא היה נמדד באלפים אלא ברבבות, והמכה הפסיכולוגית חמורה בהתאם. לא ברור שישראל יכולה להרשות לעצמה להמשיך ולספוג מכות כאלו.

אולם מעל לכל עומדת העובדה הפשוטה שבמשך כל שנות קיומה לא הצליח כוחה הצבאי המרשים של ישראל לייאש את הפלסטינים מלתקוף אותה שוב ושוב; כלומר, קיר הברזל לא הוכיח את עצמו בשטח. אפשר כמובן להיצמד לטענתו המקורית של ז'בוטינסקי, ולטעון כי רק כאשר הפלסטינים יאבדו לחלוטין כל שביב של תקווה, קלוש ככל שיהיה, לשבור את ישראל באמצעות אלימות – יבקשו שלום. אולם אחרי מאה שנות מאבק אלים, יש מקום לתהות האם אפשר בכלל להביא את הפלסטינים כולם לאבד אמון באפשרות הצלחתם באופן כה מוחלט. כמה עשרות, או שמא מאות שנים, נצטרך לחכות עד לרגע הזה? כמה התקפות עוד ניאליץ לספוג במהלך תקופת ההמתנה הזו? ומה אם בסופו של דבר יתברר שגם אחרי עשרים או שלושים שנים ללא משא ומתן או ויתורים מדיניים כלשהם, הפלסטינים ממשיכים לתקוף את ישראל במימון ובהדרכה איראנית? האם ישראל יכולה להרשות לעצמה להמשיך ולהמתין במשך תקופה בלתי ידועה שבמהלכה תספוג התקפות טרור פראיות, בתקווה שבסופו של דבר הפלסטינים אכן יקבלו את הגיונו של זאב ז'בוטינסקי?

לקראת פרדיגמה חדשה

אנו נדרשים לנסח פרדיגמה ביטחונית-מדינית חדשה, המושתתת על שתי הנחות יסוד אחרות באשר לזירה הבינלאומית.

ההנחה הראשונה היא כי בשנים האחרונות מתחוללת תמורה גלובלית הטומנת בחובה אתגרים אך גם הזדמנויות לישראל. העולם נחלק במידה גדלה והולכת לגושים המאורגנים בבריתות הגנה, וכתוצאה מכך מדינות שונות בעולם, ובפרט במערב, מקדישות יותר ויותר תשומת לב ומשאבים לסוגיות ביטחון. המלחמה באוקראינה, המתיחות הגוברת בין ארה"ב לסין, החשש מפלישה סינית לטייוואן – כולם ביטויים למציאות גיאופוליטית חדשה שבה השלום איננו עוד בגדר המובן מאליה במערב.

גרמניה, למשל, החליטה להגדיל דרמטית את תקציב הביטחון שלה; צרפת מטיפה בהתמדה ל"עצמאות אסטרטגית" שתאפשר לאירופה להגן על עצמה; יפן מתרחקת מהמסורת הפציפיסטית ומתחמשת מחדש; ופולין מתכננת להקים את צבא היבשה הגדול באירופה.

במציאות הזו ערכה של ישראל למערב גדול משהיה בעבר. היא עשויה לזכות בהכרה מחודשת בתור בעלת הברית המהימנה ביותר של המערב במזרח התיכון, כמו גם בתור מקור חשוב לטכנולוגיה צבאית מתקדמת. לכן מתרחבת והולכת ההבנה כלפי צרכיה הביטחוניים של ישראל, ומהלכים שבעבר היו זוכים לתגובה חריפה מתקבלים במידה גדולה יותר של סלחנות. הדעת נותנת שמדובר בתהליך איטי והדרגתי שיבוא לידי ביטוי מלא רק בעוד עשור או שניים, אולם את ניצניו ניתן לראות כבר במלחמה הנוכחית, שבה ישראל פעלה בעזרה בהיקף גדול עשרות מונים מאשר בעבר, בכל קריטריון – אולם מרבית בירות המערב העניקו לה תמיכה רבה ופחות התנגדות מבעבר.

אומנם, חלק גדול מהאשראי שניתן לישראל במהלך המלחמה מקורו בזעזוע שיצרו זועות השבעה באוקטובר, אולם לא מעט ממנו נובע גם ממערכת היחסים הלבבית של חמאס עם איראן ורוסיה, אויבות המערב, המחודדת את ההבדל בין ישראל לפלסטינים ומדגישה את השתייכותה של ישראל לגוש המערבי. מובן שככל שנמשכת המלחמה התמיכה פוחתת, אך תהיה זו טעות להתעלם מהשינוי בטון ביחס לעבר.

ההנחה השנייה היא שישראל חייבת לראות את עצמה כמעצמה אזורית ולהפסיק להתנהל כמבצר מבודד שאיננו מתעניין במה שקורה סביבו עד שאיום ממשי מופיע מול חומותיו – כלומר להיות "וילה בג'ונגל". במקום זאת, עליה לפעול כמי שמרחב הפעולה המדיני שלה אינו מוגבל לפיסת האדמה שבין הירדן לים, אלא משתרע על פני המזרח התיכון כולו. הסימן המבדיל מעצמה אזורית ממדינות אחרות הוא שמעצמה אזורית מתערבת לעיתים קרובות בנעשה מעבר לגבולותיה ומפעילה השפעה ניכרת על שכנותיה באמצעים דיפלומטיים, כלכליים ואף צבאיים. דוגמה אחת למעצמה אזורית במזרח התיכון היא טורקיה, שמחזיקה כוחות צבא גדולים בעיראק ובסוריה, מתערבת באינטנסיביות במלחמת האזרחים בלוב, מתחזקת מדינת חסות בצפון קפריסין ומקיימת מערכות יחסים אסטרטגיות וארוכות טווח עם קטר ואזרבייג'ן. דוגמה שנייה למעצמה אזורית היא סעודיה, שמבכרת בדרך כלל צינורות השפעה דיפלומטיים וכלכליים (אם כי היא גם מעורבת צבאית בתימן). דוגמה שלישית היא איראן, שמעלליה בחלקים שונים של המזרח התיכון ידועים היטב.

אין בכונתי לומר שישראל צריכה לראות במדינות אלו מודל לחיקוי. עובדת היות ישראל מדינה דמוקרטית, כמו גם נתונה הטבעיים השונים, מחייבות שרטוט נתיב עצמאי ההולם את צרכיה המיוחדים וערכיה הנבדלים. מטרת ההשוואה היא להצביע על העובדה שישראל נמצאת באזור שבו פועלות שלוש מעצמות אזוריות, כאשר אחת

מהן חותרת בגלוי להשמדתה ואחת אחרת עוינת למדי. במציאות כזאת, ההתנזרות מהשתתפות קבועה ואינטנסיבית בדרמות הגיאו-פוליטיות שמתרחשות מעבר לגבולותיה של ישראל מגבילה את גישתה לארסנל של כלים מדיניים, ומקשה על ההתמודדות עם איראן.

דוגמה לכך ניתן לראות במלחמת האזרחים בסוריה. שלוש המעצמות האזוריות היו מעורבות בה עמוקות, כדי להגן על האינטרסים שלהן ולהבטיח משטר סורי אוהד. ישראל, לעומת זאת, פעלה בהתאם לדוקטרינת קיר הברזל: הפעילה תקיפות אוויריות מצומצמות נגד מטרות נקודתיות שעשויות לסכן אותה באופן ישיר, דוגמת משלוחי נשק לחזבאללה. לא נרשם שום ניסיון ישראלי רציני לחבור לגורמים סוריים מקומיים כדי לכוון משטר פרו-מערבי בסוריה, חרף העובדה שהשאלה מי שולט בארץ זו קריטית לביטחונה של ישראל הרבה יותר מאשר לביטחונה של איראן, סעודיה ואפילו טורקיה. במילים אחרות, ישראל מנהלת מאבק גיאופוליטי עם יד אחת קשורה מאחורי הגב. עליה להתיר את עצמה וללמוד כיצד להילחם עם שתי ידיים חופשיות.

על בסיס שתי הנחות יסוד אלו, אציג כאן אסטרטגיית-על שמציעה שימוש בארבעה כלים עיקריים – או בלשון ציורית יותר, ארבע חרבות – במטרה להעביר את המלחמה לשדה האויב ולשלול את יכולתו לאיים על ישראל. במהלך העשורים האחרונים מדינת ישראל עשתה בחלק מהכלים הללו שימוש מצומצם בלבד, ובאחרים לא עשתה שימוש כלל, אולם דווקא במלחמה הנוכחית החל מצב זה להשתנות. כאן אבקש להצביע על כלים אלה, להגדירם במדויק, ולהסביר מדוע הם חיוניים לביטחון ישראל.

שני הכלים הראשונים הם בבסיסם דיפלומטיים, ונועדו להצר את צעדי האויב באופן ישיר, אך גם לאפשר את הפעלתם של שני הכלים הבאים, שהם צבאיים באופיים. עם זאת, ראוי להבהיר שלא כל הכלים מתאימים לכל זירה. בזירות מסוימות ייתכן שנכון יותר להפעיל שניים או שלושה מהם בלבד. יתר על כן, אין כאן יומרה להציע תכנית אופרטיבית מדויקת, אלא רק להדגיש מהם הכלים שיש להשתמש בהם כדי להשיב את הביטחון לתושבי ישראל. השאלות מתי, היכן ואיך בדיוק יש להשתמש בכלי כלי ראויים להתייחסות נפרדת. אחרוג מכלל זה בהקשר קונקרטי אחד, הוא ההקשר של המלחמה הנוכחית בעזה.

החרב הראשונה: תעמולה

בשיח הישראלי השתרש הביטוי "הסברה" כתחליף תקין פוליטי ל"תעמולה". אף על פי שיש בהחלפה זו היגיון רב כשהיא מוצגת כלפי חוץ, נדמה כי היא חוללה שינוי עמוק ביותר דווקא בתודעתם של הישראלים עצמם. במקום לצאת למתקפות תודעתיות אסרטיביות, הם התרגלו במשך שנים ארוכות לגמגם התנצלויות רפות ולכנותן "הסברה".

דוגמה למתקפה תודעתית ראויה לשמה אפשר היה לראות, לראשונה מזה עשורים, במלחמה הנוכחית. את תמיכת המערב בשלבים הראשונים של המלחמה ניתן לייחס כמובן גם לאכזריות המזעזעת של אירועי 7 באוקטובר, אולם לא פחות מכך גם לקמפיין תקשורתי אפקטיבי שעשה שימוש בגרפיקה שקלעה ללב הסוגיה, סיסמאות קליטות וברורות, ובמידה מסוימת אף צילומים ואיורים מזעזעים שישראל היססה להשתמש בשכמותם בעבר. התגייסותם המלאה של כמה מוחות חריפים שתרמו מכישרונם ומניסיונם בתחומים משיקים, כגון עולם הפרסום, תרמה רבות להצלחת הקמפיין. הקמפיין הזה הקנה לישראל כמה חודשים של התקפה צבאית מסיבית ברצועת עזה.

שכן אף כי בישראל נהוג להניח ש'העולם כולו נגדנו', האמת היא שונה: הציבור האמריקני הוא ברובו הגדול פרו-ישראלי, ובמרבית מדינות אירופה הסנטימנט הציבורי מתנווד מצד לצד בהתאם לנסיבות. משני צידי האוקיינוס קיימים מפלגות ואישים פוליטיים שאוחזים בעמדה פרו-ישראלית עקבית, לצד כאלו שאוחזים בעמדה הפוכה. מאמץ ישראלי אפקטיבי ומתמשך בזירה זו יכול, אם כך, להטות את המאזניים.

לקח נוסף שישראל צריכה לשמר מהמלחמה הנוכחית הוא שתעמולה איננה רק כלי לגיוס אהדה ותמיכה במערב. אפשר להשתמש בתעמולה גם כדי לשבור את רוח הלחימה של האויב. אלא שלשם כך נחוצה תעמולה מסוג אחר לגמרי. גם סוג זה הופעל במהלך המלחמה באופן שאין לו תקדים, וגם כאן באמצעות כמה יוצרים מוכשרים, שפנו אל תושבי עזה בגוף שני, בערבית, בסרטונים שנועדו לערער את ביטחונם ולזרוע בהם פחד. היחס בין סרטונים מקצועיים ומרשימים אלה לבין כרוזי הנייר שצה"ל נוהג להטיל ממטוסים דומה ליחס שבין טנק מרכבה סימן 4 לאביר רכוב על סוס. ישראל צריכה להצטיין בלוחמה פסיכולוגית כפי שהיא מצטיינת בסוגים אחרים של לחימה, וגם כאן ראוי לשאוב השראה מהיוזמות של אזרחים ישראלים בשטח זה במהלך המלחמה.

ביום שלאחר המלחמה, ישראל לא תוכל להרשות לעצמה לסגת מזירת המאבק על התודעה. ההפך הוא הנכון: עליה להתחיל להתייחס לזירה זו במלוא הרצינות, ממש כאל חזית לחימה לכל דבר ועניין. פירושו של דבר להקים מערך תעמולה לאומי עתיר במשאבים ובכוח אדם שיפעל בימי שלום ובימי מלחמה כאחד. בימי שלום, חשוב לתחזק נוכחות נרחבת ברשתות החברתיות, לבנות את ישראל כמותג המעורר רגשות חיוביים, ולהכין תוכניות מפורטות לימי מלחמה. בימי מלחמה, יש להציג ללא כחל ושרק את מעשי הזוועה שביצע האויב באזרחים ישראלים, ולא להירתע מלחשוף עדויות, תמונות וסרטונים שמציגים את אכזריותו של האויב כהווייתה. יש לזכור כי דווקא היחשפותה של דעת הקהל למלוא היקפן של הזוועות שביצע דאע"ש היא שהעניקה לגיטימציה למאבק בארגון. מאידך גיסא, אסור לישראל לכבול את עצמה לנרטיב קורבני בלבד. יש להציג ולהפיץ מעשי גבורה של ישראלים והישגים צבאיים של צה"ל, שכן גם ההצלחה מעוררת אהדה. בימי מלחמה ושלום כאחד, על התעמולה

הישראלית לפעול באגרסיביות ובמרץ נגד שקרי התעמולה הפלסטינית, ולא להסס להתקיף ישירות כלי תקשורת זרים שמהדהדים שקרים אלו.

אך מעבר לשיטות, יש לשנות גם את המסרים שעומדים בבסיס התעמולה הישראלית. התעמולה הפרו-פלסטינית בנויה על פרדוקס: מחד גיסא, היא מנצלת את הניכור והריחוק במדינות המערב כלפי ישראל המזרח-תיכונית, ואת המסורת האנטישמית הרואה ביהודים נטע זר למערב; ומאידך גיסא, היא מציירת את ישראל ככוח קולוניאלי מערבי הזר למזרח התיכון. במקום לנסות ליישב את הפרדוקס הזה, על התעמולה הישראלית לאמץ אותו, אך להפוך את כיוונו: מצד אחד, להדגיש את ילדידותם של היהודים בארץ ישראל ואת שורשיהם בני אלפי השנים במזרח התיכון; ומצד אחר, להדגיש כי היהודים הם בוני ערש התרבות המערבית, ומדינת ישראל היא מעוז של חירות, דמוקרטיה וקדמה בתוך המזרח התיכון.

מכל המסרים האלו, ביקשה התעמולה הישראלית עד כה לקדם רק את האחרון, וגם זאת באופן מהוסס ותוך הקפדה על כללי תקינות פוליטית שכבלו את ידה. על ישראל להשתחרר מכללים אלה ולפנות בגלוי אל הציבורים העצומים באירופה ובאמריקה שחוששים מפני עליית האסלאם הפונדמנטליסטי, באמירה כי האסלאם בגרסתו הרדיקלית הוא איום קיומי על המערב, וכי ישראל היא חוד החנית במאבק נגדו. אלו במערב שעשויים להזדעזע מאמירה כזו הם מוסלמים ופרוגרסיבים רדיקלים, כלומר אוכלוסיות שממילא עוינות את ישראל; הם יאלצו להיכנס למגננה ולנסות להסביר כי הם אינם מהווים איום על תרבות המערב. מנגד, המסר הזה עשוי לחזק עמוקות את האהדה לישראל בקרב עשרות ומאות מיליונים באירופה ואמריקה שכבר זיהו את האיום שטמון באסלאם הפונדמנטליסטי.

אך המאבק באסלאם הפונדמנטליסטי – חשוב להדגיש – איננו מאבק באסלאם באשר הוא. אדרבה: על ישראל להבהיר כי שותפותיה הראשיות במאבק זה הן מדינות כמצרים, איחוד האמירויות, ובמידה גדלה והולכת גם סעודיה. אין זו הבהרה בעלמא. משימת חיזוק מערכת הבריתות של ישראל במזרח התיכון אינה נופלת בחשיבותה מהקרב על דעת הקהל במערב, כפי שנפרט להלן.

החרב השנייה: מערך בריתות במזרח התיכון

הסכמי אברהם הם התפתחות דיפלומטית שאי אפשר להפריז בחשיבותה, אולם התפתחות זו כשלעצמה איננה מספיקה. שלב נוסף והכרחי בתהליך חיזוק מעמדה הגיאופוליטי של ישראל במזרח התיכון הוא הרחבת הבריתות הבינלאומיות – ובכללן חבירה לקבוצות וארגונים לא מדינתיים הפועלים בתוך המדינות העוינות לישראל. המועמדים הטבעיים לכך הם הנוצרים בלבנון, הכורדים בכל ארצות מושבם, וכן ארגוני אופוזיציה איראניים; אין לשלול חבירה לגורמים נוספים, אם תיקרה ההזדמנות המתאימה.

עד כה היו קשריה של ישראל עם גורמים כאלו שטחיים, חשאיים או קצרי טווח. ישראל ביקשה להפיק מהם תועלת נקודתית ומקומית בלבד, ועל כן לעיתים נטשה אותם כאשר לא היה לה עוד צורך בהם – וידוע מקרה צד"ל. במקרים אחרים, כגון היחסים עם הכורדים, הייתה מחויבותה של ישראל מוגבלת מראש, והיא סירבה להתחייב לברית מלאה עימם. התנהלות זו סימנה את ישראל כבעלת ברית לא אמינה, ועל כן פגעה ביכולתה ליצור קשרים עתידיים. על ישראל לנטוש דפוס פעולה זה ולאמץ במקומו ראייה אסטרטגית רחבה, המבקשת לבסס מערכת מסועפת של בריתות קבועות, יציבות וחזקות – מתוך הנחה שנכוננו לה עוד עימותים אזוריים רבים שאין לחזות מראש, ושמערכת בריתות כזאת תביא תועלת רבה בכל עימות עתידי.

כדי שבריתות אלו יקרמו עור וגידים, הצד השני צריך להרוויח מהן רווח של ממש – בתמיכה צבאית, כלכלית או דיפלומטית, במידע מודיעיני, ובשיתוף פעולה אסטרטגי למען האינטרסים החשובים לו. לעיתים תצטרך ישראל לשלם מחיר על הבריתות האלו. יחסים קרובים יותר עם הכורדים, למשל, פירושם בהכרח פגיעה ביחסים עם טורקיה (אם כי לאור התנהלותה של טורקיה בעשורים האחרונים, לא מדובר במחיר גבוה במיוחד). ברית עם הנוצרים בלבנון, פירושה שישראל תידרש לעיתים להתערב צבאית בנעשה במדינה זו לטובת בני בריתה. אולם תהיה זו טעות להסתכל על מערכת היחסים הזו כמורכבת בעיקר ממעורבות צבאית מסיבית. ההפך הוא הנכון: מדינות דמוקרטיות שמנהלות קשרים מהסוג הזה עם גורמי חוץ נוטות להתמקד בשיתוף פעולה כלכלי ומדיני, בעסקאות נשק, ובנוכחות צבאית מוגבלת ופסיבית בעיקרה, וכך גם על ישראל לפעול. יש להזדקק להתערבות צבאית מסיבית במקרים קיצוניים בלבד; היא איננה המסד של הברית, אלא רשת הביטחון שלה.

בטווח הארוך, יחסים קרובים עם שחקנים לא-מדינתיים בתוך מדינות אויב הם נכס מדיני מהמעלה הראשונה. הם ירתיעו גורמים עוינים בתוך מדינות אלו מלהיכנס למערכה נגד ישראל, מחשש שימצאו את עצמם בין הפטיש לסדן. הם יסללו נתיב לחדירה מודיעינית עמוקה לתוך מדינות אלו, ויקלו על הוצאתן לפועל של פעולות מיוחדות בתוכן. ובמקרה שתפרוץ מלחמה כוללת, כוח ידידותי בעורף האויב הוא כוח שעשוי להכריע את המערכה כולה. לכן, מערכת בריתות עם שחקנים כאלו תאלץ את הציר האיראני ושלוחותיו להקדיש חלק גדול ממשאביהם וזמנם למגנה, במקום לתכנן פעולות התקפיות נגד ישראל!

החרב השלישית: המלחמה היזומה

המלחמה היחידה בהיסטוריה הישראלית שתוכננה מראש ונפתחה ביוזמה ישראלית היא מלחמת סיני, ובמידה פחותה גם מלחמת לבנון הראשונה. מאז, כל העימותים הצבאיים שמדינת ישראל נטלה בהם חלק נכפו עליה על ידי אויביה בזמן הנוח להם. ישראל השלימה עם מצב זה מתוך תקווה שהמלחמה הבאה לא תבוא לעולם, ומתוך

הנחה שאם בכל זאת תבוא, האויב לא יוכל לגרום לה נזק רציני, אף שהיזומה נמצאת בידו.

שתי ההנחות הללו, כאמור, התרסקו אל קרקע המציאות ב-7 באוקטובר. ביום זה התברר מעל לכל ספק סביר כי האמת הפוכה: נכוננו לנו מלחמות נוספות עם הפלסטינים ועם הציר האיראני, אויבים שיכולים לא רק לגרום לישראל לשלם מחיר כבד מנשוא בחיי אדם, אלא גם לאיים על עצם קיומה – וזאת אפילו באמצעות שימוש בנשק קונבנציונלי בלבד. מתקפת פתע דוגמת זו של 7 באוקטובר, אילו הייתה מתרחשת בכמה חזיתות במקביל וכוללת כוחות כגון חזבאללה ואיראן עצמה, הייתה מאלצת את ישראל להיכנס למלחמת קיום במלוא מובן המילה. על כן, ישראל איננה יכולה עוד להרשות לעצמה לשקוט על השמרים, להתרכז בביצור קווי הגנה ובפיתוח טכנולוגיות הגנתיות ולחכות לבוא המכה הבאה. בהיתן אויב נחוש מספיק, כל קו הגנה עתיד להיפרץ בשלב כלשהו. לכן, ישראל צריכה ליזום את המלחמה הבאה בזמן ובזירה הנוחים לה, כדי לרסק את היכולות ההתקפיות של אויביה בזה אחר זה.

אף על פי שהשיח הציבורי בישראל נוטה להעלים עובדה זו, האמת היא שהצד הפותח במלחמה נהנה משורת יתרונות ייחודיים. הוא יכול לבחור מועד שנוח לו (למשל, אך לא רק, מהבחינה הדיפלומטית), אבל לא נוח לאויב; יכול לתקוף במרחב או בצורה שתפתיע את האויב; יכול לגייס מראש כוחות עודפים וכך ליהנות מעדיפות מספרית ניכרת; ובמיוחד, הוא יכול לתכנן את השלבים הראשונים במלחמה לפרטי פרטים, בעוד האויב נאלץ במידה רבה לאלתר בהתאם לתנאי המציאות שנכפתה עליו.

כדי להבין עד כמה חשובים היתרונות הללו, יש להיזכר באירועי 7 באוקטובר. בזכות היתרונות הללו הצליח כוח חמאס לא גדול במיוחד וחמוש בנשק פשוט להכריע ולהנחית מכה קשה על ישראל, שנהנתה מעליונות טכנולוגית ומספרית מובהקת. את העליונות הזאת אפשר יהיה למנף אם ישראל תהיה הצד התוקף והמפתיע, ולא הצד המתגונן. לכן, אף שחזבאללה הוא ארגון חזק ומתוחכם יותר מחמאס, ואף על פי שהטופוגרפיה הלבנונית מאתגרת הרבה יותר מזו של רצועת עזה, מלחמה מתוכננת בקפידה עם חיזבאללה המנצלת את יתרונות הצד התוקף עשויה להיות פשוטה מהמלחמה בעזה ולהיגמר מהר הרבה יותר ממנה.

מה שנחשב לעיתים קרובות למכשול הגדול ביותר בפני מתקפה כזאת הוא דווקא דעת הקהל בישראל. רבים טוענים, ובצדק, שמתקפת מנע כוללת נגד חמאס בתקופה שלפני 7 באוקטובר הייתה בלתי אפשרית מהסיבה הזאת. אולם יש לפקפק עמוקות בהנחה ששום דבר משמעותי לא השתנה בחברה הישראלית בעניין זה. בשל המציאות הביטחונית המיוחדת של ישראל, אין עוד חברה בעולם הדמוקרטי שמבינה כמו החברה הישראלית את הצורך הקריטי בנקיטת אמצעים צבאיים לצורך ההגנה על ביטחונה ועל עצם קיומה. ואכן, סקרים שנערכו בחודשים האחרונים תומכים בכך, ומראים שרוב מכריע בציבור הישראלי תומך במלחמה יזומה נגד חזבאללה.

המלחמה היוזמה עשויה להיות תרופה יעילה במאבק נגד משטר או ארגון כמו חזבאללה. במידה שארגון זה ירוסק מבחינה צבאית, וכוח ידידותי ישלוט בלבנון שליטה אפקטיבית, יש להניח כי מצב של שלום דה פקטו (אך לא בהכרח דה יורה) ישורר בינה לבין ישראל. הסיבה היסודית לכך היא שגם אם האוכלוסייה הלבנונית איננה מצטיינת באהבה גדולה למדינת ישראל, הרי למרביתה אין מניע של ממש לסכן את חייה ורכושה במאבק נגדה.² אולם למלחמה היוזמה יש גם מגבלות, שכן היא פחות אפקטיבית במקרה שבו הדחף היסודי לעימות לא נובע מארגון או משטר, אלא מהאוכלוסייה עצמה – מצב שבולט יותר מבכל מקום אחר בזירה הפלסטינית.

המאבק הפלסטיני איננו מאבק שמוגבל לארגון או משטר מסוים, אלא מאבק לאומי ודתי שנטוע עמוק בשאיפותיה, ערכיה ואמונותיה של מרבית האוכלוסייה. לכן, ריסוק או החלפתו של משטר חמאס בעזה, למשל, לא יביאו ביטחון לתושבי בארי. יותר ממאה שנות סכסוך מצביעות על כך שגם אם יושמד חמאס עד אחרון אנשיו, יש לצפות כי האוכלוסייה הפלסטינית תצמיח מתוכה הנהגה חדשה שבתוך שנים ספורות תמשיך את המאבק נגד ישראל באמצעים טרוריסטיים. עובדה זו זכתה להכרה מצד פלח מסוים בציבור ובמערכת הפוליטית הישראלית, שקיווה לספק לה מענה באמצעות הנסיגה מיהודה שומרון ועזה, הקמת מדינה פלסטינית, והצבת גבולות ברורים ומבוצרים בינה לבין ישראל. רעיון זה, שממילא גסס בעשורים האחרונים, ספג מהלומת מוות ב-7 באוקטובר, כאשר התברר מהו ערכו של גבול מבוצר כזה. מאחר שהאלטרנטיבות נוסו ונכשלו, יש להישיר מבט לעבר האפשרות האחרונה: כדי להגן על תושבי בארי, יש להרחיק מהם את תושבי עזה ככל האפשר.

החרב הרביעית: העברת אוכלוסייה

העברת אוכלוסיות היא אירוע שמתרחש לעתים קרובות, בעיקר במהלך מלחמות. כדוגמאות מן הזמן האחרון ניתן להזכיר כי בין 6 ל-7 מיליוני סורים יצאו מארצם בעקבות מלחמת האזרחים שמתחוללת בה; כ-6 מיליון אוקראינים ברחו מארצם בעקבות פלישת רוסיה; וכ-100 אלף ארמנים, שהם יותר מ-80 אחוז מאוכלוסיית חבל נגורנו קרבאך, עזבו את החבל בעקבות המלחמה עם אזרבייג'ן. מיותר לציין כי מלחמות שניהלו אומות מערביות אינן פטורות מתופעה זו. המלחמה באפגניסטן שנוהלה בידי ארה"ב הובילה ליציאתם של יותר מ-2 מיליון איש מהמדינה; אנשים במספר דומה יצאו מעיראק בעקבות מלחמתה של ארה"ב בה.

פליטות, במילים אחרות, היא תופעה אוניברסלית, והיא לא זרה גם להקשר הישראלי. במלחמת העצמאות נמנו מאות אלפי פליטים משני הצדדים, אלא שמכיוון שישראל ניצחה במלחמה, רוב הפליטים היהודים מישראל יכלו לחזור לבתיהם בתום המלחמה, ואילו פליטים יהודים מארצות ערב מצאו להם בית חדש בישראל. הפליטים הערבים נשארו ברוב המקרים מצידם השני של קווי הפסקת האש, וישראל מנעה מהם במכוון

את האפשרות לחזור. לא תהיה זו הגזמה לומר כי לולא רצף אירועים זה לא הייתה יכולה להתקיים מדינת ישראל. אך ישראל נקטה פעם נוספת פרקטיקה של העברת אוכלוסיית אויב בהיקף נרחב – בשנה האחרונה. נכון לשעת כתיבת דברים אלו, קרוב ל-2 מיליונים מתושבי רצועת עזה עזבו את בתיהם ואת עריהם, בעקבות דרישת צה"ל להתפנות האוכלוסייה ובשל הלחימה שבאה בעקבותיה.

אין פלא ששני המקרים האלו התרחשו דווקא בזמן מלחמה כוללת: לא רק שלעיתים קרובות יש צורך צבאי טקטי בהעברת אוכלוסייה, אלא שמכלול הנסיבות של המלחמה מאפשר למהלך כזה לעבור בשקט יחסי בזירה הבינלאומית, בעוד כל ניסיון להעברת אוכלוסייה בנסיבות אחרות צפוי להיתקל בהתנגדות חריפה ביותר. בשל כך לא עמד כלי זה על הפרק בעימותים בעלי העצימות הנמוכה שמתנהלים לעיתים קרובות ביהודה ושומרון, וקשה לקבוע אם ומתי הוא יהיה רלוונטי. יחד עם זאת, העברת אוכלוסייה היא כלי אפשרי וחשוב בסט הכלים שעומדים לרשותה של מדינת ישראל במסגרת הסכסוך הישראלי-פלסטיני בכלל, וכלי מתאים לשימוש במקרה של המלחמה הנוכחית בעזה בפרט. כדי שכלי זה יניב פירות ממשיים לטווח הארוך, על ישראל לעודד במידת האפשר את הגירתם של תושבי עזה מחוץ לרצועה, ובכל מקרה לא לאפשר את חזרתם מצפון לנחל עזה, אל העיר עזה עצמה ואל פרבריה.

בניגוד לרושם שעלול להיווצר, ההגירה מעזה היא תופעה קיימת ונפוצה מזה זמן רב. היא נאמדת בכ-10 אלפים איש בשנה, רובם צעירים. הללו עושים שימוש במסלול הגירה המקובל על רבים במזרח התיכון: מוציאים אשורת נסיעה לטורקיה, ומשם חוצים ליוון ולאירופה. זרם הגירה זה לא חדל במשך שנים ארוכות, ולפי חלק מההערכות הוא הסתכם ביותר מרבע מיליון איש מאז השתלטות חמאס על הרצועה. כל זה קרה עוד טרם המלחמה הנוכחית, אולם המלחמה הגדילה את הלחץ להגר בעשרות מונים, ואת הלחץ הזה ניתן לשמר גם בעתיד. ראשית, המשך הלחימה ברצועה מהווה גורם ראשון במעלה הדוחף את האוכלוסייה לצאת מאזור הקרבות. לעומת זאת, הפסקות אש מספקות תמריץ הפוך, ולא כל שכן נסיגת צה"ל מהרצועה. לכן, דווקא התמשכות הלחימה לאורך זמן רב תגביר את הלחץ. שנית, הרס התשתיות ומתחמי המגורים מעודד את האוכלוסייה למצוא לה קורת גג בארץ אחרת, ואם ישראל תמנע את שיקום הרצועה תהפוך מסקנה זו לבלתי נמנעת בשביל חלק גדל והולך מהאוכלוסייה. שלישית, שימור השליטה הצבאית הישראלית במסדרון נצרים, וחסימת האוכלוסייה המרוכזת בדרום הרצועה מלשוב לצפונה, מבטיחה שלפחות אזור זה – הקרוב ביותר למרכזי האוכלוסייה הישראלית באשקלון ובשדרות – יישאר מאוכלס באופן דליל בלבד. נכון לעכשיו, נדמה כי ישראל אכן פועלת בכיוונים אלו באופן מהוסס, אם כי קשה לדעת בביטחון.

שילוב אמצעים אלה יגביר את הלחץ לצאת מהרצועה, ולחץ זה ימצא לו פורקן במגוון דרכים: מלבד הוצאת אשורות לטורקיה ולמדינות אחרות, ומלבד שיחוד שוטרים

מצרים בגבול (פרקטיקה נפוצה כבר כעת), יש לשער כי גם למנהרות הגדולות העוברות מתחת לציר פילדלפי ומשמשות מזה עשורים להברחות יימצא שימוש. גם האפשרות שהגבול היבשתי או הימי של הרצועה עם מצרים ייפּרץ מתקבלת על הדעת. כל אלו, חשוב לציין, לא אמורים לרוקן את רצועת עזה מתושביה כליל. בכך אין צורך. מטרת הלחץ כאן היא ליצור מרחב גיאוגרפי דליל יותר באוכלוסייה – מצב שיקל על השמדת חמאס ועל שימור השליטה הביטחונית הישראלית ברצועת עזה, וכך יבטיח את ביטחונם של תושבי ישראל בכלל ועוטף עזה בפרט.

אי אפשר להתעלם מהעובדה שבישראל קיים טאבו בנוגע לשיח על העברת אוכלוסייה. הטאבו הזה תמוה, בלשון המעטה, מכיוון שכאמור, ישראל הוקמה באמצעות גירוש – בחלקו הגדול מתוכנן ומכוון – של מאות אלפי ערבים. מעשה זה נמצא בקונצנזוס רחב בציבוריות הישראלית, ומעט מאוד יהודים ישראליים מוצאים בו פסול. גם כעת, כשישראל דרשה משני מיליון עזתים לערך לצאת מבתיהם ומעריהם לזמן בלתי מוגדר, לא קמו בישראל מערערים בולטים על צדקת המהלך הזה. כך נוצר מצב אבסורדי שבו העברת אוכלוסייה נחשבת לצעד לגיטימי, אולם השיח עליה לא. כתוצאה מהיעדר השיח, צעד זה מתבצע באופן מבולבל וחסר כיוון, ולא ברור מהן מטרתיו בטווח הארוך.

הטאבו על השיח על אודות העברת אוכלוסייה נשען בעיקרו על נימוקים מוסריים, אולם תוקפם של נימוקים אלה מפוקפק במקרה הטוב. כיום קשה להכחיש כי ישראל נידונה לשנים ארוכות של לחימה מרה עם הפלסטינים. זוהי איננה עמדה אידאולוגית, אלא מציאות גאופוליטית. מהי התועלת המוסרית הגלומה בניהול הלחימה הזו בתוך מרכזי אוכלוסייה צפופים? מספר הקורבנות מקרב הלא-לוחמים בעזה בחודשים האחרונים נאמד בעשרות אלפים, ובעימותים קודמים בעזה וביהודה ושומרון נהרגו אלפים נוספים. האם ההתעקשות להשאיר אותם בליבו של שטח לחימה עתידי – ומדובר בהכרח בשטח לחימה עתידי, מכיוון שארגוני הטרור בוחרים במתכוון לנהל לחימה מתוך אוכלוסייה אזרחית – היא ביטוי למוסר נעלה, או לשיקול דעת מוסרי לקוי?

עידוד הגירתה של האוכלוסייה הפלסטינית לארצות אחרות (ברובן המכריע ארצות שפע כלכלי, ולכל הפחות ארצות שבהן לא מתנהלת לחימה מתמשכת) תתרום תרומה מכרעת לא רק לביטחונה של ישראל, אלא גם לרווחתם של הפלסטינים עצמם. האינטרס שיינוק בהגירה כזו הוא לא האינטרס של הפלסטינים כפרטים, אלא האינטרס הלאומי הפלסטיני.

היזון חוזר

ארבע החרבות, או ארבעת הכלים שתוארו כאן, קשורים זה לזה באופן הדוק. כל אחד מהם תורם ומסייע להפעלת האחרים, במגוון דרכים. כך למשל, מתקפות יזומות

מוצלחות נגד אויביה של ישראל יאששו את מעמדה ככוח דומיננטי במזרח התיכון, כוח שמשתלם לשתף עימו פעולה, וכך יסייעו לה לכוון רשת בריתות עם שותפים פוטנציאליים במרחב. כינון רשת בריתות מסועפת וחזקה במזרח התיכון יעלה את ערכה של ישראל בעיני מעצמות המערב, שכן יחסים טובים עם ישראל ייתפסו לא רק כאמצעי להבטיח את הקול היהודי בבחירות או לרכוש נשק ומודיעין איכותי, אלא גם כדרך אפקטיבית להגן על האינטרסים המערביים במזרח התיכון כולו. עליית ערכה של ישראל במערב, מצידה, תגדיל את מרחב התמרון הצבאי שלה כלפי אויביה, ותקנה לה יותר חופש פעולה מדיני. לכן יש להתייחס לארבעה החרות כאל מערכת היזון חוזר, שבה שימוש מוצלח באחת מהן מקל על השימוש באחרות, ומקדם את האסטרטגיה בכללותה.

מכך אין להסיק שמדובר יהיה בתהליך פשוט וקל. אסטרטגיית-על, מטבעה, היא רעיון שקל להציגו וקשה ליישמו בפועל, שכן דרכה של המציאות היא להערים מכשולים לא צפויים על דרכן של תוכניות ארוכות טווח. הפעלת אסטרטגיית-על דורשת גמישות מרבית, ומסיבה זו בחרתי שלא לפרוס תכנית פעולה מדוקדקת אלא רק להציג כלים – שהמקום, הזמן והדרך של הפעלתם ייקבעו בזמן אמת בהתאם למציאות המשתנה. על מדינת ישראל להתכונן מראש לשימוש בכלים אלו, כדי שתוכל להפעיל אותם באפקטיביות ובהצלחה כאשר התנאים לכך יבשילו. השימוש המתוכנן והעקבי בכלים אלה יכול לשפר את ביטחונם של אזרחי ישראל כבר בטווח הזמן הקצר והבינוני; ואילו בטווח הארוך, הוא עשוי להבטיח את קיומה של ישראל בביטחון יחסי בעולם שמערך הכוחות בו משתנה.

למלחמה, ומנסים לשבש לחיובאללה את התוכניות", מעריב, 31.2.2024.

1 ראו בהקשר זה דניאל פרישטיק ויואב עטייא, "זמן לכוח קודם ישראלי", השילוח 30, יוני 2022.

2 ראו סוכנויות הידיעות, "הנוצרים בלבנון שמתנגדים

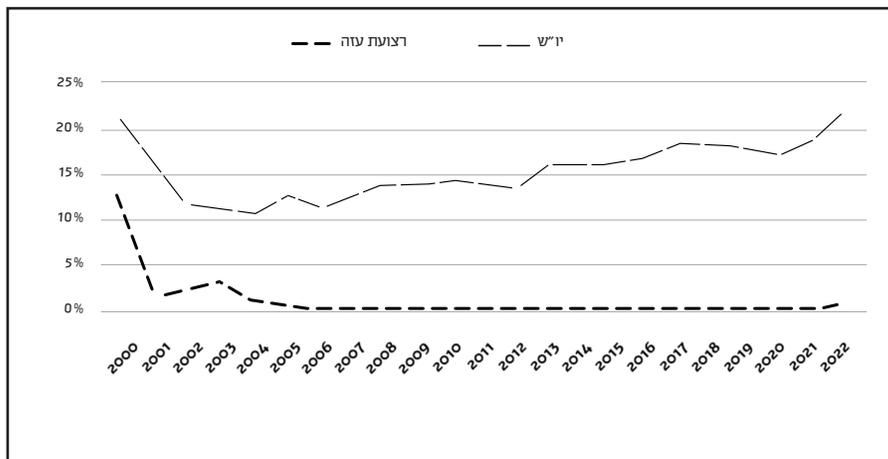
עבודה זולה, מחיר כבד: תעסוקת הפלסטינים בישראל

עלייה ניכרת בתעסוקת פלסטינים בישראל בשנים האחרונות פיתחה תלות של שתי הכלכלות זו בזו. גמילה הדדית תניב יתרונות חברתיים וכלכליים לישראל, ותפחית את הסיכון לקריסה כלכלית ביהודה ושומרון

בעשור האחרון שינתה מדינת ישראל את מדיניותה ביחס לכניסת פלסטינים לעבודה בתחומי המדינה. משנת 2012 ועד אוקטובר 2023, ערב מלחמת "חרבות ברזל", גדל מספר העובדים הפלסטינים שהועסקו בישראל כמעט פי שלושה והגיע לכ-170 אלף; כ-98% מהם הגיעו מאזור יהודה ושומרון, והיתר מרצועת עזה. הגידול החד בכניסת פלסטינים מיו"ש לעבודה בתחומי ישראל הפך את המשק הישראלי למעסיק גדול כי הם לא מועסקים על ידי המדינה יותר של פלסטינים מאשר המגזר הציבורי הפלסטיני ביו"ש.

הגדלת מספר העובדים הפלסטינים בישראל הגבירה את תלותה של הכלכלה הפלסטינית ביו"ש בכלכלה הישראלית. אם בשנת 2012 הועסקו בישראל כ-14% בלבד מהעובדים הפלסטינים המתגוררים ביו"ש, בשנת 2022 שיעורם זינק ל-22.5% ונותר גבוה עד פרוץ המלחמה באוקטובר 2023. ערב המלחמה, כמעט כל עובד רביעי מיו"ש הועסק בישראל. בה בעת, בענפים מסוימים במשק הישראלי נוצרה תלות בפועלים הפלסטינים. בענף הבינוי, למשל, שיעור העובדים הפלסטינים המגיעים מיו"ש הוכפל, מכ-12% ב-2012 ל-24% ב-2022. מצב עניינים זה נפסק אחרי אירועי 7 באוקטובר, שבעקבותיהם, כידוע, נעצרה כמעט לחלוטין כניסת העובדים הפלסטינים לשטחה של מדינת ישראל.

ניסן אברהם הוא כלכלן וחוקר מדיניות ציבורית.

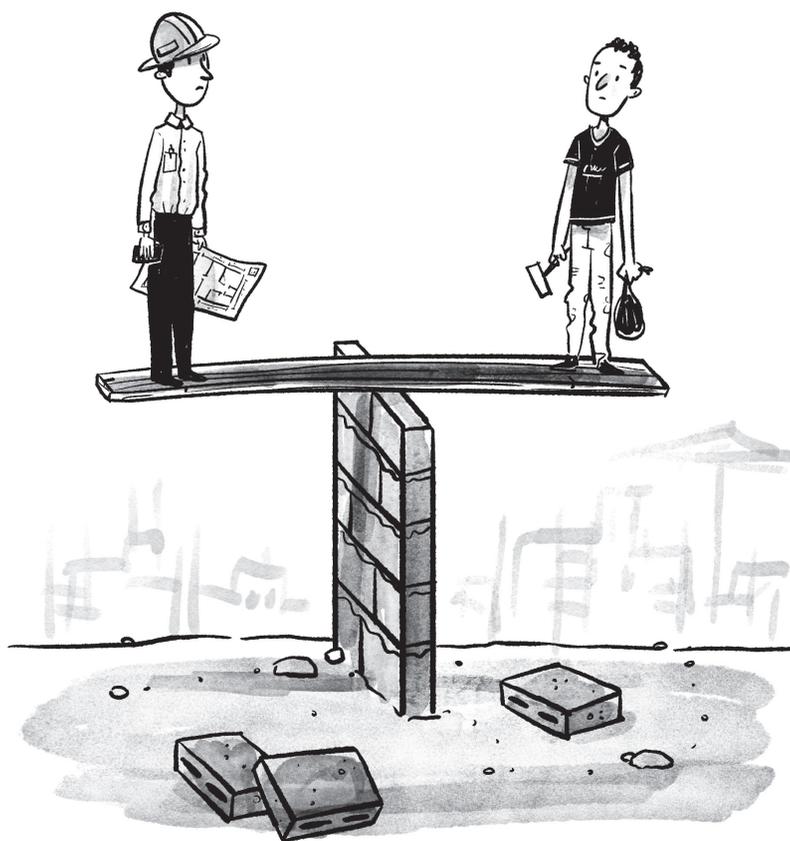

שיעור העובדים הפלסטינים המועסקים בישראל מתוך כלל המועסקים הפלסטינים. מקור: עיבוד של מחבר המאמר לנתוני הלמ"ט הפלסטינית

לתעסוקת פלסטינים בישראל יש השלכות רבות משמעות – ושליליות במידה רבה – על שוקי העבודה הישראלי והפלסטיני גם יחד. השלכות אלו פוגעות בעיקר בעובדים מקומיים בעלי השכלה נמוכה, אך גם ביציבות ובוודאות העסקית, בקצב התפתחות השכר ואף ברמת הפיתוח הכלכלי ביו"ש. במאמר זה אבקש להסביר טענות אלו – תוך התמקדות בכניסת עובדים משטחי יו"ש, שכן אלה מהווים את רובם המוחלט של הפלסטינים המועסקים בישראל – ולקרוא לשינוי מדיניות, שינצל את ההזדמנויות שמציעים בפנינו ימים אלה של שינויים בסדרי עולם.²

רקע ומאפיינים

עד 1967 שטחי יהודה ושומרון היו בשליטה ירדנית, רצועת עזה הייתה בשליטה מצרית, ומגעים כלכליים בין שני האזורים, וביניהם לבין ישראל, כמעט ולא היו קיימים. כל זאת השתנה בעקבות מלחמת ששת הימים. יגאל אלון, מראשי מפלגת העבודה, ביקש להשאיר את שטחי יו"ש בידי ירדן כדי לשמר את התלות של תושביהם הערבים, "הפלסטינים", בכלכלה הירדנית ובשוקי העבודה במדינות הערביות. משה דיין, לעומתו, ביקש לשמר את השליטה הישראלית החדשה ולשלב את הפלסטינים בכלכלה הישראלית, מתוך הנחה כי עלייה ברמת חייהם תפחית את התנגדותם לישראל. נוסף על כך, ועדת כלכלנים בראשות פרופ' מיכאל ברוננו המליצה לחזק את הקשרים הכלכליים עם הפלסטינים בשטחים, אך לא לפתוח את הגבול לעובדים. לאחר ויכוח ממושך, ועל רקע משבר כלכלי שפקד את יו"ש בעקבות ניתוק הפלסטינים מהכלכלה הירדנית, ידו של דיין הייתה על העליונה.³ ב-1968 התירה ועדת השרים לענייני כלכלה כניסת עובדים פלסטינים למדינת ישראל – תחילה לאלפים

בודדים בלבד, אך עד שנות ה-80 הגיעו המספרים לכמאה אלף.

אחד המאפיינים הבולטים של שוק העבודה הפלסטיני הוא התנודתיות בהיתכנות למציאת תעסוקה בתחומי ישראל, המושפעת ישירות מהמצב הביטחוני. ואכן, בעקבות האינתיפאדה השנייה הצטמצמה במידה דרמטית גישתם של פלסטינים למשק הישראלי. רק בשנת 2022 חזר שיעור העובדים הפלסטינים מיו"ש המועסקים בתחומי ישראל לרמתו טרם ימי האינתיפאדה – ואז עלה אף יותר.

עוד יש לציין כי לנוכח פערי השכר הגבוהים בין העסקה בתחומי ישראל לבין העסקה ביו"ש, מספר העובדים הפלסטינים המבקשים לעבוד במשק הישראלי תמיד גבוה ממכסת היתרי העבודה המונפקים, ואף שישנו גידול במספר היתרי העבודה, הוא מלווה תמיד גם בגידול במספר העובדים הבלתי-חוקיים. לפי סקר כוח העבודה של הלמ"ס הפלסטינית, מבין 170 אלף הפלסטינים שהועסקו בישראל ערב המלחמה, כל מועסק רביעי היה למעשה שוהה בלתי חוקי.⁴

השלכות על המשק הישראלי

פגיעה בתמריצים להשקעות בהון הפיזי ובפריון העבודה

בעשורים האחרונים נהנה המשק הישראלי משגשוג כלכלי על רקע מעבר מכלכלה הנשענת על תעשייה מסורתית וחקלאית – לכלכלה הנשענת על חדשנות, טכנולוגיה ושירותים מבוססי הון אנושי גבוה. אחד המרכיבים המשפיעים במיוחד על צמיחה ארוכת טווח במשק הוא תפוקת העובדים ביחס ליחידת זמן נתונה – מה שכלכלנים מכנים "פריון העבודה".

הגדלת פריון העבודה נעשית בין היתר באמצעות הטמעת שיפורים טכנולוגיים והשקעה בהון פיזי, דהיינו מכונות וציוד מתקדמים המאפשרים לעובדים לפעול ביתר יעילות. שיפור זה ביעילות מוביל, בתורו, לחיסכון בכוח אדם, ועל כן, ככל שעלות העבודה בענף מסוים גבוהה יותר – כן גדל התמריץ להשקעה בהון הפיזי. לחלופין, בענפים שבהם השכר נמוך במיוחד ביחס לנהוג במשק, התמריץ להתייעלות טכנולוגית והשקעה בציוד מתקדם יהיה זניח, וכתוצאה מכך, קצב ההתפתחות של פריון העבודה יהיה נמוך. זה אכן המקרה בענפים עתירי עובדים זרים, כמו ענפי הבנייה והחקלאות.⁵

כיום, קרוב לשני שלישים מעובדי יו"ש הפלסטינים המועסקים בישראל מועסקים בענף הבנייה. חלקם עובדים גם בענפי הפנאי (בתי מלון ומסעדות), במסחר ובחקלאות, אך בשיעורים קטנים יחסית. באופן כללי, בשנים האחרונות גברה התלות של ענף הבנייה בעובדים זרים, במיוחד בפלסטינים: בשנת 2012 כ-5.5% מהעובדים בענף הבנייה היו עובדים זרים (שאינם פלסטינים) וכ-11.5% היו פלסטינים מיו"ש. לאחר כעשור, 7% היו עובדים זרים ו-24% היו פלסטינים מיו"ש. זאת ועוד, הגידול

בשיעור העובדים הפלסטינים בענף בא על חשבון ירידה בשיעור העובדים ערביי ישראל – אך על כך בהמשך.

שכרם של העובדים הפלסטינים בענף הבנייה נמוך במידה ניכרת הן בהשוואה לעובדים זרים שאינם פלסטינים, הן בהשוואה לעובדים ישראלים בעלי מיומנויות נמוכות. לאור ההסבר המובא לעיל, אין פלא שענף הבנייה למגורים מאופיין בפריון עבודה נמוך בכ-15% בהשוואה למדינות ה-OECD, במלאי הון לעובד (למשל מכונות וציוד) נמוך בכ-54%, ובקצב גידול אפסי בפריון העבודה.⁶ כמו כן, לפי מחקר של בנק ישראל, המיומנויות הבסיסיות של עובדים ישראלים בענף הבנייה נמוכות במיוחד בהשוואה למקביליהם במדינות ה-OECD, והתלות בעובדים הלא מיומנים גבוהה מאוד.⁷ הפיגור ברמת התיעוש, החדשנות ופריון העבודה בענף מתבטא במשך זמן בנייה ארוך בהשוואה בינלאומית ובשיטות בנייה מיושנות יחסית.⁸ למותר לציין כי מצב עניינים זה פוגע ביכולתו של הענף להגדיל את היצע הדיור בקצב התואם את הצמיחה הגבוהה של האוכלוסייה הישראלית.

השפעה על מחירי הדיור

יש שיטענו כי כוח העבודה הזול בענף הבנייה דווקא משחק לטובתו של הצרכן הישראלי, הרי כוח עבודה זול תורם להוזלת מחירי הדיור, ואם תקטן תעסוקת הפלסטינים בענף, יש לצפות לעליית מחירים. הנחה זו נשמעת סבירה, אך למעשה איננה מבוססת.

ראשית, בחינה מעמיקה של עלויות הדיור מראה כי הרכיב של שכר העובדים כחלק מעלות הדיור, הוא נמוך יחסית. מחקר של בנק ישראל מצביע על כך שלמדד תשומות הבנייה (מדד הבוחן עלות של חומרי גלם, שכר עבודה ושירותים בענף הבנייה) אין השפעה מובהקת על מחירי הדירות,⁹ ובמקרה של הפסקה ממשית של כניסת עובדים זרים לענף, שתוביל לעלייה בשכר העבודה – ההשפעה על המחירים צפויה להיות נמוכה.¹⁰ לצד זאת, יש לזכור כי עליית שכר העבודה בענף הבנייה תאיץ תהליכי התיעלות, לרבות השקעות בהון הפיזי, דבר הצפוי להביא לחיסכון בכוח אדם. במילים אחרות, השיפור בפריון העבודה צפוי לאזן את ההשפעה על מחירי הדיור, ואף להוביל להוזלה בטווח הבינוני והארוך.

שנית, התנודתיות הרבה במספר העובדים הפלסטינים, הנובעת מעימותים ביטחוניים, גורמת לנזקים כלכליים למשק. עצירת כניסת העובדים הפלסטינים בימי מלחמת "חרבות ברזל", לדוגמה, גרמה לקיפאון של ממש בשוק הדיור.¹¹ העובדים הפלסטינים מבצעים 80% מהעבודות הרטובות בתחום הבנייה (דהיינו עבודות איטום, טיח, צבע ועוד), ובהעדרם אתרי בנייה רבים נאלצו לעצור את עבודתם. כתוצאה מכך, בוועדת הכספים של הכנסת בינואר 2024, נגיד בנק ישראל, פרופ' אמיר ירון, הביע חשש

מפני עליית מחירי הדיור בחציון הראשון של השנה.¹² הערכות בנק ישראל שפורסמו בתקשורת צופות התייקרות של כ-1% במחירי הדיור, ואובדן בתוצר של 0.5% בשנת 2023 כתוצאה מההאטה בענף.¹³

החשיפה הגבוהה של ענפים ישראלים לעובדים אשר תעסוקתם אינה יציבה יוצרת אפוא חוסר ודאות באשר לפעילות כלכלית תקינה. והתרומה להפחתת יוקר המחיה בשל מחיר ההעסקה הנמוך של עובדים אלה – ככל שזו אכן קיימת – מתקזזת במידה רבה. אפשר היה לצפות שההפסקות בהכנסת העובדים הפלסטינים יתמרצו את חברות הבנייה להטמיע שיפורים טכנולוגיים שיצמצמו את ההישענות על כוח העבודה הזול. אך החברות פיתחו ציפייה שבמוקדם או במאוחר הממשלה תגבש פתרונות "זולים" יותר, כמו גידול מחודש במספר העובדים הפלסטינים או לחלופין בעובדים הזרים, כפי שהיה בעימותים קודמים. כך נמנעים התייעלות לטווח הארוך וגידול בפריור העבודה בענף הבנייה, שהיו עשויים לתרום להתמתנות במחירי הדיור.

פגיעה בעובדים ישראלים עם מיומנויות עבודה נמוכות

במחקר הכלכלי קיימת הבחנה בין עובדים זרים בעלי מיומנויות עבודה גבוהות לבין עובדים זרים בעלי מיומנויות נמוכות. התועלת הכלכלית מן העובדים הזרים עם מיומנות עבודה גבוהות נוטה להיות גדולה: לרוב הם אינם דוחקים עובדים מקומיים משוק העבודה או פוגעים בשכרם, ובהיותם בעלי מקצועות והשכלה נדרשים, הגעתם תורמת לצמיחה של שוק העבודה המקומי, משפרת את הייצור, החדשנות ואיכות המוצרים, ואף תומכת ביצירת מקומות עבודה נוספים.¹⁴

אוכלוסיית העובדים הפלסטינים משתייכת לקבוצה השנייה, של עובדים המועסקים במשרות הדורשות מיומנויות עבודה נמוכות יחסית. נושא זה נידון רבות על ידי כלכלנים בארץ, שמצאו כי העסקתם דוחקת את רגליהם של עובדים ישראלים בעלי השכלה נמוכה משוק העבודה וגורמת לירידה בשכרם. בענף הבנייה נראה כי המפסידים העיקריים מדינמיקה זו הם העובדים מקרב ערביי ישראל.¹⁵ אומנם, גם עובדים זרים שאינם פלסטינים נוטים לדחוק הצידה עובדים מקומיים בעלי השכלה נמוכה, אך העובדים הפלסטינים מוכנים לעבוד בשכר נמוך אף מזה של עובדים זרים אחרים, ולכן נדמה כי ההשפעה השלילית של הפלסטינים על התעסוקה המקומית חזקה יותר.¹⁶

לדינמיקה זו של דחיקת קבוצות חלשות, במיוחד ערבים, אל מחוץ למעגל העבודה, השלכות שליליות המשפיעות על כלל האוכלוסייה הישראלית. לדוגמה, היא מגדילה את ההוצאה הציבורית על קצבאות אבטלה והבטחת הכנסה, ובכך מגדילה גם את נטל המס.

יציאה מתמשכת משוק העבודה נוטה גם להגדיל את הנטל התקציבי על שירותי שיטור, אכיפה, בריאות ועוד. למשל, הקבוצה הערבית סובלת יותר מקבוצות אחרות

בישראל מבעיה של צעירים חסרי מעש – כאלה שאינם נמצאים במסגרות לימודים או תעסוקה. שיעור חסרי מעש בקרב הצעירים הערבים בגילים 18 עד 24 עומד על 29% בקרב הגברים ו-40% בקרב הנשים.¹⁷ נתונים מדו"ח ועדת המנכ"לים להתמודדות עם הפשיעה והאלימות בחברה הערבית מלמדים כי 31.7% מהמורשעים בפשיעה בחברה הערבית היו בני 20–24, לעומת 16.5% בלבד בחברה היהודית.¹⁸

מרבית המדינות המפותחות אינן מעודדות כניסה של עובדים לא מיזמים לשטחן, בשל תרומתם הנמוכה לכלכלה והחשש מפני פגיעה בתעסוקה של עובדים מקומיים; זאת בניגוד למדינות מקלה יותר כלפי עובדים עם מיזמניות גבוהות. ועדות מקצועיות שדנו בנושא הצביעו על החשיבות שבצמצום מספר העובדים הזרים בעלי כישורי העבודה הנמוכים והשוואת עלות העסקתם לזו של עובדים ישראלים.¹⁹

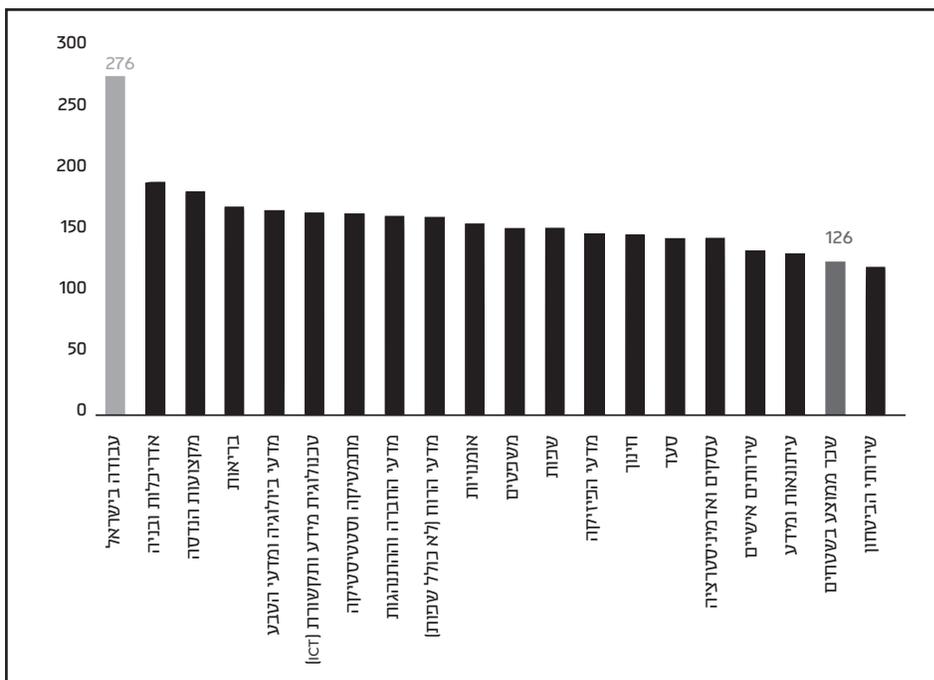
השלכות על הכלכלה הפלסטינית

היעדר תמריצים להשקעה בהון האנושי

צמיחה ארוכת טווח במשק נתרמת לא רק על ידי השקעה בהון פיזי, אלא גם על ידי השקעה בהון אנושי. התאוריה הכלכלית המקובלת מניחה כי לעלייה בשיעורי ההשכלה ובאיכותה יש השפעה חיובית על פריון העבודה, בין אם במישורין – על ידי הגדלת יכולת העובדים לאמץ טכנולוגיות ושיטות עבודה מתקדמות; ובין אם בעקיפין – בשל מעבר לאפיקי תעסוקה יצרניים יותר. מחקרים רבים הצביעו על חשיבותו של רכיב ההון האנושי כאחד הגורמים המרכזיים להגדלת פוטנציאל הצמיחה.²⁰ מחקרים נוספים הראו כי הבדלים בהון האנושי מסבירים את מרבית הפערים בתוצר לנפש בין מדינות.²¹ שגשוג כלכלי ארוך טווח דורש אפוא יצירת תמריצים נכונים לשיפור מתמיד בהון האנושי, וזו יכולה להתרחש רק אם יש תשואה חיובית מההשקעה בהון אנושי, דהיינו תגמול, בדמות עלייה בשכר, לבעלי הון אנושי גבוה. במילים אחרות, השקעה בהון אנושי לא תיעשה אם לא יהיה פער גדול מספיק בשכר בין משכילים ללא משכילים.

העובדים הפלסטינים בישראל מועסקים, כאמור, בעבודות צווארון כחול שאינן דורשות השקעה בהון אנושי – בדמות לימודים אקדמיים, למשל, או הכשרות מתקדמות אחרות. נוסף על כך, שכרם גבוה במידה ניכרת לא רק מהשכר הממוצע בשטחים (בכ-120%), אלא גם משכרם של עובדים פלסטינים בוגרי השכלה גבוהה הנשארים לעבוד בשטחי יו"ש. לדוגמה, שכרו הממוצע של מועסק פלסטיני בישראל גבוה כדי 50% מזה של בוגרי מקצועות הנדסה העובדים בשטחי הרשות, 68% יותר מבוגרי מתמטיקה וסטטיסטיקה, ו-86% יותר מבוגרי פיזיקה. פער השכר מגיע אף ל-100% ויותר במקצועות פחות מבוקשים שם, כמו עיתונאות. אלה פערים אדירים שיוצרים תמריצים שליליים להשקעה בהון האנושי.

הורים בישראל המעוניינים להבטיח עתיד כלכלי טוב לילדיהם, דוחקים בהם ללמוד מקצועות נדרשים באקדמיה; הורים בשטחים המעוניינים באותו דבר בדיוק, יעדיפו שילדיהם ימצאו את דרכם למקצועות צווארון כחול בישראל, ולא לרכישת תארים או ניסיון במקצועות ההייטק, הרפואה, החינוך, האקדמיה וכדומה.

השכר הממוצע היומי בקרב עובדים פלסטינים בשקלים: עובדים פלסטינים בישראל לעומת עובדים בעלי השכלה גבוהה הנשארים בשטחי יו"ש, לפי מקצועות לימוד. מקור: עיבוד המחבר לנתוני הלמ"ס הפלסטיני.

אם כן, הגברת הגישה לתעסוקה בישראל בשנים האחרונות שיבשה את מערכת התמריצים במשק הפלסטיני, שבו חלק משמעותי מהאוכלוסייה הלא-משכילה משתכר יותר מהאוכלוסייה המשכילה. ואכן, לפי נתוני הלמ"ס הפלסטיני, בשנים האחרונות יש גידול בשיעור הפלסטינים בעלי השכלה גבוהה יחסית (13 שנות לימוד ויותר) הבוחרים לעבוד בישראל בעבודות פיזיות, במקום לעבוד בשטחים במקצוע שרכשו.

הדינמיקה שנוצרה ביו"ש מזכירה בחלקה את "המחלה ההולנדית", מונח כלכלי המתאר כיצד צמיחה דרמטית ו"מקרית" (לדוגמה, צמיחה שמקורה בגילוי מקרי של משאבי טבע המכניסים כספים רבים לקופה הציבורית – כמו במקרה ההולנדי) במגזר מסוים במשק, עלולה לגרום נזק ארוך טווח לכלכלה בשל פגיעה בכושר

התחרות וההתפתחות של תעשיות יצרניות אחרות – הן בגלל קשיי ייצוא בעקבות עליית שער המטבע, הן בגלל ניוון הנגרם בגין הזנחת פיתוח והשקעות והססת עובדים מאותן תעשיות. ההסתמכות על התעסוקה בישראל מזרימה אומנם כסף רב לכלכלה הפלסטינית – בשנת 2022 העובדים הפלסטינים בישראל הרוויחו כרבע מהתוצר בשטחי יו"ש²² – אך בטווח הבינוני-רחוק היא צפויה לנוון את יכולות ההתפתחות וכושר הייצור של הכלכלה הפלסטינית. המעבר של עובדים יצרניים לעבוד בישראל, ולא לייצר במשק המקומי, פוגע בפריון העבודה ובתמריץ להשקעות החיוניות להתפתחות הכלכלית. מעבר כזה צפוי לגרום לניוון בענפים בעלי פריון גבוה, לירידה בכושר התחרות של אותם ענפים, ולמחסור בידע ובהון.

סיכון למשבר כלכלי בעקבות התלות הגבוהה בישראל

התלות הגבוהה במשק הישראלי חושפת את הכלכלה הפלסטינית לסיכונים חמורים – בראש ובראשונה סיכון לעלייה חדה באבטלה, וירידה דרמטית בתוצר, בכל פעם שהמצב הביטחוני מידרדר ומוביל לצמצום או הפסקה מוחלטת של כניסה העובדים הפלסטינים לישראל. הכנסתם הגבוהה יחסית של העובדים הפלסטינים בישראל תורמת גם לביקוש לסחורות ולשירותים ביו"ש, והוא נפגע כתוצאה מהשהיית העסקתם. ואכן, על פי מסד הנתונים של PMA, על רקע עצירת כניסת פלסטינים לישראל, שיעור השיקים החוזרים בשטחי יו"ש זינק ל-27% מסך השיקים, קפיצה של כמעט פי שלושה לעומת ערב המלחמה. כל עימות עם ישראל מעמיד אפוא את הכלכלה הפלסטינית על סף משבר, אפילו כאשר העימות לא מתרחש באופן ישיר בשטחי יו"ש.

עת לתפנית

מצב העניינים המתואר במאמר זה מסב נזק כלכלי למשק הישראלי והפלסטיני כאחד. ההכרה בכך היא צעד ראשוני והכרחי בדרך לשינוי. הצעד הבא הוא הטלת הגבלות נוקשות על העסקתם של עובדים פלסטינים בשטח ישראל, שגם יתרמו למיצוי כוח העבודה הישראלי המקומי, בדגש על קבוצות ששיעורי ההשתתפות שלהן במשק נמוכים. המצב הקיים בעת כתיבת שורות אלה – של עצירה זמנית אך כמעט מוחלטת של כניסת עובדים פלסטינים מיו"ש לישראל – יוצר שעת כושר לקידום שינויים.

נכון לעכשיו, ענפים מוטי עובדים פלסטינים, כמו הבינוי והחקלאות, ממתינים להגדלה מחודשת של מספר העובדים הפלסטינים. שינוי מדיניות יאותת לענפים אלה שטובתם טמונה כעת בגמילה מכוח העבודה הפלסטיני וברכישת ציוד מתקדם ושיפורים טכנולוגיים. זו תהיה התפתחות מבורכת שתצמצם את התלות בעובדים הפלסטינים גם אם בהמשך תחליט מדינת ישראל לאפשר שוב את כניסתם לשטחיה. כך, אם וכאשר תתרחש הידרדרות ביטחונית, פוטנציאל הפגיעה בכלכלה הישראלית

יהיה נמוך יותר.

החמרת ההגבלות על העסקת פלסטינים צפויה להביא להתייקרות עלות העבודה למעסיקים בענפים מסוימים, אך כפי שהסברנו, היתרונות הטמונים בכך עולים על החסרונות. התייקרות זו תתמרץ קבוצות חלשות – ובעיקר את ערביי ישראל שנדחקו בשנים האחרונות מענף הבנייה – להשתלב מחדש בשוק העבודה. התוצאה תהיה פחות כוח אדם באופן כללי, יותר כוח אדם מקומי, ויותר פריון עבודה.

בטווח הבינוני, צעד של התנתקות שוק העבודה הפלסטיני מהישראלי נדרש גם לטובת העתיד הכלכלי ביו"ש. תלות המשק הפלסטיני בזה הישראלי אינה מבטיחה את שגשוגו, אלא בדיוק להפך: היא מבטיחה את דשדושו בעקבות עיוות התמריצים להשקעה בהון אנושי, ובעקבות אי היציבות הכלכלית, והיות המשק חשוף למשבר של ממש עם כל הידרדרות ביטחונית.

התקופה האחרונה חשפה בפנינו את ההשפעות השליליות של יחסי התלות שהתפתחו והתעצמו בשנים האחרונות בין המשק הישראלי והפלסטיני. אך שעת משבר היא, כידוע, שעת כושר. זה הזמן לקדם גמילה הדדית של שתי הכלכלות, כזו שתציב את שתיהן על מסלול בריא יותר ועצמאי יותר.

-
- 1 ראו ניסן אברהם, "הכלכלה הפלסטינית והעובדים הפלסטינים בישראל ערב מלחמת חרבות ברזל", פורום קהלת, 25.3.2024.
- 2 תודתי נתונה לד"ר מיכאל שראל, ערן יוגב ואסף כהן, שקראו גרסאות מוקדמות של המאמר ותרמו הערות טובות ומועילות.
- 3 על התפתחות הוויכוח שהוביל לעיצוב שוקי העבודה הישראלי והפלסטיני ראו Arie Arnon, ed, *The Palestinian Economy: Between Imposed Integration and Voluntary Separation*, Vol. 60, Brill, 1997.
- 4 ראו ניסן אברהם, "הכלכלה הפלסטינית והעובדים הפלסטינים בישראל ערב מלחמת חרבות ברזל".
- 5 ראו "דוח מיוחד של חטיבת המחקר: העלאת רמת החיים בישראל באמצעות הגדלת פריון העבודה", פרק 3 – ההון הפיזי. בנק ישראל, 18.8.2019.
- 6 ראו "תיבה רביעית מתוך דו"ח בנק ישראל לשנת 2023: הטמעת חדשנות בענף הבנייה", עמודים 1-3, בנק ישראל, 18.3.2024.
- 7 "מיומנויות היסוד של העובדים בישראל והפריון בענפי המשק", בתוך בנק ישראל, "הסקירה הפיסקלית התקופתית ולקט ניתוחים מחקריים", מס' 141, עמודים 31-39.
- 8 צבי אקשטיין, שרית מנחם כרמי וסרגיי סומקין, "אסטרטגיה למדיניות השקעות ורפורמות להעלאת הפריון והצמיחה במשק", מכון אהרן למדיניות כלכלית, דצמבר 2021.
- 9 סגל גיא ונגר וייצמן, "מה מסביר את התפתחות מחירי הדירות ושכר הדירה בישראל בשנים 1999-2010?", סקר בנק ישראל 85, טבת תשע"ב – דצמבר 2011, עמ' 7-59.
- 10 גועם זוסמן ודמיטרי רומנוב, "עובדים זרים בענף הבנייה: תמונת מצב והשלכות מדיניות", בנק ישראל, 2003.
- 11 ראו "דוח בנק ישראל 2023, פרק ח – שוק הדיור", עמודים 195-198, בנק ישראל, 18.8.2019.
- 12 "נגיד בנק ישראל הציג סקירה בפני ועדת הכספים על רקע המלחמה", אתר הכנסת, 22.1.2024: "[הסיכון]

- תעסוקה ושכר של עובדים ישראלים", מכון אהרון למדיניות כלכלית, דצמבר 2019.
- 17 מריאן תחאונו, טלי לרום, סבבא ג'באלי-סירחאן, "מדיניות לקידום תעסוקה איכותית בקרב צעירים בחברה הערבית", מכון אהרון למדיניות כלכלית, 2023.
- 18 "המלצות ועדת המנכ"לים להתמודדות עם הפשיעה והאלימות בחברה הערבית: מסמך מדיניות מסכם", יולי 2020.
- 19 "דוח הוועדה להסדרה, פיקוח ואכיפה בתעסוקת עובדים זרים פלסטינים בישראל", 2010.
- 20 Robert J. Barro, "Economic growth in a cross section of countries", *The quarterly journal of economics* 106.2 (1991): 407-443; N. Gregory Mankiw, David Romer and David N. Weil, "A contribution to the empirics of economic growth", *The quarterly journal of economics* 107.2 (1992): 407-437.
- 21 William Easterly and Ross Levine, "It's not factor accumulation: stylized facts and growth models", *Working Papers Central Bank of Chile* 164, Central Bank of Chile, 2002.
- 22 Yazan Ajamieh, Antonio Bassanetti, Thomas Laursen and Hania Qassis, "West Bank and Gaza", *International Monetary Fund – IMF*, September 11, 2023.
- לאינפלציה [הוא] שוק הדיור. ככל שצד ההיצע לא יצליח להתרחב, אם ע"י עובדים זרים ואם ע"י החזרת חלק מהפלסטינאים, ייתכן שתהיה עליית מחירים..."
- 13 שלמה טייטלבוים, "הממשלה בונה על עובדים זרים במקום פלסטינים – ורק מחמירה את הבעיה", **כלכליסט**, 4.1.24.
- 14 Vivek Wadhwa et al. "Skilled immigration and economic growth", *Applied Research in Economic Development* 5.1 (2008): 6-14; Terrie L. Walmsley and L. Alan Winters, "Relaxing the restrictions on the temporary movement of natural persons: a simulation analysis", *Journal of Economic Integration* (2005): 688-726; Andrea Ariu, "Foreign workers, product quality, and trade: Evidence from a natural experiment", *Journal of International Economics* 139 (2022): 103686.
- 15 מחקר של משרד האוצר מצא כי במקביל לעלייה החדה במספר העובדים הפלסטינים בשנים האחרונות בענף הבינוי, נצפית ירידה בשיעורי התעסוקה של גברים ערבים-ישראלים בענף, במיוחד בקרב בעלי השכלה נמוכה שאינם זכאים לתעודת בגרות. ראו "על הירידה בשיעור התעסוקה של הגברים הערבים טרום משבר הקורונה ובמהלכו", משרד האוצר – אגף הכלכלן הראשי, אפריל 2021.
- 16 שרית כהן-גולדנר, "השפעת העובדים הזרים על

על רוגלות, בינה מלאכותית ופיקוח אנושי

אתגרי הביטחון מכניסים אותנו למרוץ של שימוש בכלי סייבר התקפיים, ברוגלות ובאמצעי זיהוי ואיתור המאיימים על חירות הפרט. ישראל, מן המובילות בתחום, צריכה להוביל גם בפיקוח שיבטיח שקיפות ושימוש מושכל

בשנים האחרונות אנו עדים למגמה גוברת והולכת של הסתמכות על כלים טכנולוגיים בשירות גורמי אכיפת החוק וכוחות הביטחון. תופעה זו התרחבה על רקע שני מאיצים דרמטיים: ראשית, משבר הקורונה, שהוביל להסתמכות רבה יותר (אם לא הסתמכות יתר) של חברות אנושיות על טכנולוגיה; שנית, אסון 7 באוקטובר שפגע בבטן הרכה של החברה הישראלית והציב את ביטחון אזרחי המדינה בראש סולם העדיפויות.

טבח 7 באוקטובר הוביל להרס ופגיעה בהיקפים נרחבים, ושינה לחלוטין את המשוואה המאזנת בין ביטחון הציבור לבין חירויות הפרט. אך טבעי הוא שמאז האסון ניכרת תנועה לכיוון קידום צורכי הביטחון, תוך צמצום קידומם של אינטרסים אחרים, ובהם זכויות יסוד כגון חופש הביטוי, חופש התנועה והזכות לפרטיות. נוצרה הסכמה מסוימת להרחבת השימוש באמצעי ביטחון מרחיקי לכת, לרבות אמצעים טכנולוגיים מסוגים שונים, דוגמת מערכות צילום מיוחדות או אפשרות גישה למצלמות של אזרחים בשעת חירום.

למעשה, עוד לפני אסון שמחת תורה חזינו במגמה גוברת של השמשת טכנולוגיות בשירות גורמי אכיפת חוק וכוחות הביטחון לשם הפעלת סמכות שלטונית. כך, בין היתר, גורמי אכיפת החוק משתמשים בכלי מעקב ואיסוף דוגמת מערכת "עין הנץ"

ד"ר טל מימרן הוא ראש תוכנית במכון תכלית, חבר סגל במכללה האקדמית צפת והמנהל האקדמי של הפורום למשפט בינלאומי באוניברסיטה העברית בירושלים. המחבר מודה לעו"ד עדן פרבר ולמור ליאור וינשטיין על סיועם החשוב בכתיבת המאמר.

או מערכת ההכללה בנמל התעופה בן-גוריון (פרופיילינג), המשמשת ליצירת "רשימת הכללה" של חשודים פוטנציאליים (המבוססת על בינה מלאכותית).¹ לפני כשנתיים, עם חשיפתו של תומר גנון מ'כלכליסט' כי משטרת ישראל רכשה והכניסה לשימוש רוגלות בהליך שלא היה גלוי לציבור, התעוררה סערה ציבורית בשאלת הסמכות להטמיע כלי בעל יכולות מרחיקות לכת ללא אסדרה חוקית ובשאלת השפעת הכלים הללו על חירויות היסוד של הפרט.² גילוי זה הוביל להקמת צוות בדיקה בהובלת המשנה ליועץ המשפטי לממשלה, עמית מררי.

בעמודים הבאים אתייחס לכמה כלים טכנולוגיים המצויים בשימוש כוחות הביטחון בישראל, ואדון בדרך שבה מבקשת הממשלה לאזן בין האינטרסים השונים שעל כפות המאזניים: הגנה על הביטחון הלאומי, שמירה על הסדר הציבורי, חיזוק המשילות והריבונות באזורי עימות, קידום וביסוס של חדשנות טכנולוגית, שיקולים כלכליים ושיקולי תדמית בינלאומית, וכמובן הגנה על זכויות אדם ובהן גם הזכות לפרטיות. כלי מרכזי באיזון הנדרש הוא הגדרת סמכויות הפיקוח על פיתוחים טכנולוגיים ואופן הכנסתם לשימוש. אציע מנגנון פיקוח בעל שתי רמות שבכוחו לשמש גורם מאזן בין כלל השיקולים והאינטרסים המתעוררים: (א) מנגנון פיקוח בשלב הפיתוח של טכנולוגיות שיש להן יישום ביטחוני; (ב) מנגנון פיקוח פרלמנטרי, בתור אמצעי משלים, לאחר ההכנסה לשימוש של טכנולוגיות בעלות השפעה דרמטית על חירויות הפרט.

הסייבר ההתקפי: רוגלות

על רקע התלות האנושית הגוברת בטכנולוגיה, ובמכשירי סלולר בפרט, הפכו רוגלות וכלי סייבר מודיעיניים (או סייבר התקפי) לאמצעי מרכזי בארסנל של גופי ביטחון ואכיפת חוק הנאבקים בטרור ובפשיעה חמורה ומאורגנת. רוגלות מאפשרות לחזור מרחוק ובאופן סמוי למכשיר סלולרי, להפעיל את הפונקציות השונות בו ולשאוב את המידע האצור בתוכו. כשהוא בידיים הנכונות, משמש מידע יקר ערך זה לסיכול התקפות טרור ולמעצר פושעים וגם להתמודדות עם מצבי קיצון דוגמת אסונות רבי נפגעים, אסונות טבע או רעידות אדמה. אך בשנים האחרונות התברר כי היכולות המתקדמות של כלי הסייבר ההתקפי מנוצלות לרעה על ידי מדינות מסוימות כדי לפגוע בפרט באופן בלתי חוקי.

ישראל נחשבת לאחד המוקדים המרכזיים בזירת הסייבר ההתקפי העולמית, והיא ביתן של כמה חברות מתקדמות בתחום.³ תעשיית הסייבר המודיעיני המקומית מסייעת למצב את ישראל כמובילה טכנולוגית; היא משפיעה, לטוב ולרע, על תדמיתה הבינלאומית של המדינה; והיות שהיא הניבה בשיאה מחזור שנתי של כמעט מיליארד דולר, היא גם תורמת למדינה רבות מבחינה כלכלית.⁴ מערכת הביטחון הישראלית עודדה את תעשיית הסייבר המודיעיני במשך שנים רבות, ואף נטען כי

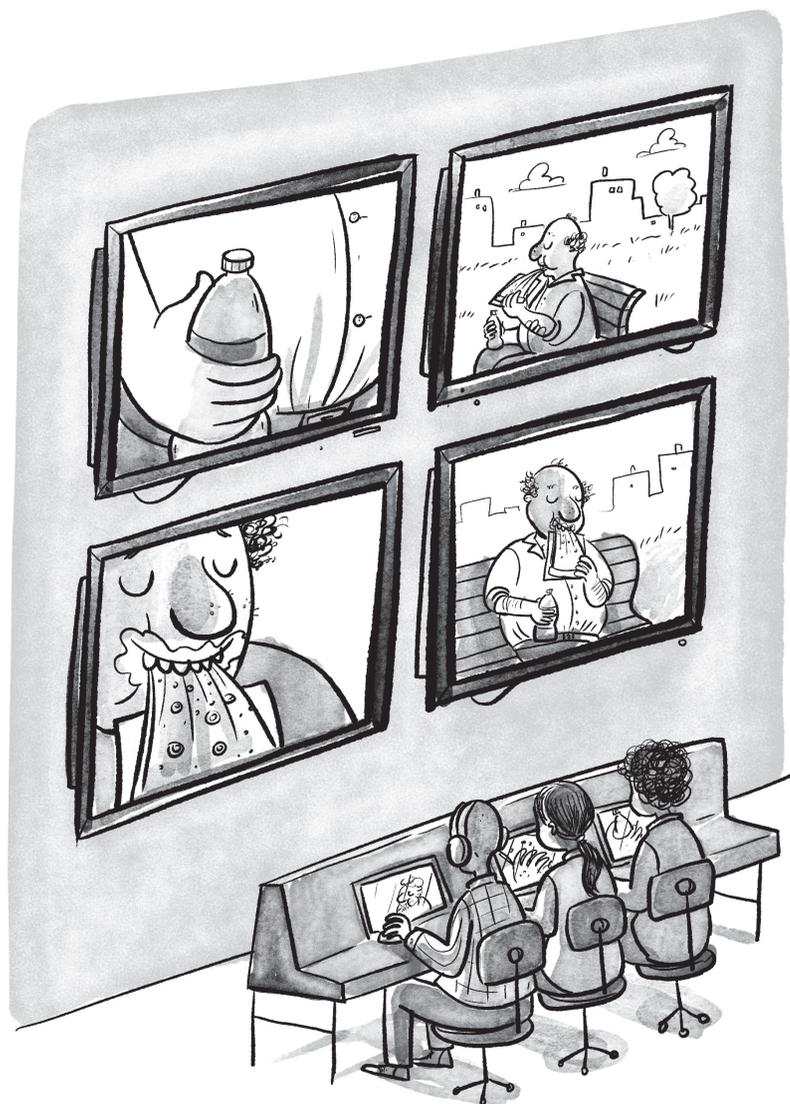
מינפה אותה כדי לקדם יחסים בינלאומיים עם מדינות אחרות (כפי שנעשה במסגרת הסכמי אברהם, למשל).⁵

עם זאת, ביחסה של המדינה כלפי תעשיית הסייבר ההתקפי מצויה מורכבות מסוימת, כיוון שהמדינה ממלאת כמה תפקידים במגעה עם תעשייה זו. ראשית, המדינה היא הריבון אשר אמור ליצור רגולציה שתאזן בין פיתוח חדשני לבין חירויות הפרט. שנית, היא שומרת הסף המעניקה רישיון ייצוא ושיווק לחברות סייבר ישראליות, במטרה לוודא, בין היתר, שהתעשייה הצבאית לא תפגע ביחסי החוץ של מדינת ישראל. ולבסוף, היא עצמה לקוחה של תעשיית הסייבר המודיעיני שלה.⁶

הכובעים השונים הללו עלולים להקשות על פעולה עניינית של הרגולטור, וזאת לצד החשש מפני תופעת "דלת מסתובבת",⁷ כלומר מעבר של בכירים במערכות ציבוריות (ובעיקר רגולטורים) לחברות פרטיות שהן מושא הרגולציה (דהיינו מעבר מהמפקח למפוקח).⁸ ואכן, ברמה המעשית חזינו בשנים האחרונות כיצד בכירי מערכות הביטחון מצטרפים לחברות טכנולוגיה התקפיות,⁹ באופן המעורר תהיות לגבי יכולתו של משרד הביטחון לפקח על אותן חברות. ברי אפוא כי מדינת ישראל חייבת להבטיח את יעילות הפיקוח שלה ואת המוניטין שלו באופן שיאפשר את שימור השוק החשוב הזה – הנחוץ לקידום מטרות קריטיות, כמו מאבק בטרור ובפשע המאורגן.

מבין חברות הסייבר ההתקפי הישראליות הפכה חברת NSO עם השנים לסמל של התחום, בשל היותה הראשונה שפעלה בתחום וגם מכיוון שמוצר הדגל שלה – רוגלת פגסוס – נהפך לשם דבר בקרב כל מי שעוסק בתחום, בישראל ובעולם. בשנים האחרונות נשחקה תדמיתה של תעשיית הסייבר ההתקפי, בעקבות גילויים לגבי שימוש לרעה שנעשה בה.¹⁰ בין היתר נטען כי רוגלות שימשו לצורכי מעקב אחר פעילי זכויות אדם בבחריין ובירדן, נציגי חברה אזרחית בקזחסטן, גורמי אופוזיציה בפולין, סגל דיפלומטי באוגנדה, עיתונאים באל-סלוודור ואף נציגי או"ם. אחת ההאשמות הבולטות היא הטענה כי פגסוס סייעה במימוש המזימה להוציא להורג ללא משפט את העיתונאי ג'מאל חשוקג'י בשגרירות סעודיה בטורקיה, מה שפגע ביחסי החוץ בין כלל המדינות המערבות.¹¹ הטענות הללו נתמכו גם בדו"ח מפורט בעניין של דָּן האו"ם לענייני הוצאות להורג מחוץ לסמכות השיפוט של מדינות,¹² וכן בדו"ח של מחלקת המדינה האמריקנית בנושא.¹³

חברת NSO, מצידה, משקיעה מאמצים כדי למנוע ניצול לרעה של מוצריה וכדי לשקם את תדמיתה הבינלאומית. למשל, החברה החליטה לאמץ וליישם את עקרונות האו"ם בנוגע לתאגידים וזכויות אדם,¹⁴ כפי שהוצהר בדו"ח השקיפות של החברה.¹⁵ על פניו, מעמד העקרונות איננו מחייב מבחינה משפטית אלא מורה על הדין כפי שעלינו לשאוף לקדם אותו (*Lex Ferenda*), מתוך הבנה שפעילותן של חברות משפיעה באופן ממשי – פעמים רבות לשלילה – על מאזן זכויות האדם בסביבה שהן פועלות בה.¹⁶ בעשותה כן הצטרפה NSO לטרנד שסחף גם חברות ביג-טק כגון

גוגל,¹⁷ אפל¹⁸ ומייקרוסופט.¹⁹ אכן ישנה ספקנות טבעית ובריאה באשר לכוונותיהן של חברות המאמצות סטנדרטים מסוג זה, ויש להמתין ולראות אילו מהלכים ממשיים ינקטו חברות סייבר התקפי או מודיעיני בעקבות אימוץ עקרונות אלו ועד כמה תייחס הקהילה הבינלאומית משמעות למגמה זו.

כנקודת מוצא אציין שקיים קושי לייחס לפעילות טכנולוגית "בלתי נראית" אחריות ישירה, או קשר סיבתי ישיר, להפרות מוחשיות של זכויות אדם.²⁰ ובכל זאת, קבוצת העבודה של האו"ם בנושא אחריות תאגידיים לזכויות אדם ציינה במפורש שהעקרונות שהיא מציעה חלים גם על חברות טכנולוגיה.²¹ מדובר בצעד המאפשר לחברות טכנולוגיה המעוניינות בכך להגדיל את הלגיטימיות הבינלאומית של פעולותיהן. אך נכון להיום, וחרף מעשים אלו, השיח על השימוש ברוגלות הוא ביקורתי ברובו, ובמקרים רבים קיימת התמקדות יתרה בחברות ישראליות ובמיוחד בחברת NSO.

העדויות על שימוש לרעה – לכאורה – ברוגלות ברחבי העולם יצרו משבר אמון ביחס לתעשיית הסייבר ההתקפי בישראל ואף הובילו למהלכים משפטיים ודיפלומטיים שונים ביחס לטענות לשימוש ברעה בפגסוס.²² המשבר פגע אנושות בתעשיית הסייבר ההתקפי בישראל: התדמית הבינלאומית של המדינה נפגעה והביקורת המצטברת אף הובילה לסגירתן של מרבית החברות הישראליות שפועלות בתחום.²³

כחלק ממשבר אמון זה גברו הקולות הקוראים לאסור מכירת רוגלות עד שתגובש רגולציה מספקת – וזאת תוך התעלמות מההיבטים החיוביים של השימוש בכלים מסוג זה, ואגב התמקדות בלתי הוגנת בחברות ישראליות (לעומת חברות שמוצאן למשל ברוסיה וסין, שאינן נוטלות כל חלק בשיח על זכויות אדם ואין להן עניין רב בקידום הגנה על חירויות כמו פרטיות, הזכות לחיי משפחה, חופש התנועה וזכויות אחרות). נציבות זכויות האדם של האו"ם ומועצת אירופה קראו לעצור את הייצוא, המכירה וההעברה של טכנולוגיות מעקב עד ליצירת הסדר חוקי בינלאומי מתאים,²⁴ ולאחרונה גם ארה"ב נכנסה בעובי הקורה. גם השוק הפרטי הגיב: אמזון החליטה לפעול לניתוק חברת NSO משרתי הענן שלה; וחברת אפל וחברת וואטסאפ, שאל מוצריהן פרצה לכאורה רוגלת פגסוס, תבעו את החברה הישראלית.²⁵

פגיעה קשה נוספת בתדמיתה של תעשיית הסייבר הישראלית, ושל מדינת ישראל במובן רחב יותר, נבעה מהחלטת האיחוד האירופי להקים ועדת חקירה בנושא השימוש בפגסוס. הדו"ח המסכם של הוועדה, אשר אומץ במאי 2023,²⁶ פירט את השימושים הבעייתיים ביותר ברוגלה באירופה במדינות דוגמת פולין, הונגריה, יוון, קפריסין וספרד. בהמלצותיה קראה הוועדה לקהילה הבינלאומית לשתף פעולה ולייצר כלים להתמודדות עם שימוש נרחב בכלי סייבר התקפי, הפוגעים בשלטון החוק ומערערים יסודות דמוקרטיים. קביעות מעין אלו מקשות על ניהול יחסים דיפלומטיים המבוססים על אמון, במיוחד כאשר מדובר בידידות ותיקות של ישראל.

בארה"ב, שכאמור החליטה לפעול גם היא נגד תעשיית הסייבר ההתקפי או המודיעיני, הוחלט ב-2021 על הכנסת NSO ל"רשימה השחורה" של מחלקת המסחר.²⁷ מלבד זאת, אשתקד פרסם הנשיא ג'ו ביידן צו נשיאותי המגביל שימוש של רשויות אמריקניות בכלי סייבר התקפיים.²⁸ הצו מורה כי גורמי ממשל אמריקניים לא יוכלו לעשות שימוש ברוגלה ששימשה לאיסוף מידע של ממשלת ארה"ב או מידע אישי של אזרחיה, או ברוגלה שהשימוש בה הוביל לפגיעה בזכויות אדם. צעד דרמטי נוסף נעשה ב-5 בפברואר 2024, כאשר מחלקת המדינה האמריקנית הודיעה כי תטיל מגבלות על הנפקת ויזה לארה"ב על אישים שהיו מעורבים בפיתוח, הפצה או שימוש ברוגלות שנוצלו לרעה, וכן על בני משפחותיהם.²⁹

על רקע האמור, ניתן לטעון כי ארה"ב החליטה להצטרף לטרנד המתגבר, שהוביל עד כה בידי אירופה, השואף להגביל ולצמצם את השימוש ברוגלות (ואולי אף לאוסרו כליל). אלא שחשוב להדגיש כי הגבלות הוויזה המתוכננות, לצד הצו הנשיאותי הנזכר, אינם נוגעים רק לישראל והם חלק ממרוץ החימוש הבין-מעצמתי בין ארה"ב, סין ורוסיה (שלוש מדינות מובילות בתחום). הפער המהותי בין רוגלות המיוצרות בסין וברוסיה ובין אלו המיוצרות בישראל קשור בתפיסת הזכויות של התאגיד. הפער העקרוני בין התאגידים מחליש, הלכה למעשה, את מעמדן התחרותי של חברות הטכנולוגיה המערביות על פני אלו האחרות. ועדיין, אף שלמהלך ישנם ממדים רחבים יותר, החלטתה של ארה"ב משפיעה במידה דרמטית על ישראל, הנחשבת למוקד מרכזי בזירת הסייבר ההתקפי. לכן, במהלך האמריקני טמונות הן פגיעה מיידית, הן אזהרה חמורה במבט קדימה – בעבור מקבלי ההחלטות בישראל ובעבור בכיריהן של חברות סייבר התקפי או מודיעיני.

השימוש לרעה ברוגלות ברחבי העולם העמיד אפוא את מדינת ישראל במקום רגיש. ראשית, היא נושאת באחריות לכניסתן של רוגלות למרחב הגלובלי, שכן משרד הביטחון הוא שומר הסף אשר מעניק את רישיון הייצוא והמכירה – והשיח הבינלאומי אינו מעלים עין מתפקיד זה.³⁰ יש לזכור כי הפעולה המנהלית האקטיבית של מתן אישור³¹ עלולה כשלעצמה להוביל לייחוס אחריות לירושלם להפרות שבוצעו באמצעות החברות. עובדה זו מתחדדת לאור דוקטרינות שונות במשפט הבינלאומי, כגון חובת החריצות הנאותה, הנובעת מדיני זכויות האדם. דוקטרינה זו גורסת כי חובתה של מדינה לפעול בחריצות הנאותה כדי למנוע הפרה של זכויות אדם, גם על ידי שחקנים פרטיים, ואם הפרות כאלו בוצעו – לחקור אותן, להעמיד את האשמים לדין ולהעניק סעד לנפגעים.³² מכוח חובה זו נדרשות מדינות לפעול אקטיבית וליצור מסגרת משפטית שתסייע לוודא שהמגזר הפרטי במדינה איננו מפר התחייבויות בינלאומיות של המדינה – ובהקשר של ייצוא טכנולוגיות התקפיות, אינו מפר זכויות כלכליות, חברתיות³³ פוליטיות ואזרחיות.³⁴ יש לציין כי חובת החריצות הנאותה היא יחסית ליכולתה של המדינה לפעול בתחום זה.³⁵ מדריך טאלין, שהוא מסגרת מוצעת

לתחולת המשפט הבינלאומי במרחב הסייבר, קובע שלמדינה קיימת חובה למנוע פעילות סייבר המפירה את הדין הבינלאומי משטחה,³⁶ גם אם מדובר בשחקן לא-מדינתי או פרטי.³⁷

היבט נוסף של הסוגייה כרוך בעובדה שמדינת ישראל עצמה היא לקוחה של חברות הסייבר ומשתמשת ברוגלות; ומכאן שככל שמדובר בהפרה של המשפט הבינלאומי, יש בכך כדי להשפיע באופן ישיר על מאזן הזכויות והחובות של ישראל. בתור מעצמת סייבר ומדינה בעלת ידע ומומחיות רבה בתחום, מדינת ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה לשבת על הגדר בשעה שהמערב מקדם אסדרה של התחום. אדרבה, עליה ליטול חלק משמעותי בשיח לגבי חוקיות השימוש ברוגלות לאיסוף מידע אישי.

מעורבות זו תסייע לישראל ותאפשר לה לעצב את הרגולציה בתחום בצורה שתיטיב עם התעשייה. כמובן, עצם קיומם של רגולציה ו"תו תקן" לתחום יגדיל את הלגיטימציה של השימוש בטכנולוגיות אלו בשוק הבינלאומי ויסמן את מדינת ישראל ואת תעשיית הסייבר שלה כטכנולוגיות "טובות". עלינו לזכור כי לפעולות פיקוח ואסדרה נודע ערך רב הן מנקודת המבט של המשפט המקומי (במיוחד בהקשר של דיני הפרטיות והגבלות על הפעלת סמכות שלטונית כופה), הן מנקודת המבט של המשפט הבינלאומי (ובייחוד בהקשר של זכויות אדם, כגון הזכות להליך הוגן, הזכות לחיי משפחה, הזכות לשוויון ועוד).

תעשיית הסייבר ההתקפי הישראלית משפיעה גם בישראל פנימה. זמן לא רב לאחר הגילויים על ניצול לרעה של פגסוס, התעורר חשד כי משטרת ישראל השתמשה אף היא ברוגלה זו (בגרסת תוכנה שכונתה "סייפן") לריגול ולאיסוף מידע וראיות בנוגע לדמויות פוליטיות שונות ופקידים בכירים, אולי אף ללא אישור שיפוטי.³⁸ בעקבות חשיפת החשד בתחקיר של תומר גנון ב'כלכליסט', התקיים דיון בוועדה לביטחון הפנים של הכנסת,³⁹ ואף הוקמה ועדת מררי. זו קבעה כי מערכת האזנות רחבת היקף הוכנסה בלי שהובנה לאשורה על ידי מקבלי ההחלטות.⁴⁰ אומנם הדו"ח קבע כי המשטרה לא השתמשה במערכת בניגוד לצו שיפוטי,⁴¹ אך הוא בהחלט הציף את הצורך להתמודד עם פערים בחקיקה כיום בעניין שימוש בטכנולוגיות לצורכי אכיפת חוק.⁴²

דו"ח הוועדה גם העלה שאלות לגבי אופן שמירת המידע והיקף האצלת הסמכות לביצוע פעולות אכיפת חוק לחברות פרטיות.⁴³ הדבר מעורר שאלות במובנים של דיני האצלת הסמכות במשפט המנהלי, המטילים חובות מוגברות על האצלת סמכויות המאיימות על זכויות יסוד.⁴⁴ בעבר נקבע כי סמכות חקירתית או מעין חקירתית יכולה להתבצע על ידי עובדי ציבור בלבד – לנוכח הצורך בתחולת כללי האתיקה הציבוריים, ובמרות ובפיקוח הרשות השלטונית.⁴⁵

לאחר אימוץ דו"ח מררי – שזכה לביקורת בשל היותו סלחני-לכאורה כלפי

המחדלים שנתגלו – החל רצף דיונים בוועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת ביחס לפרשה, שבמסגרתם התגלעו מתחים רבים בין חברי הוועדה לבין נציגי המשטרה והפרקליטות, ובקרב נציגי המשטרה והפרקליטות עצמם. דיונים אלו הוכיחו את חשיבותם במובן של שקיפות ציבורית וגם משום שהובילו לגילויים חדשים.⁴⁶ למשל, במסגרת הדיונים התברר כי הפרקליטות מבצעת בדיקת עומק באשר לשימוש בראיות הנובעות משימוש ברוגלות ואף החליטה למשוך ראיות שהוגשו במסגרת תיק רצח כפול המתנהל בימים אלו, משום שנשאבו בניגוד לחוק.⁴⁷

בסיום סבב הדיונים קראה ועדת החוקה לממשלה להקים ועדת חקירה ממשלתית או ועדת בדיקה ממשלתית, בראשות שופט, בנושא הפעלת רוגלות על ידי משטרת ישראל.⁴⁸ ואכן, בקיץ 2023 הכריז שר המשפטים יריב לוין על הקמת ועדת בדיקה ממשלתית בראשות שופט בדימוס, אשר תבדוק את התנהלות המשטרה, הפרקליטות ומערכות הפיקוח ביחס לפעולות רכש של אמצעי מעקב ואיסוף טכנולוגיים וביחס להפעלתם.⁴⁹ אף שהוגשה עתירה נגד הקמת הוועדה,⁵⁰ היא החלה את עבודתה באופן רשמי לאחרונה. מדובר במהלך מבורך בעיניי, מאחר שדיוני הוועדה יצרו הזדמנות פז לפתח חשיבה על מדיניות רחבה ומתואמת בעניין השימוש בטכנולוגיות מתקדמות לצורכי אכיפת חוק – במקום להתמקד בתיקוני חקיקה נקודתיים או מהלכים צרים אחרים.

פרשת סייפן מעידה על חשיבות הגברת הפיקוח על הטמעתן של טכנולוגיות חדשות בשימוש משטרת ישראל. חשיבות זו מתחדדת על רקע הפיתוי הרב להשתמש בטכנולוגיות כאלו באקלים רגיש מבחינה פוליטית וביטחונית, כמצוי במחוזותינו.⁵¹ בכל הנוגע לפיקוח על רוגלות, נראה שהמערך הנוכחי בישראל אינו מספק – לפחות במבחן התוצאה. הרגולטור העיקרי המפקח על שוק הסייבר ההתקפי הוא משרד הביטחון, המופקד על מתן רישיון שיווק וייצוא של מוצרים אלה. אך יכולת הפיקוח של משרד הביטחון מוגבלת – הן משום היותו, באותה שעה, גם צרכן שלהם, הן מחמת הקרבה בין העוסקים בתחום, קרבה מהסוג שכינינו לעיל "הדלת המסתובבת". מלבד זאת, מערך הפיקוח הנוכחי מאפשר בחינה של טכנולוגיות רק לאחר שפותחו, כלומר בשלב שבו קשה לחולל בהן שינויים מהותיים. ככלל ניתן לומר שטרם נוצר מנגנון רגולטורי היכול להתמודד עם המורכבות של תעשייה זו, הכרוכה בתהליכי פיתוח ארוכים ובתהליכים שיש בהם ביזור אינהרנטי ואינם תלויים במיקומים פיזיים.

זיהוי: "עין הנץ"

מערכת נוספת המעוררת דאגה בקרב הציבור היא מערכת "עין הנץ", הרוחמת יכולות של טכנולוגיית זיהוי פנים לצורכי אכיפה ומשתמשת באלגוריתם המסוגל לזהות אדם (או לאמת את זהותו) – או לוחית רישוי במקרה של המערכת המדוברת – בהתבסס

על תמונה או סרטון וידיאו, באופן אוטומטי או אוטומטי למחצה.⁵² מערכת עין הנץ מבוססת על מערך מצלמות המותקנות בכבישים ברחבי הארץ ועוקבות, מצלמות ומזהות – באופן אוטומטי ובכלל שעות היממה – לוחיות רישוי באמצעות טכנולוגיות עיבוד תמונה מתקדמות (Automatic License Plate Reader).⁵³

זה שנים רבות שיחידות שונות במשטרת ישראל (ביניהן יחידת מג"ב, אגף התנועה ואגף המבצעים) משתמשות במערכת עין הנץ. כחלק מן השימוש במערכת מתפעלת המשטרה מאגר מידע הכולל רשימת כלי רכב שנגנבו או הורדו מהכביש וצילומי וידיאו ותמונות סטילס שנאספו באמצעות המצלמות הפרוסות ברחבי הארץ – לרבות תמונות הרכב, מספר לוחית הרישוי ותמונות תקריב של הנוסעים שבהן נראים פניהם בבירור.⁵⁴ עוד לפני הסדרתה של המערכת בחוק, נעשה שימוש בראיות מהמאגר שנוצר בעזרתה.⁵⁵

לצד היתרונות הגלומים בשימוש במערכת זו, נלווים לו סיכונים שיש לתת עליהם את הדעת. החשש הראשון נוגע לשגיאות ולפשלים של אמצעי הזיהוי. ביצוע כושל של המערכת עלול להביא לזיהוי שגוי, להטריד אזרחים תמימים ולהחמיץ זיהוי חשודים.⁵⁶ חשש זה בא לידי ביטוי בכריטניה, שבה נמצא כי שיעור התראות השווא כתוצאה משימוש במערכת לזיהוי פנים במרחב הציבורי עמד על כ-90% (!).⁵⁷

החשש השני נוגע להיבטי מעקב טכנולוגי ופגיעה בפרטיות. השימוש בעין הנץ צפוי להוביל לאגירת מידע אישי באופן שעשוי לשמש למעקב אחר האנשים המתועדים גם לצורך מטרת שלא נקבעו או הובהרו מראש – למשל נטייה מינית או הרגלי צריכה – תוך הפרה של הזכות החוקתית לפרטיות,⁵⁸ שהיא "מהחשובה שבזכויות האדם" ו"אחת מהחירויות המעצבות את אופיו של המשטר בישראל כמשטר דמוקרטי".⁵⁹

החשש השלישי קשור בסיכון של דליפת מידע ביומטרי מהמאגר של מערכת עין הנץ, מידע שעלול להביא לשימוש לרעה בכלים ויכולות בידי גורמים לא מורשים, ללא פיקוח ובקרה אפקטיביים.⁶⁰ מדובר בחשש רחב יותר בנוגע למאגרים ביומטריים המנוהלים בישראל, שהועלה הן על ידי הממונה על היישומים הביומטריים במערך הסייבר הלאומי,⁶¹ הן על ידי מבקר המדינה.⁶²

שלושת החששות הללו עלולים לייצר אפקט מצנן כלפי התנהגות הפרט; כלומר יש יסוד של ממש לחשוש שבעקבות שימוש לרעה במערכת זו (כפי שעלה ביחס לטכנולוגיות מעקב אחרות, למשל השימוש בכלי השב"כ בזמן משבר הקורונה),⁶³ אזרחים יימנעו מפעולות תקינות לחלוטין במרחב הציבורי ויוותרו מראש על חירויות יסוד – כגון חופש התנועה או חופש המחאה – בשל תחושת משטור וחשש ממעקב תמידי.

כדי להתמודד עם חששות אלה גובשה הצעת חוק שתשמש מסגרת משפטית להפעלתן של מערכות צילום מיוחדות, וביניהן מערכת עין הנץ. הצעת החוק נכנסה

לספר החוקים בראשית 2024, במסגרת תיקון מס' 40 לפקודת המשטרה.⁶⁴ החוק תוחם את השימוש במערכות צילום מיוחדות ומציע איזון בין ההגנה על הפרטיות לבין האינטרס הציבורי במניעת עבירות וגילוף. התיקון קובע רשימה סגורה של תכליות המצדיקות הצבת מערכת צילום מיוחדת. בין התכליות הללו מצויים איתור נעדר שיש חשש לשלומו; מניעה, סיכול או גילוי של עבירות פשע או עבירות שעלולות לסכן את שלומו או ביטחונו של אדם, את שלום הציבור או את ביטחון המדינה; וגילוי מעורבים בביצוע עבירות.⁶⁵ עוד קובע התיקון כי אחת לשלוש שנים תיבחן מחדש הצבתה של כל אחת מן המערכות שהוצבו.⁶⁶ התיקון אף קובע מגבלות באשר לשימוש טכנולוגי בדיעבד במאגר הנתונים ובכלל זאת הוראות המגבילות את פרק הזמן שבו ניתן לשמור תיעוד במאגר. הוא גם קובע רשימה סגורה של תכליות שרק לשם הגשמתן ניתן להשתמש במאגר.⁶⁷ התיקון מוסיף ומעגן חובת דיווח, אחת לשנה, ליועץ המשפטי לממשלה לגבי נתוני פעילות המערכות (כגון מספר המערכות שהופעלו ופירוט המקרים שבהם נעשה בהן שימוש לשם טיפול באירוע המסכן חיים או אירוע שיש בו סכנה לביטחון המדינה).⁶⁸

אף שמדובר במהלך חשוב ומבורך, דומה כי התיקון איננו כולל מענה לשני סיכונים מרכזיים הכרוכים בטכנולוגיה מסוג זה.

הראשון נוגע לאבטחת המידע. כאמור, המידע שנאסף ממערכת עין הנץ כולל תמונות ומיקום מדויק של כמעט כל עוברי הדרך בישראל – אך, כפי שנלמד מהביקורת המתמשכת על ניהול המאגרים הביומטריים באחריות מדינת ישראל, עד הנה לא ננקטו פעולות לשמירה אפקטיבית על מידע מסוג זה. למשל, בדיווחו של הממונה על היישומים הביומטריים משנת 2022 הועלו בעיות מהותיות הנוגעות לניהול מידע ביומטרי בישראל, בפרט ביחס לאי-היערכות לפקיעת הוראת השעה המסדירה את ניהול המאגרים הביומטריים בישראל וביחס לפגם בכיול מערכת ההשוואה הביומטרית. מלבד זאת ציין הממונה את רמת האבטחה הלקויה של מאגרי מידע אישי וביומטרי בישראל.⁶⁹

יש להבהיר: אבטחת מידע בישראל איננה עניין תיאורטי. אתרי הממשלה, כמו גם אתרים של חברות פרטיות, נתונים לסיכון מתמיד של תקיפות סייבר וניסיונות גנבת מידע מצד שחקנים זדוניים (פליליים וגם ממדינות אויב ובפרט איראן). במלחמת חרבות ברזל היינו עדים לניסיונות רבים (שנכשלו) לתקוף אתרים של שירותים פיננסיים כגון בנקים ואף אתרי ממשלה. ניתוח של חברת צ'ק פוינט תיעד גם ניסיונות תקיפה של אתרי צה"ל ורשות הנמלים. בדו"ח החברה צוין כי כמות תקיפות הסייבר נגד אתרים ישראליים עלתה בכמעט 20% וניסיונות התקיפה של אתרים ציבוריים-ממשלתיים עלו בכ-50%.⁷⁰ זירת לחימה זו זכתה לתשומת לב מועטה באופן יחסי ויש בה סכנה של ממש לפרטיות ולביטחון העורף במדינת ישראל.⁷¹

הסיכון השני נוגע לפיקוח על השימוש במידע והעברתו לגופים ממלכתיים אחרים. קיים חשש כי המידע שנאסף על ידי המערכת ישמש למטרות זרות או יועבר לגופים אחרים שלא לצורך מימוש היעדים שלשםם נאסף. אומנם החוק מגביל את השימושים המותרים של מידע זה, וכן מציב מנגנון העברת מידע, אך מדובר בסוגיה רגישה הדורשת רמה גבוהה יותר של פיקוח שיוודא שהשימושים הבלעדיים במידע זה תואמים את דרישות החוק; בפרט במקרה של העברת מידע ממאגר אחד לאחר. לשם כך יש צורך במנגנון פיקוח מוגבר ומקיף שיפקד על אופן איסוף המידע, על שמירתו ומחיקתו ועל השימוש בו והעברתו.

אם כן, טוב עשה המחוקק כאשר קידם אסדרה חוקית של המערכת, אך אין די בכך ועדיין יש לחשוש כי שימוש במערכות צילום מיוחדות יוביל לאפקט מצנן ביחס להתנהגות הפרט – במיוחד כאשר מביאים בחשבון שמדובר במגמה נרחבת ולא באמצעי יחיד אשר מוכנס לשימוש בוואקום. ואומנם ניתן לטפל בחשש זה באמצעות תיקונים ממוקדים; למשל, להגדיר בצורה קונקרטיה יותר את תכליות איסוף המידע באמצעות מצלמות מיוחדות והשימוש בו; לפרט כיצד להגן על מידע (למשל באמצעות הצפנה); לקבוע נהלים ברורים בנושא העברת מידע ממאגר אחד למשנהו; ולדרוש את מחיקת המידע לאחר השימוש בו באופן אוטומטי ולא לאחר תקופות זמן משתנות המוגדרות בחוק (הארוכה ביותר היא כשנתיים). תיקונים ממוקדים ממין זה יצמצמו את אפשרות השימוש לרעה במערכות אלו ויגבילו את הכנסתן לזירות חדשות.

בינה מלאכותית ורשימות הכללה [פרופיילינג]

כלי טכנולוגי נוסף המצוי בידי משטרת ישראל וחשוב להביאו בחשבון הוא מערכת מבוססת-בינה-מלאכותית לאיתור חשודים בנתב"ג. מערכת זו בונה פרופיל עברייני, מייצרת רשימת חשודים המכונה "רשימת הכללה", ומנסה לאתר חשודים לעיכוב בין הנכנסים לישראל.⁷² כאשר אדם מסומן בידי המערכת, הוא יעוכב עם הגעתו לנתב"ג על ידי שוטר ויעבור חיפוש פיזי או באמצעות מכונת שיקוף – גם אם אין מידע מודיעיני שלפיו מדובר באדם שעבר על החוק.⁷³

הקריטריונים שעל פיהם פועלת המערכת אינם ידועים והם יכולים להיות מגוונים – למשל מקום מגורים, תחום עיסוק או מוצא אתני. כמו כן, לא ברור מהיכן נשאב המידע האישי המנותח בידי המערכת ובפרט אם מדובר במידע שניתנה הסכמה להעברתו ואם הוא מועבר ממאגרים ממשלתיים בלבד או גם ממאגרים פרטיים. עוד קשה לדעת כיצד המערכת מקבלת החלטות ביחס לנתונים שבפניה. במסגרת תופעה זו, הקרויה "הקופסה השחורה" (Black-Box), המידע המוזן למערכת ידוע, והוא הדין לתוצאה שאליה הגיעה המערכת – אך דרך פעולתה של המערכת הפנימית אינה ידועה למי שמושפע ממנה ופעמים אף אינה ניתנת להבנה כל עיקר.⁷⁴

השימוש במערכת מסוג זה בנתב"ג מעלה אתגרים שונים.

ראשית, קשה לקבל מצב שבו אלגוריתם מקבל החלטה על בסיס נתונים שאינם ידועים, באמצעות הליך קבלת החלטות שאינו גלוי לציבור ומבלי להסביר מדוע אדם – לעיתים נורמטיבי לחלוטין – צריך להיות מעוכב. לשם השוואה, בטיטת החוק בנושא בינה מלאכותית שהוגשה לאיחוד האירופי ביולי 2023 הוצעה חקיקה נוקשה ביחס למערכות הפועלות על בסיס בינה מלאכותית עם סיכון גבוה (כגון המערכת הנזכרת לאיתור חשודים המשמשת את משטרת ישראל) והוגדרו חובות דוגמת פיקוח אנושי, בקרת איכות, שמירת מידע, הסברתיות, חובת דיווח ועוד.⁷⁵

שנית, קיים חשש של הסתמכות יתר על המערכת בקבלת ההחלטות, ללא מעורבות אנושית מספקת או יכולת לקבל הסבר על אופן גיבוש המסקנות לגבי חשוד פלוני.⁷⁶ הטיות פסולות ודעות קדומות חברתיות, למשל גזענות, באות לידי ביטוי במסגרת קבלת החלטות אוטומטית או מבוססת-אלגוריתם, מכיוון שהמתכנת "מוריש" תכונות לקוד שהוא כותב.⁷⁷ על רקע זה, מתחדד הצורך בהסברתיות ("שקיפות" אלגוריתמית) ביחס לקבלת החלטות המבוססת על בינה מלאכותית.⁷⁸ בהתאם, מתעוררת השאלה לגבי הצורך במיסוד זכות אדם שלפיה הפרט יהיה זכאי לכך שהחלטות משמעותיות לגביו יתקבלו על ידי בן אנוש.⁷⁹

לבסוף, אומנם המערכת מבוססת על בינה מלאכותית לצורך ביצוע חישובים והיסקים ברמת אוטומציה גבוהה, אך ההיגיון העומד בבסיסה הוא ההיגיון של שיטת הפרופיילינג – והיא מוליכה אותו כמה צעדים קדימה, באמצעות יכולתה לשקלל נתונים רבים ולהחליט מהר יותר (לעומת בן אנוש). גם אם יכולת ההערכה הסטטיסטית של המערכת מדויקת ויעילה משל בני אנוש, טרם הוכח מבחינה מחקרית כי יש טעם או ערך בקבלת החלטות בצורה זו. אדרבה, למעשה הוכח כי קבלת החלטות על בסיס פרופיילינג היא לא יעילה מבחינה מבצעית,⁸⁰ ונתגלה כי נודעות לה השפעות שליליות ארוכות טווח ברמה החברתית (תחושת ניכור, אובדן אמון במערכת אכיפת החוק, וכתוצאה מכך היעדר נכונות לשתף פעולה עם השלטונות, דבר המקשה על התמודדות יעילה עם פשיעה).⁸¹

לשם המחשה, לאחרונה התנהל הליך בבית המשפט סביב השימוש במערכת איתור חשודים בנתב"ג ושיטת הפרופיילינג. אדם נעצר משום שהופיע ברשימת ההכללה של המערכת, ולאחר שנמצאו עליו סמים בלתי חוקיים, נפתח נגדו הליך פלילי. אולם כאשר סנגורו ביקש לקבל עותק מחומרי החקירה הקשורים למערכת ההכללה, השיבה המדינה כי על החומרים חל חיסיון. לאחר שהוגשה עתירה נגד החיסיון הנטען, החליט בית המשפט המחוזי מרכז-לוד לקבל את הבקשה ולאשר לנאשם לעיין בחומר החקירה הנוגע למערכת ולהעתיקו. בהחלטתו הביע בית המשפט ביקורת על קיומה של מערכת הפועלת לפי פרמטרים לא ידועים והפעלתה עשויה לפגוע בכמה זכויות יסוד – במיוחד בזכות לפרטיות ובערך השוויון. למעשה כבר בעתירות קודמות

שבמסגרתן נידונה שיטת הפרופיילינג בבית המשפט העליון, קיבל בית המשפט, גם אם בלשון רפה, את העמדה שלפיה הבחנה סמויה יכולה גם היא לפגוע בשוויון.⁸²

הרחבת השימוש במלחמת חרבות ברזל

סקרנו עד כה את שלוש המערכות העיקריות המשמשות את מערכות הביטחון וכרוכות בסייבר התקפי, בזיהוי על בסיס בינה מלאכותית וברשימות הכללה. עמדנו גם על הבעיות שהוליד השימוש במערכות אלו, גם בימים שבהם שיקולי ביטחון לא עמדו תמיד בראש סדרי העדיפויות הציבוריים. אך מאז אסון 7 באוקטובר, אשר פגע אנושות בביטחון המדינה ובתחושת הביטחון האישי של אזרחי ישראל, נעשו כמה צעדים, ביניהם צעדי חקיקה, כדי לשפר ולחזק את כוחות הביטחון, בין היתר ביחס לטכנולוגיות מעקב וצילום. נסקור שלושה מן החשובים שבהם.

ראשית, הותקנו תקנות שעת חירום המרחיבות את סמכותם של צה"ל ושב"כ לחדור למצלמה המותקנת במחשב.⁸³ בחסות המלחמה העבירה הממשלה שינוי דרמטי ביכולתו של השב"כ לגשת לחומרי מחשב מבלי שבעלי המחשב ידעו על כך.⁸⁴ התקנות מעניקות לשב"כ ולצה"ל סמכות לחדור למצלמות במרחב הציבורי. לאחר הטבח הנורא ברור מדוע ישנו רצון להעניק סמכות זו לכוחות הביטחון, אולם גם כעת חשוב להקפיד על המגבלות והתנאים הנדרשים כדי לצמצם את הפגיעה באזרחים. לתקנות כמה ליקויים מרכזיים.

(א) הן אינן מחייבות את גופי הביטחון לפנות תחילה לבעל המצלמה. כמובן, במקרה של אירוע מתגלגל אין מקום לחובת הודעה, אבל חשוב להגביל את זכות הגישה הייחודית הזו לנסיבות המצדיקות אותה.

(ב) יש למנוע את האפשרות של מדרון תלול שישחק עד דק את הזכות לפרטיות בישראל (או מה שנותר ממנה לאחר משבר הקורונה). חשש זה נובע מכך שההסמכה בחוק מנוסחת בצורה רחבה מאוד, ולמעשה מאפשרת להשתמש בסמכות לפי התקנות לאורך כל תקופת המלחמה, בלי להבטיח שהדבר ייעשה רק במקרי קיצון המצדיקים זאת. לשם השוואה, בתקופת משבר הקורונה ניתנה הסמכה לביצוע איכוני שב"כ, למטרה ברורה וחשובה, אולם שב"כ המשיך להשתמש בכלי זה גם לאחר מכן – למטרות אחרות. עלינו לוודא כי סמכויות מרחיקות לכת שכאלו יהיו שמורות למקרים חריגים.

(ג) מנגנון הפיקוח הקבוע הוא הודעה ליועץ המשפטי לממשלה על היקף החדירות שנעשו, בדומה למנגנון בחוק האזנות סתר; אלא שהמידע שנדרש למסור הוא לקוני ואיננו יכול להצביע על מגמות או בעייתיות אפשרית ביישום הסמכות. חשוב להקים

מנגנוני פיקוח פנימיים שיוודאו כי הנהלים מיושמים בצורה תקינה.

שנית, לאחרונה אומצה הוראת שעה העוסקת בהתמודדות עם תקיפות סייבר במגזר השירותים הדיגיטליים ומעניקה סמכויות מרחיקות לכת לגורמי השלטון גם כלפי המגזר הפרטי כאשר עולה חשש מתקיפת סייבר בישראל.⁸⁵ אף שמדובר בהוראת שעה, זהו שינוי דרמטי: תזכיר החוק מבקש להקים מנגנון שיאפשר לגופי מודיעין מדינתיים להתריע בפני חברות פרטיות המספקות שירותים דיגיטליים לציבור על אודות חשש לתקיפת סייבר חמורה נגדן, ואף להנחותן אם הן מתקשות להתמודד עם המתקפה בכוחות עצמן. מטרת החוק המוצע חשובה וראויה ביותר, וכפי שראינו היא נועדה להתמודד עם צורך של ממש, שהרי בעידן הנוכחי למידע אישי יש ערך כלכלי רב, ערך אסטרטגי ולפעמים גם ערך צבאי. עם זאת, חשוב לוודא שהמהלך מבוסס על עקרונות מקובלים של שיתופי פעולה בין גופי שלטון לשוק הפרטי, באופן שיהיה בר-יישום, בר-קיימה ובעל פוטנציאל לחיזוק היחסים בין השחקנים השונים. למשל, חשוב לשמור על עקרונות של הדדיות וחלוקת סיכונים ראויה בין המדינה לשוק הפרטי, במטרה להימנע מפגיעה במרקם היחסים שבין גופי השלטון בישראל לבין השוק הטכנולוגי. הדבר התבטא בניסיונות לשינויי חקיקה שונים לאורך השנים, שלא בשלו.⁸⁶

ולבסוף, קודמה הצעה לתיקון חוק השב"כ המעניקה לשב"כ סמכויות מרחיקות לכת שמנגנוני פיקוח מועטים בצידן.⁸⁷ אמת נכון הדבר כי ראוי שכל שינוי בעבודת השב"כ ייעשה על פי חוק, וראוי ורצוי שחוק שגילו למעלה מעשרים שנה – שבמהלכן השתנה עולם המודיעין, הביטחון והפרטיות במידה דרמטית – יעודכן ויתוקף; אולם תזכיר החוק מרחיב את סמכויות השב"כ באופן חסר תקדים, ללא מנגנוני הגנה מספקים ובזמן מלחמה קיומית. בנסיבות מורכבות כאלו, נראה כי המסגרת המוצעת בעייתית במובן של הגנה על שלטון החוק וחיזוק אמון הציבור.⁸⁸ חשוב להתבונן במקרים קודמים שבהם הורחבו סמכויות גופי הביטחון, ובפרט השב"כ; למשל, כאשר הוסמך השירות להפעיל את ה"כלי" כדי לאכזר את מכשירי הטלפון הסלולרי של אזרחי ישראל לשם המאבק במגפת הקורונה. כאשר בחן בית המשפט העליון את הפגיעה בפרטיות הכרוכה בהפעלת סמכות זו של שב"כ, אל מול התכלית הראויה של הגנה על בריאות הציבור, הוא מצא כי הפעלת הסמכות לביצוע האיכון לא עמדה במגבלות החוק (ובפרט בדרישת המידתיות) ולפיכך היה בה פגם חוקתי.⁸⁹

לסיכום, אנו עומדים בפני הרחבה והעמקה של השימוש בטכנולוגיות שמטרתן לאפשר לגורמי אכיפת החוק להגשים את ייעודם. אין ספק, הסמכות שניתנת לגופי הביטחון יכולה להגביר את הביטחון האישי שלנו ולהעניק מקור נוסף, לעיתים חשוב מאוד, לשמירה על חיי הישראלים – בוודאי במקרי קיצון כמו אירועי 7 באוקטובר. אך בל נשכח: יש להיזהר מהפרזה ולאזן את הטכנולוגיות הללו באמצעי פיקוח מתאימים,

שהלוא עוד בטרם הורחבו הסמכויות בעקבות המלחמה, נתגלו בעיות מערכתיות בנושא, החל בשימוש של משטרת ישראל ברוגלות ללא אסדרה חוקית מספקת ועד לפגמים בניהול המאגרים הביומטריים בישראל (פגמים שלא מנעו הרחבה של איסוף הנתונים הביומטריים שנעשתה לאחרונה).⁹⁰

אי אפשר לקבל מצב שבו מנגנוני פיקוח שלא הוכיחו את עצמם יופקדו על הפיקוח גם בהמשך, כאשר שלל סמכויות בלתי מבוקרות רק הורחבו והועמקו – למרות הפגיעה הקשה באמון במדינה מאז אסון 7 באוקטובר.⁹¹ דווקא בנסיבות אלו נדרש להגדיל את אמון הציבור בגופים שאמורים לפקח על כוחות הביטחון – ובפרט הכנסת – ולחזק את סמכויותיהם.⁹² הפתרון שאציג להלן יתייחס לצורך לחזק את רשויות השלטון בבואן לפקח על הטמעת כלים טכנולוגיים חדשים תוך קידום שקיפות ושיקום אמון הציבור.

פיקוח: מצוי ורצוי

השימוש בכלים טכנולוגיים מתקדמים על ידי כוחות הביטחון בישראל מעורר אפוא אתגרים ניכרים ומעלה שאלות הנוגעות לפגיעה בחירויות הפרט ללא כל הסמכה חוקית, וכן חששות בדבר ניצול לרעה של האמצעים הללו בידי הרשויות. המצב הקיים מתאפיין בחוסר שקיפות מצד רשויות האכיפה בכל הנוגע להיקף השימוש בטכנולוגיות אלו ולמהות ההכשרה של מפעיליהן, וכן באי-בהירות לגבי מנגנוני הפיקוח על השימוש בהן. מצב זה מביא בין היתר לערעור אמון הציבור במדינה.

הטכנולוגיות שנסקרו לעיל מציגות יכולות מבצעיות מרחיקות לכת. להבדיל מחיפוש או האזנת סתר, רוגלות אינן מוגבלות לאיסוף מידע חד-ממדי וביכולתן לגשת לכלל המידע שזמין במכשיר, גם אם חומר זה הופק או נצבר לפני שנים רבות. אף מערכת איתור החשודים בנתב"ג מציגה יכולות מבצעיות מיוחדות, שכן ביכולתה לבצע עיבוד רב של נתונים בזמן קצר – כזה המקשה על פיקוח אנושי יעיל בזמן אמת. כלי סייבר למעקב ואיסוף דוגמת אלו שנידונו לעיל מאופיינים ביכולת מרחיקת לכת לאסוף מידע מסוגים שונים, מעבר למה שנדרש לצורך חקירה קונקרטי, והדבר מעמיד אתגרים בהקשר של יכולת ההגנה על מידע אישי ושל מניעת שימוש לרעה במידע. לעניין רמת האבטחה, חשוב לזכור כי במקרים רבים מדובר במידע רגיש דוגמת נתוני מיקום, תמונות, סרטונים או זיהוי פנים (כלומר מידע ביומטרי רגיש במיוחד). כמפורט לעיל, ישנן בעיות הנוגעות לאופן ניהול המידע האישי המצוי במאגרי המדינה: העברת תמונות בין גופים שלא על פי חוק, בעיות אבטחת מידע ועוד.

בבואנו לבחון את יכולת הפיקוח של בתי המשפט, עלינו להביט בנתונים. למשל, צווי האזנת סתר זוכים לאישור נרחב-יחסית מצד בתי המשפט. לדוגמה, בשנת 2020, מתוך 3,692 בקשות שהוגשו לבית המשפט נדחו רק 26, דהיינו כ-0.7% מכלל

הבקשות.⁹³ מגמה זו החריפה בשנת 2021, שבה אישרו בתי המשפט למשטר 3,350 בקשות להאזנת סתר מתוך 3,359 בקשות – כלומר רק 0.3% מהבקשות נדחו.⁹⁴ בהנחה שחלק מהצווים הללו אישרו שימוש ברוגלות לאיסוף מידע אישי, הנתונים מעידים על פוטנציאל הפגיעה העצום בחירויות הפרט, וזאת טרם הסכנה המצויה בשימוש-יתר ברוגלה ובניגוד לצו (כפי שנתגלה שאכן אירע).

בכל הנוגע להגנה על הפרטיות, מסורת ישראל היא מן האדנים המשפטיים-מוסריים החשובים, אם לא הראשון שבהם, להגנה על זכות זו וליציקתה לכלים מוגדרים. הדבר בא לידי ביטוי בין היתר בפרשנותו של רש"י לדברי בלעם "מָה טָבוּ אֲהָלֶיךָ יַעֲקֹב מִשְׁפְּנֵיךָ יִשְׂרָאֵל" (במדבר כ"ד, ה), שלפיה מיקום פתח האוהל במחנה ישראל במדבר נעשה כך שתימנע פגיעה בפרטיות. מסר דומה עולה מן המשנה בהקשר של מיקום חלונות הפונים לחצר משותפת: "לא יפתח לחצר השותפין פתח כנגד פתח וחלון כנגד חלון. היה [פתחו או חלונו] קטן – לא יעשנו גדול; אחד – לא יעשנו שניים",⁹⁵ וכן ברעיונות דוגמת "היזק ראייה" (הנוק שנגרם בעטייה של האפשרות להביט למרחב האישי של אדם) או "היזק שמיעה" (נוק שנוצר משמיעת דברי אדם).⁹⁶

נושא ההכשרה חשוב אף הוא. ברור כי עצם השימוש בטכנולוגיות מתקדמות דורש מומחיות והכשרה מיוחדת של מפעיליהן, אך לא ידוע מהן ההכשרות שמקבלים מפעילי הטכנולוגיות הללו ומהו היחס בין ההיבט הטכני של ההדרכה ובין שיקולים אתיים ומשפטיים. מעבר לכך, לא ברור אם קיימים מנגנוני פיקוח פנימיים שתפקידם לעקוב אחר השימוש בטכנולוגיות לאיסוף מידע לאחר הכנסתן לשימוש. חשיבות רבה נודעת בהקשרים הללו להגדלת האוריינות הטכנולוגית של השופטים והיועצים המשפטיים, הנדרשים פעמים רבות לאשר וללוות את מתן הצווים, כדי שבינו את השלכות הטכנולוגיה הזו לאשורן.⁹⁷

כדי להתמודד עם האתגר שמציבות הטכנולוגיות, אני מציע לא להסתפק בחקיקה אלא להשקיע בפיקוח באמצעות מיסוד שני מנגנונים: (א) מנגנון פיקוח בשלב הייצור, השימוש או המכירה של הכלים הטכנולוגיים; (ב) מנגנון פיקוח עיתי על ידי הכנסת.

מנגנוני הפיקוח המוצעים אינם מבקשים – וגם אינם יכולים – להחליף את הצורך בחקיקה סדורה בהמשך הדרך. הם מבקשים לייצר מנגנון משלים שיקדם שיקולים חשובים בעוד המחוקק מחליט כיצד ואימתי נכון לקדם רגולציה. הבחירה להתמקד בפיקוח נובעת מהבנת המורכבות הכרוכה בקידום חקיקה בתחום הטכנולוגי באופן כללי, ובעת הנוכחית בפרט. מלבד זאת, פיקוח יכול לייצר חוכמה מצטברת אשר תשמש את המחוקק בבואו לקדם חקיקה, תוך שמירה על חופש פעולה מבצעי נחוץ בעבור גופי אכיפת חוק.

א. פיקוח בשלבי הפיתוח

ברמה הנורמטיבית, יש חשיבות עצומה לפיקוח על שימוש בטכנולוגיות מעקב שמובילות לאיסוף מידע רחב על כמות אזרחים גדולה.⁹⁸ למשל, איסוף גורף ורחב היקף של מידע (bulk collection), ללא מנגנונים רציניים לפיקוח, מפר זכויות יסוד דוגמת הזכות לפרטיות, הזכות להליך הוגן והזכות לשוויון בפני החוק.⁹⁹ מומחים שונים הדגישו את חשיבותם של מנגנוני פיקוח שונים כדי למנוע ניצול לרעה של מערכות מעקב,¹⁰⁰ למשל מנגנון אישור מקדים, מערכות פיקוח בין-מוסדיות, מנגנוני חשיפת שחיתויות ועוד.¹⁰¹ במילים אחרות, לקיומם של מנגנוני פיקוח יעילים נודעת חשיבות מכרעת גם לעניין קביעת עצם חוקיות השימוש במערכת.

סעיף 36 לפרוטוקול הראשון של אמנת ז'נבה מחייב לערוך בדיקת חוקיות לנשק או לטכנולוגיה שיש לה יישום ביטחוני טרם השימוש בהם או רכישתם (בין ממדינה, בין מחברה פרטית).¹⁰² מקובל לומר כי הדרישה מכוח סעיף 36 חלה גם על כלי סייבר התקפיים שביכולתם לחדור למערכות מחשב, סלולרי, מכשירי "האינטרנט של הדברים" ועוד.¹⁰³ אומנם מדינת ישראל לא התחייבה מבחינה רשמית לאמנת ז'נבה, אך היא מקיימת מנגנוני בדיקה דומים בכל הנוגע לכלי נשק (כמו מדינות נוספות שאינן מחויבות לאמנה באופן רשמי, ובכללן ארה"ב).

כיום, טכנולוגיות נבחנות רק בשלב מאוחר, ובמועד זה ישנו קושי טכני וכלכלי לערוך שינויים מהותיים במאפייני הטכנולוגיה. לכן ראוי למסד מנגנון פיקוח משלים לזה הפועל במסגרת משרד הביטחון, אשר יבחן את הטכנולוגיה עוד בטרם מתן רישיון השימוש, השיווק או הייצוא ותוך התחשבות בכמה תחומים: כלכלה, ביטחון, אתיקה, משפט ועוד. בפרט, מיסוד מנגנון פיקוח ברוח סעיף 36 ייצר תמריץ להגביר את הציות לנורמות חוקיות, ובמיוחד זכויות אדם, באופן שלא יפגע במפתחים בצורה אנושה מבחינה כלכלית, שכן ההתאמות הנדרשות ייעשו עוד לפני שיושקעו כספים בפיתוח מתקדם. מנגנון מסוג זה יוכל גם ליצור תחושת שותפות בין תעשיית הטכנולוגיה בישראל לבין המדינה.

המקרים שתוארו בחלקו הראשון של המאמר מלמדים על חשיבות הגברת הפיקוח על כלים טכנולוגיים לאיסוף מידע אישי, במיוחד כאלו שלהם יישום ביטחוני. מלבד אמנת ז'נבה שהוזכרה לעיל, קיימת חובה חוקית לבצע הערכה מקדימה של חוקיות הכלים הטכנולוגיים מכוח דיני זכויות האדם הבינלאומיים, ובפרט בראי האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות¹⁰⁴ שאליה הצטרפה מדינת ישראל בשנת 1991. בדו"ח המקיף האחרון שכתב על טכנולוגיות מעקב¹⁰⁵ פֶּלֶל הַדָּוֶחַ המיוחד של האו"ם לענייני חופש הביטוי קריאה לאמץ סטנדרטים מעקרונות האו"ם למחויבות תאגידיים לזכויות אדם, כאשר מעניקים רישיון לטכנולוגיות שכאלו – והמלצתו עולה בקנה אחד עם ההצעה המתוארת לעיל.¹⁰⁶

מנגנון פיקוח מוקדם ישלים את מערך הפיקוח על ייצוא ביטחוני של משרד הביטחון ויוכל להביא בחשבון נקודות מבט רחבות מאלו שבהן מתמקד אגף הפיקוח הביטחוני. למשל, ניתן יהיה לשקול היבטים כלכליים, אתיים, משפטיים וכמובן גם ביטחוניים. חשוב שמערך זה יכלול גורמי מקצוע המתמחים בטכנולוגיות אלו, בעלי הבנה עמוקה של יכולותיהן והמגבלות הישימות שניתן להטיל עליהן, לצד מומחים במישור האתי, המשפטי והחברתי. מומלץ עוד להעניק למערך מעמד סטוטורי ועצמאי וסמכויות מחייבות, שיאפשרו לו לבצע את משימת הפיקוח וההסדרה באופן מיטבי. לבסוף, מומלץ לקבוע את מעמדו של המערך כך שיהיה בלתי תלוי באגף האחראי על ייצוא, באמצעות הכפפתו ישירות לשר הביטחון או לגוף אחר דוגמת הרשות להגנת הפרטיות או ועדת כנסת רלוונטית, על מנת להימנע מניגודי עניינים.

ב. פיקוח פרלמנטרי קבוע

פיקוח פרלמנטרי על הממשלה הוא מאבני היסוד של כל מבנה דמוקרטי באשר הוא. לא רק שהוא מסמיך את רשויות השלטון להפעיל סמכות אלא שהוא גם מייצר מבנה של פיקוח בין-מוסדי הדדי ונמשך. בישראל הפיקוח הפרלמנטרי הוא חלקי, בעל אופי רך במרביתו וחסר אפקטיביות – בשל מגבלות מוסדיות, ארגוניות, פרוצדורליות ותרבותיות – וממילא ישנו צורך עקרוני לחזקו. חשוב לוודא כי יתקיים פיקוח פרלמנטרי של ממש בהקשר של כלי סייבר למעקב ואיסוף, פיקוח אשר ימנע ניצול לרעה של סמכות שלטונית וישמש גם – כך יש לקוות – שדה לדיון ציבורי מעמיק באשר לגבולות הראויים של השימוש בכלים אלה.¹⁰⁷

למשל, ניתן להקים ועדת משנה שתעסוק בתחום, תחת ועדת חוקה או ועדת המדע והטכנולוגיה. לחלופין, ניתן לפקח על התחום במסגרת אחת הוועדות הקבועות של הכנסת, כפי שנהגה לאחרונה ועדת חוקה ביחס לפרשת סיפן, הרוגלה שנכנסה לשימוש משטרת ישראל. אפשרות אחרת היא לקיים מנגנון דיווח לוועדת חוץ וביטחון, שבה הנושא עולה לדיון מעת לעת.¹⁰⁸ המנגנון המוצע לא יחשוף מידע מסווג, אך יאפשר לחברי הכנסת ליצור דיון ציבורי מושכל במדיניות ובהשלכותיה ולכל הפחות יהפוך חלק מאמות המידה הנשקלות לציבוריות.¹⁰⁹ מדיניות זו תדור בכפיפה אחת עם המלצות ד"ח האו"ם בדו"ח המיוחד על טכנולוגיות מעקב.¹¹⁰

עומס העבודה המוטל על חברי הכנסת בישראל כבד מאוד. עליהם לחלק את זמנם בין כמה ועדות, להשתתף בהצבעות, שאילתות והצעות לדיון מהיר וליזום חקיקה פרטית. ועדיין, ישנה חשיבות לפיקוח בעל אופי קבוע, שלא יהיה תלוי בגילוי עיתונאי כזה או אחר ויהיה פתוח ושקוף ככל הניתן. שקיפות היא כלי חשוב לחיזוק אמון הציבור ברשויות המדינה בהפעילן סמכות שלטונית המשפיעה על חירויות הפרט שלנו. במסגרת פיקוח פרלמנטרי יעיל אפשר יהיה לבחון, לדוגמה (א) ביחס לאילו חשדות נעשה שימוש בכלים אלה; (ב) כיצד מתבצע האיזון בין היכולות

המתקדמות של הרוגלות לבין הצורך להגביל את החקירה לצרכים קונקרטיים; (ג) מהם שיעורי ההצלחה של הכלים שהוכנסו לשימוש ומהו המחיר ששולם על הצלחתם, במובן של חירויות הפרט; (ד) אילו הכשרות מתבצעות למפעילי רוגלות ומהו המקום של שיקולים אתיים ומשפטיים במהלכן.

מזן הראוי לשקול את היקפי הפיקוח הראויים והזירות המתאימות לכך (למשל, ועדת חוץ וביטחון בכל הנוגע לשב"כ ולצה"ל, ועדת חוקה בכל הנוגע למשטרת ישראל ועוד) ולמסד מנגנוני פיקוח קבועים. הללו יאפשרו למחוקק לצבור מומחיות רלוונטית בתחום, יקדמו שיח ציבורי פתוח ויעודדו שקיפות, אחריות וודאות בבואה של מדינת ישראל להפעיל סמכות שלטונית כופה באמצעים טכנולוגיים מרחיקי לכת.

אם כן, מנגנוני הפיקוח המוצעים מבקשים להתוות את הדרך לשימוש אחראי בכלי סייבר למעקב ואיסוף, תוך הצבת מגבלות על ניצול לרעה של כלים אלו ושל מאגרי מידע אישי שמאפשרים את עבודתם, ותוך מיסוד מנגנונים שיקדמו שקיפות, דיון ציבורי ושוויון בפני החוק. עמידה על שיקולים אלו, יש לקוות, תאפשר למְרַב את ההנאה מיכולות טכנולוגיות, יכולות שהן מצרך חשוב בעבור גורמי אכיפת חוק, תוך שמירה על ערכי יסוד של החברה הישראלית, שיקום אמון הציבור לאחר 7 באוקטובר ושיפור תדמיתה הבינלאומית של המדינה.

- 1 לאלו יש להוסיף את דבר רכישתה לכאורה של תוכנה המאפשרת לאתר מיקום ומסלול תנועה של משתמשי סלולר על ידי משטרת ישראל (מחברת הסייבר הישראלית "רייזון"). ללא בחינה מקדימה או אישור של הייעוץ המשפטי לממשלה, בניגוד להמלצת ועדת מורי. ראו תומר גנון, "בניגוד להנחיות מורי: המשטרה רכשה תוכנת מעקב חדשה ללא אישור היועמשי"ת", **כלכליסט**, 28.5.2023.
- 2 הנ"ל, "חברת NSO בשירות משטרת ישראל: פריצות לטלפון של אורחים ללא פיקוח או בקרה", **כלכליסט**, 18.1.2022.
- 3 לדוגמה, ישראל היא ביתן של החברות "סאיטו" (שנקראה בעבר "קנדירו"), "אינטלקסה", NSO ועוד.
- 4 בשנת 2020 עמד היקף הייצוא הביטחוני על כ-8 מיליארד דולרים, ובשנת 2021 טיפס לשיא של 11.5 מיליארד דולרים. כ-10% מסכום זה מבוססים על טכנולוגיות סייבר. ראו מערכת אתר משרד הביטחון, "חזוי הייצוא הביטחוני ב-2020: 8.3 מיליארד דולר".
- אתר משרד הביטחון, 1.6.2021; מערכת אתר משרד הביטחון, "2021: שנת שיא בייצוא הביטחוני של ישראל", אתר משרד הביטחון, 12.4.2022.
- 5 דורון פלדמן, "הסכמי אברהם: הממד הקיברנטי", **צומת המזרח התיכון**, 11 (2021).
- 6 ראו דין וחשבון הצוות לבדיקת האזנות סתר לתקשורת בין מחשבים, ירושלים, 2022 (להלן: דו"ח מורי); תומר גנון, "בניגוד להנחיות מורי".
- 7 הילה גולדשמיד, "סייבר התקפי: בין יצוא בטחוני לייבוא אכיפתי", **פורום עיוני משפט (תגובות משפט)**, מז', 20.1.2022, עמ' 4.
- 8 להסבר נוסף ראו רועי שפירא, "דלתות מסתובבות ומידת האפקטיביות של תקופת צינון", **מחקרי משפט**, לד (2021), עמ' 4.
- 9 ראו למשל יסמין יבלונקו "מהשב"כ ל-NSO: מינוי נוסף של איש ביטחון לחברת הסייבר התקפי", **גלובס**, 18.2.2020; אסף גלעד, "כולן רוצות להיות NSO".

- דומות על זכויות יסוד, וחברת NSO הוכנסה לרשימה השחורה של מחלקת המסחר האמריקנית. לבסוף, חברות טכנולוגיה מובילות בעולם (בפרט אפל ומטא) תובעות את NSO בשל שימוש לרעה ופריצה למערכותיהן. על כך – להלן.
- 23 עומר כביר, "הסייבר הישראלי מצטמק: מ-18 ל-6 יצרניות רוגלה בתוך שנה", *כלכליסט*, 19.4.2023.
- 24 Council of Europe, "Pegasus spyware and its impact on human rights", *COE*, 20.6.2022
- 25 ראו למשל *WhatsApp v. NSO Group, et. al*, No. 4:19-cv-7123 (N.D. Cal. 29.10.2019); *Apple Inc. v. NSO Group Technologies Limited* No. 3:21-cv-09078 (N.D. Cal. 23.11.2021)24 שהגישו אפל וואטסאפ נטען לפריצה למערכת התוכנה בכ-1,400 מקרים. בקצרה, הטענות נגד NSO מתבססות על הפרת תנאי השימוש של הפלטפורמה, האוסרים שימושים אלימים ולא-חוקיים בה. נטען כי NSO ערכה הנדסה הפוכה (reverse-engineering) במטרה לפרוץ לשרתי הפלטפורמה והדבר יצר עוולת הונאת מחשב, הפרת חוזה והסגת גבול. תביעתה של אפל מבוססת על כך שמוצריה של NSO ניצלו את מוצרי אפל, פגעו במשתמשיה ופגעו בעסק שלה, מעשים העולים לכדי עוולות מחשב, הפרת חוזה, עשיית עושר שלא במשפט, והפרת תנאי השימוש של המוצרים השונים של אפל.
- 26 Committee of Inquiry to investigate the use of Pegasus and equivalent surveillance spyware, European Parliament, *Draft Report of the Investigation of Alleged Contraventions and Maladministration in the Application of Union law in Relation to the Use of Pegasus and Equivalent Surveillance Spyware (2022/2077(INI))*, 28.11.2022
- 27 חברות ישראליות נוספות הוכנסו לרשימה זו, כגון אינטלקסה וסאיטו (קנדירו). ראו Jacob Magid, "Malicious activities: US blacklists Israel's NSO Group and Candiru spyware firms", *Times of Israel*, 3.11.2021; Assaf Gilead, "Biden administration bans spyware cos Intellexa and Cytrox", *Globes*, 18.7.2023
- 28 "Fact Sheet: President Biden Signs Executive Order to Prohibit U.S. Government Use of Commercial Spyware that Poses Risks to National Security", *The White House*, 27.3.2023
- 29 Antony J. Blinken, Announcement of a Visa Restriction Policy to Promote Accountability for the Misuse of
- למרות הביקורת, תעשיית הסייבר ההתקפי מתפוצצת ובכירי אמ"ן מתברגים בצמרתה", *גלובס*, 13.8.2021.
- 10 ראו למשל עומר כביר, "סייטון לאב: פגסוס ריגלה אחר עיתונאים ופעילי זכויות אדם במקסיקו עד 2021", *כלכליסט*, 3.10.2022.
- 11 Dana Priest, "A UAE agency put Pegasus spyware on phone of Jamal Khashoggi's wife months before his murder, new forensics show", *The Washington Post*, 21.12.2021
- 12 Investigation of Accountability for And Prevention of Intentional State Killings of Human Rights Defenders, Journalists and Prominent Dissidents (Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions), 2019, p. 3, A/HRC/41/36
- 13 Assessing the Saudi Government's Role in the Killing of Jamal Khashoggi, Office of the Director of National Intelligence, 2021
- 14 Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework, United nations human rights office of the high commissioner, 2011
- 15 *Human Rights Policy (NSO group)* (<https://www.nsogroup.com/governance/human-rights-policy/>)
- 16 שם, עקרונות 11-15.
- 17 Human Rights (Google) (<https://about.google/human-rights/>)
- 18 Apple Supplier Code of Conduct And Supplier Responsibility Standards (Apple) (<https://www.apple.com/supplier-responsibility/pdf/Apple-Supplier-Code-of-Conduct-and-Supplier-Responsibility-Standards.pdf>)
- 19 Microsoft Global Human Rights Statement (Microsoft) (https://www.microsoft.com/en-us/corporate-responsibility/human-rights-statement?activetab=pivot_1%3aprimaryr5)
- 20 גולדשמיד, "סייבר התקפי".
- 21 "Business, human rights and conflict affected regions: towards heightened action", 21.7.2020, para. 99 A/75/212
- 22 למשל, הפרלמנט האירופי הקים ועדת חקירה המתמקדת בהשפעתן של פגסוס וטכנולוגיות מעקב

- 41 שם, עמ' 4 ו-32. לביקורת על דו"ח מררי, ראו רועי פלד "שתי הערות ושתי טענות בעקבות קריאה בדוח מררי" ICON-S-IL Blog (9.10.2022).
- 42 פרוטוקול מס' 224 מיישיבת ועדת החוקה, חוק ומשפט (1.3.2022).
- 43 דו"ח מררי, עמ' 4.
- 44 בג"ץ 05-2605 המרכז האקדמי למשפט ולעסקים, חטיבת זכויות האדם נ' שר האוצר, פסקה 15 לפסק דינה של השופטת פרוקצ'יה, פ"ד סג(2) 545 (להלן: עניין הפרטת בתי הסוהר).
- 45 4855/02 מדינת ישראל נ' ברוביץ, פ"ד נט(6) 45, 776, 833; עניין הפרטת בתי הסוהר.
- 46 Tal Mimran and Lior Weinstein, "A Path Forward for Israel Following the NSO Scandal", *Lawfare*, 12.6.2023.
- 47 חן מענית, "הפרקליטות משכה ראיות מתיק רצח כי הושגו ראיות על ידי שימוש ברוגלות שלא כדין", *הארץ*, 5.6.2023.
- 48 מתן וסרמן, "ועדת החוקה לממשלה: הקימו ועדת חקירה על פרשת פגסוס ו-NSO", *מעריב*, 13.6.2023.
- 49 אברהם בלוך, "בעקבות פרשת פגסוס: לזין הודיע על הקמת ועדת בדיקה ממשלתית", *מעריב*, 20.7.2023.
- 50 יובל אראל, "בג"ץ יכריע: עתירה ראשונה נגד ועדת פגסוס שהקים השר לז"ן", *חדשות 12*, 30.8.2023.
- 51 ראו בעניין זה למשל טל מימרן וליאור וינשטיין, "הממשלה מפקירה את הפרטיות", *העין השביעית*, 29.10.2022; בג"ץ 2109/20 עו"ד שחר בן מאיר נ' ראש הממשלה (נבו) 26.4.2020.
- 52 מערך הסייבר הלאומי, היחידה להודעות וליישומים ביומטריים, זיהוי פנים במרחב הציבורי בישראל עקרונות למדיניות וקריאה לאסדרה, יולי 2021, עמ' 4 (להלן: דו"ח מערך הסייבר הלאומי).
- 53 רועי גולדשמידט, "השימוש בטכנולוגיות זיהוי וניטור במרחב הציבורי", ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2020 (להלן: דו"ח מרכז המחקר והמידע של הכנסת), עמ' 7; ראו גם עתירת האגודה לזכויות האזרח בישראל כנגד שימוש המטרה במערכת עין הנץ (בג"ץ 641/21), פסקאות 16 ו-19.
- 54 שם.
- 55 ראו הדוגמאות הבאות (מני רבות): מ"ת (מחוזי חי') 23-01-46950 מדינת ישראל נ' עאשור (נבו) 28.2.2023; מ"ת (שלום ב"ש) 23-01-48373 מדינת ישראל נ' לטיף (נבו) 19.2.2023; מ"ת 20-05-44808 (מחוזי ב"ש) מדינת ישראל נ' קטיפאן (נבו) 10.6.2020; מ"ת (שלום חי') 20-09-5518 מדינת ישראל נ' חטיב (נבו) 15.10.2020; מ"ת (שלום ב"ש) 23-02-57000 מדינת ישראל נ' שטרית (10.5.2023).
- Commercial Spyware, Press Statement, U.S. Department of State, 5.2.2024.
- 30 ראו בהמשך פירוט קריאותיהם של מומחים באו"ם לישראל לקחת אחריות. כן ראו ידיעות עיתונאיות המתארות לפרשת פגסוס כ"חברת סייבר התקפי ישראלית". למשל: "Massive data leak reveals Israeli NSO Group's spyware used to target activists, journalists and political leaders globally", *Amnesty International*, 19.7.2021; Stephanie Kirchgaessner, "Israeli spyware company NSO Group placed on US blacklist", *The Guardian*, 3.11.2021.
- 31 ברוך ברכה, *משפט מנהלי*, תל-אביב: נבו, 1987, כרך א, עמ' 61.
- 32 Antonio Coco and Jean-Baptiste Maillart, "The Conflict with Islamic State: A Critical Review of International Legal Issues", Annyssa Bellal (ed.), *The War Report: Armed Conflict In 2014, 2015*, p. 408.
- 33 *General Comment No 24 (2017) on State Obligations under the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights in the Context of Business Activities*, para. 16.
- 34 שם, הערה כללית 31, פס' 8.
- 35 Nicholas Tsagourias, "Self-Defence against Non-state Actors: The Interaction between Self-Defence as a Primary Rule and Self-Defence as a Secondary Rule", *Leiden Journal of International Law*, 29 (2016), p. 817.
- 36 *Tallinn Manual 2.0*, rule 6 לשון העיקרון היא שמדינות חייבות לפעול בחריצות נאותה: "must exercise due diligence in not allowing its territory" יש לציין כי מדובר במדרך שאיננו מחייב מבחינה משפטית והוא משמש כ"דין רך".
- 37 סקירה של עמדות המדינות השונות בעולם ראו אצל Talita Dias and Antonio Coco, *Cyber Due Diligence in International Law*, 2022, pp.127-130.
- 38 גנון, "חברת NSO בשירות משטרת ישראל" (לעיל הערה 2).
- 39 פרוטוקול מס' 55 מיישיבת הוועדה לביטחון פנים, הכנסת ה-24 (24.1.2022).
- 40 דו"ח מררי, עמ' 56. לאחר שדו"ח מררי פורסם למדנו כי הרגלה שנוכשה היא תוכנה ייחודית שהותאמה בעבור משטרת ישראל וקרויה "סייפן" והיא הוכנסה לשימוש מבלי שהמטרה, הפרקליטות או בתי המשפט הפנימו את יכולותיה מרחיקות הלכת מבחינה טכנית.

- 73 ראו לשם השוואה בג"ץ 4797/07 האגודה לזכויות האזרח נ' רשות שדות התעופה (החלטה מיום 22.5.2012).
- 74 Yavar Bathaee, "The Artificial Intelligence Black Box and the Failure of Intent and Causation", *Harvard Journal of Law & Technology*, 31 (2018), pp. 893, 901.
- 75 גל דהן, "הצעת הרגולציה של האיחוד האירופי בתחום הבינה המלאכותית Artificial Intelligence Act", *Artificial Intelligence Act*, מכון תכלית, יולי 2023, עמ' 3-5.
- 76 Zana Bucinca, Maja Barbara Malaya and Krzysztof Z. Gajos, "To Trust to Think: Cognitive Forcing Functions Can Reduce Overreliance on AI in AI-assisted Decision-making", *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 5.CSCW1 (2021), pp. 4-5.
- 77 ראו למשל גדי פרל, "האלגוריתם של המשטרה בנתב"ג חייב להיות שקוף לציבור", *כלכליסט*, 15.12.2022. כפי שמציין פרל, "תוכנה היא יציר סובייקטיבי שמשקף את הערכים של המתכנת ואת המידע שהזינו לתוך התוכנה ... לענייננו – תוכנה שלמדה מוטרט איך לאכוף, רק תטמיע את הדפוסים של השוטר. אם הוא היה גזען, גם היא תהיה".
- 78 Jessica Fjeld et al., *Principled Artificial Intelligence: Mapping Consensus in Ethical and Rights-based Approaches to Principles for AI*, Berkman Klein Center for Internet & Society, 2020.
- 79 Yuval Shany, "The case for a new right to a human decision under international human rights law" (2023).
- 80 Badi Hasisi, Yoram Magalioth and Liav Orgad, "Ethnic Profiling in Airport Screening: Lessons from Israel 1968-2010", *American Law and Economics Review*, 14 (2002), pp. 517-560. ראו גם Nicola G. Persico and Petra Todd, "Passenger Profiling, Imperfect Screening, and Airport Security", *American Economic Review*, 95 (2005), pp. 127-131.
- 81 Bernard E. Harcourt, "The Shaping of Chance: Actuarial Models and Criminal Profiling at the Turn of the Twenty-First Century", *The University of Chicago Law Review*, 70 (2003), pp. 105-128.
- 82 בג"ץ 4797/07 האגודה לזכויות האזרח בישראל נ' רשות שדות התעופה, פסקה 13 לפסק דינו של הנשיא גרוניס (נבו) 10.3.2015.
- 56 דו"ח מערך הסייבר הלאומי, עמ' 8.
- 57 Chris Fox, "Face Recognition police tools 'staggeringly inaccurate'", *BBC*, 15.5.2018.
- 58 סעיף 7 לחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו; דו"ח מרכז המחקר והמידע של הכנסת, עמ' 19.
- 59 דג"פ 1062/21 אוריך נ' מדינת ישראל, פס' 48 לפסק דינה של הנשיאה חיות (נבו) 11.1.2022; ע"פ 1302/92 מדינת ישראל נ' נחמיאס, פ"ד מט(3) 309, 353 (1995); בג"ץ 3809/08 האגודה לזכויות האזרח נ' משטרת ישראל, פסקה 7 לפסק דינה של הנשיאה ביניש (נבו) 28.5.2012. ראו גם דברי השופטת דפנה ברק-ארוז ברע"א 2558/16 פלוגית נ' קצין התגמולים, פסקה 43 לפסק דינה (נבו) 5.11.2017: "עצם פעולת המעקב, אותה התחקות אחר אדם בלא ידיעתו, תוך הדירה למרחב האישי-פרטי שלו, מהווה פגיעה באוטונומיה של הפרט ואף בכבודו".
- 60 דו"ח מערך הסייבר הלאומי, עמ' 8-9; דו"ח מרכז המחקר והמידע של הכנסת, עמ' 20-21.
- 61 דו"ח הממונה על היישומים הביومترיים – דו"ח פיקוח מס' 12, הממונה על היישומים הביومترיים במערך הסייבר הלאומי, 18.5.2022.
- 62 מבקר המדינה, היבטים בהסדרת השימוש במאגרים ביومترיים, דוח שנתי 270 (4.5.2020).
- 63 ראו בג"ץ 6732/20 האגודה לזכויות האזרח נ' הכנסת, פסקה 5 לפסק דינה של השופטת ברון (נבו) 1.3.2021. שם קבעה השופטת ברון כי עצם האפשרות של השימוש באיכוני השב"כ לצורך איתור חולי קורונה ואנשים שבאו עימם במגע יוצרת תחושת מעקב ואפקט של "משטור" ולכן השלכות על הפרט.
- 64 הצעת חוק לתיקון פקודת המשטרה (מס' 40) (מערכות צילום מיוחדות), התשפ"ג-2023.
- 65 שם, סעיף 10.
- 66 שם, סעיף 10.
- 67 שם, סעיף 10ג.
- 68 שם, סעיף 10כא.
- 69 דו"ח הממונה על היישומים הביومترיים.
- 70 Check Point Research, "The Iron Swords from the First War – Cyber Perspectives from the First 10 Days of the War in Israel", *Check Point*, 18.10.2023.
- 71 לניתוח הסוגיה בראי המשפט הבינלאומי ראו Tal Mimran, "Israel – Hamas 2023 Symposium – Cyberspace: The Hidden Aspect Of The Conflict", *Articles of War*, 30.11.2023.
- 72 תומר גנון, "האלגוריתם שיעצור אתכם בנחיתה בנתב"ג", *כלכליסט*, 10.11.2022.

- Big Brother Watch v the United Kingdom 99 [gc] 58170/13 and others, para. 424–427 (ECtHR, 25 May 2021).
- The Right to Privacy in the Digital Age: Report 100 of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*, U.N. Doc A/HRC/27/37 (June 30, 2014).
- Joseph A. Cannataci, *Draft Legal Instrument 101 on Government-led Surveillance and Privacy* §3(3) (10.1.2018).
- Protocol additional to the Geneva 36§ 102 Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I) (1977), 1125 U.N.T.S. 3.
- William 103 לדין באשר להיקף תחולת הסעיף ראו H. Boothby, *Weapons and the Law of Armed Conflict*, Oxford University Press, 2009, p. 4.
- International Covenant on Civil and Political 104 Rights* (entered into force 23 March 1976).
- Human Rights Council Forty-first session 105 24 June–12 July 2019 Agenda item 3 Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development; Surveillance and human rights Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression; A/HRC/41/35; Recommendations 66 (להלן: "המלצות דוח האו"ם בדו"ח המיוחד על טכנולוגיות מעקב").
- Recommendation 66(f) שם, 106.
- 107 נוסף על כך ראוי לשקול לבסס מנגנון דיווח מקיף יותר לוועדת חוץ וביטחון על עסקאות מכירה של רוגלות, לצד התייעצות עם גורמים מיעצים דוגמת מערך הסייבר הלאומי והרשות להגנת הפרטיות, במטרה לחזק את אמון הציבור.
- 108 הודעת הכנסת, "יו"ר ועדת החוץ והביטחון, ח"כ בן ברק: יש לפקח על הייצוא הביטחוני בצורה הדוקה יותר", 13.6.2022.
- 109 תהילה שוורץ אלטשולר, עמיר כהנא, רחל ארידור הרשקוביץ, "מכירת טכנולוגיה דו-שימושית למשטרים אוטוריטריים" (מוגש לוועדת חוץ וביטחון) 2 (12.6.2022), עמ' 10.
- 110 המלצות דוח האו"ם בדו"ח המיוחד על טכנולוגיות מעקב, 66(d).
- 83 תקנות שעת חירום (חרבות ברזל) (הסמכת שירות הביטחון הכללי לביצוע פעולה בחומר מחשב המשמש להפעלת מצלמה ניידת), התשפ"ד-2023.
- 84 טל מימרן, "בחסות המלחמה: תקנות חירום חדשות מאפשרות לכוחות הביטחון לחדור למצלמות, ללא הגבלות ופיקוח מתאימים", העין השביעית, 29.10.2023.
- 85 חוק התמודדות עם תקיפות סייבר חמורות במגזר השירותים הדיגיטליים ושירותי האחסון (הוראת שעה – חרבות ברזל), התשפ"ד-2023.
- 86 שינויים מוצעים אלו היו מושא לביקורת. ראו Deborah Housen-Couriel, Tal Mimran and Yuval Shany, "Israel's Version of Moving Fast and Breaking Things: The New Cybersecurity Bill", *Lawfare*, 7.5.2021.
- 87 תזכיר חוק שירות הביטחון הכללי, התשפ"ד-2023.
- 88 ראו גם מרדכי קרמניצר, "דווקא אחרי הכישלון ב-7 באוקטובר, שב"כ לוקח לעצמו עוד סמכויות – רק כי הוא יכול", *הארץ*, 13.12.2023.
- 89 בג"ץ 6732/20 האגודה ליזמויות האזרח נ' הכנסת (נב) (1.3.2021).
- 90 להרחבה ראו טל מימרן, "התייחסות מכון תכלית לוועדת חוק, חוקה ומשפט: תזכיר חוק הכללת אמצעי זיהוי ביומטריים במסמכי זיהוי ובמאגר מידע, התשפ"ג-2023", 29.5.2023.
- 91 למשל, במדד הדמוקרטיה האחרון של המכון הישראלי לדמוקרטיה ניתן לראות ירידה באמון הציבור בכנסת ובממשלה. ראו תמור הרמן ואחרים, מדד הדמוקרטיה הישראלית 2023, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 86–87.
- 92 בל יוסף, "חוסר איוונים ובלמים בין רשויות השלטון: חשיבותו של פיקוח פרלמנטרי", *רשות הרבים*, 31.12.2023.
- 93 יהושע (ג'וש) בריינר, "בכירים במשטרה: שופטים שמאשרים האזנה לא יודעים באיזה כלי המשטרה תשתמש", *הארץ*, 19.1.2022.
- 94 צבי רזחיה ותומר גנון, "היקף השימוש ברוגלות הוסתר גם בדיווחי האוננות סתר לשנת 2021", *כלכליסט*, 20.6.2022.
- 95 משנה, בכא בתרא ג', ז.
- 96 להרחבה ראו נחום רקובר, ההגנה על צנעת הפרט, ספריית המשפט העברי, משרד המשפטים ומורשת המשפט בישראל, תשס"ו. זמין באתר 'דעת'.
- 97 הצורך בהגברת האוריינות הטכנולוגית נידון גם בדו"ח מררי, עמ' 67–68.
- 98 Szabó And Vissy V. Hungary 37138/14 para. 86–89 (ECtHR, 12 January 2016).

הדמוקרטיה כפי ששכחנו: רוברט דאל על דמוקרטיה וזכויות | יונתן גרין

מה הטעם לומר לקהילה שהיא בת חורין בכל עניין מלבד החירות לחוקק חוקים? החירות לחוקק היא זו המכוננת עם חופשי. - ג'ק צ'סטרסון¹

בארה"ב מתעורר מעת לעת דיון בענפי ספורט שונים לגבי זהותו של ה-"GOAT". לא בעז מדובר, אלא בראשי תיבות לביטוי Greatest Of All Time, הגדול מכל הזמנים. בכדורסל – האם זה מייקל ג'ורדן, או שמא לברון ג'יימס כבר הדיח אותו ממעמדו העליון? בפוטבול לרוב עולה שמו של תום בריידי. בטניס העולמי רבים יכתירו את נובאק ג'וקוביץ', אם כי יש מחלוקת מובנת לעומת רוג'ר פדרר. בכדורגל... נניח את הכדורגל בצד, כי למה לריב?

ואולם בתחום חקר הדמוקרטיה, רוברט א' דאל (Robert Alan Dahl) נושא את כתר ה-GOAT הבלתי-מעורער, ובאופן כללי נחשב לאחד ממדעני המדינה הבולטים של המאה העשרים. הוא חיבר עשרות ספרים ומאות מאמרים הנחשבים למובילים בתחום, שימש נשיא האגודה האמריקנית למדע המדינה, והיה בין עמודי התווך של המחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת ייל, שם בילה את מרבית חייו המקצועיים. מלבד שליטתו המוחלטת בחקר הפילוסופיה הפוליטית, דאל בלט בשל החשיבות שייחס למחקר אמפירי ולהסקת מסקנות מתוך ניסיון משטרים דמוקרטיים בעולם האמיתי. יש שאמרו שהוא הצדיק לראשונה את המילה "מדע" בצמד "מדע המדינה". אכן, באופן חריג, דאל מונה לחבר באגודה האמריקנית לפילוסופיה וגם באקדמיה הלאומית (האמריקנית) למדעים. דאל, יליד 1915, האריך ימים ונפטר ב-2014.²

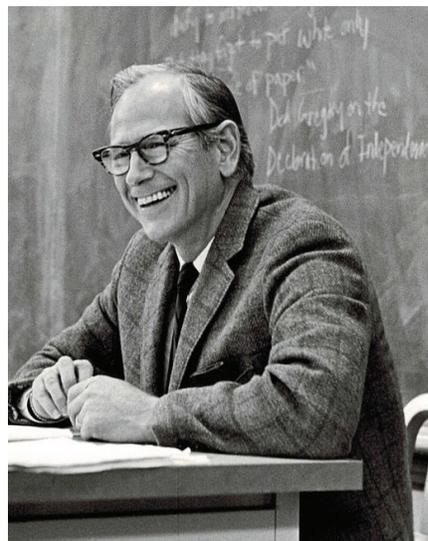
המאמר לפנינו מבוסס על נאום שנשא דאל ב-1979 במוסקבה בברית המועצות, בפני האספה השנתית של האגודה הבינלאומית למדעי המדינה, והוא מהווה פנינה קטנה אך חשובה מתוך שפע כתביו של דאל. המאמר מועיל, בין היתר, משום שמטבעו הוא מתמצת כמה תובנות העומדות במרכז הגותו ומחקריו של דאל באופן חד וממוקד. במרכז המאמר ניצבת שאלה בסיסית על אודות אופיו של המשטר הדמוקרטי: האם ישנן זכויות אשר נחשבות ל"יסודיות" בשיטה הדמוקרטית? אם כן – מה הן, מהי משמעותן ומה ההשלכות שלהן? ובמיוחד, האם אותן זכויות כפופות להליך הדמוקרטי, או שמא הן עליונות לו ומצויות מחוץ לגבולות ההכרעה הדמוקרטית?

נושא הנאום, בבירת המשטר הסובייטי הדכאני בשיאה של המלחמה הקרה, אינו

---

¹עו"ד יונתן גרין הוא עמית מחקר במרכז החוקה של אוניברסיטת ג'ורג'טאון בווינגטון הבירה בארה"ב. עורך דין מוסמך בישראל ובמדינת ניו-יורק. שימש מנכ"ל הפרומו הישראלי למשפט וחירות ונמנה עם מייסדיו.

מקרי. שאלת זכויות היסוד במשטר דמוקרטי אומנם העסיקה רבות את הוגי הדמוקרטיה והליברליזם לדורותיהם, אך זו קיבלה גוון אחר בהקשר של המאבק בין החירות המערבית לבין הקומוניזם המרקסיסטי. הסובייטים הרבו לטעון שהדמוקרטיה המערבית היא חלולה, נחותה ומתקיימת באופן "פורמלי" בלבד, מאחר שהיא מתמקדת בריבונות העם, במנגנוני ייצוג ובמוסדות כוח שלטוני – בעוד שהדמוקרטיה הסובייטית המפוארת היא "מהותית", בין היתר משום שהיא כוללת שורה של זכויות יסוד העולות בחשיבותן על השיטה הדמוקרטית עצמה ואף גוברות עליה.

רוברט דאל בשיעור במדע המדינה באוניברסיטת ייל
צילום: ויקימדיה, נחלת הכלל

הגם שבמבט לאחור מובן בנקל שהמשטר הקומוניסטי הרודני והאכזר כשל הן במישור הדמוקרטי הן במישור הזכויות, אנו רואים כיצד

לא נס לחו של נושא זה גם בעידן שלנו ובמשטרים דמוקרטיים מערביים. בעשורים האחרונים אנו עדים לתהליך מואץ בעולם המערבי שבו שורה של סוגיות נחשבות ל"עליונות" על השיטה הדמוקרטית, במובן שאלו מוחרגות מההליך הדמוקרטי והפוליטי כך שהציבור באמצעות נציגיו אינו רשאי להכריע בהן כרצונו.³ תופעה זו מקודמת בין היתר על ידי שופטי בתי משפט עליונים בצורותיהם השונות, וחלקה הניכר (גם אם לא כולה) נשען על טיעון בדבר זכויות יסוד מסוימות הנובעות מתוך עצם הגדרת השיטה הדמוקרטית, לרבות אכיפה שיפוטית יזומה של אותן זכויות.⁴ כלומר, קיימת מידה רבה של חפיפה בין שאלת הזכויות המהוות חלק בלתי-נפרד מהמשטר הדמוקרטי ואופן יישומן, לבין הדיון המודרני והעכשווי על התעצמות כוח שיפוטי ועל השימוש באותו כוח בשם זכויות מוחלטות, באופן שטוען לחזק את הדמוקרטיה (אך שמא חותר תחתיה). על כן, חיבורו של דאל הוא בעל ערך עצום בהקשרים רבים גם בימינו אנו, וגם כאן – בישראל.

*

נעבור מהמחבר לחיבור ומההקשר לתוכן. דיון מרכזי שאינו מתקיים במאמר הוא לגבי הגדרת הדמוקרטיה עצמה – נקודת המוצא של דאל במאמר. ראוי להבהירה כאן.

כבר זמן רב שהדיון בישראל על הגדרת הדמוקרטיה מתקיים באופן כמעט בלעדי במעגלי המשפט החוקתי, ועל כך יש להצר. על אף יחסי הגומלין הידועים בין משפט חוקתי לבין מדעי המדינה ופילוסופיה פוליטית, ה"דמוקרטיה" – על הגדרתה ומושגיה, בתיאוריה ובפרקטיקה – שייכת במובהק לתחום מדעי המדינה. ואילו

בישראל, קולם של מדעני המדינה כמעט שאינו נשמע בנושא חיוני זה העומד במרכז השיח הציבורי ואף במוקד פסיקת בית המשפט העליון. כתוצאה מכך, השיח בישראל על הרעיון הדמוקרטי, המתקיים במידה רבה בפסקי דין ובכתבי-עת משפטיים, נותר דל, פשטני, ובעיקר מנותק מהדיסציפלינה העולמית הרחבה יותר.

יש לכך השלכות חשובות, במיוחד בנוגע למוקדי קבלת החלטות הנשענים על תפיסה דמוקרטית שאין לה כל אחיזה בהגות התאורטית ובמחקר המקצועי. משום כך, הזווית שממנה ניגש דאל לסוגיה בכובעו כמומחה מדעי המדינה, ודווקא שלא בתור משפטן חוקתי, היא מרעננת וחיונית לנו הישראלים.

נקודה זו מובילה אותנו, במישרין, לשאלת הגדרת הדמוקרטיה במובנה הפשוט ביותר. כתוצאה מנטיית המשפטנים למסגר נושאים שונים בתוך שיח משפטי של "זכויות" (ובמיוחד כאלו הניתנות לאכיפה על ידי בית משפט), השתרשה בישראל תפיסה שגויה מיסודה שלפיה הדמוקרטיה מוגדרת לכתחילה על פי "זכויות אדם", "זכויות מייעוט" וגרסאות נוספות של טיעון זה. אלא שברחבי עולם מדעי המדינה, דמוקרטיה מוגדרת ראשית כשמה-היא, כשיטה שבה מתקיים שלטון העם. ואכן כבר בראשית המאמר שלפנינו, דאל מציג כהנחת-מוצא את הדמוקרטיה כ"תהליך שבו עם מושל בעצמו" (ובגרסתה המודרנית, על ידי נציגים). במרבית ההגות העולמית דמוקרטיה מוגדרת באופן דומה, על ידי המנגנונים והמוסדות המאפשרים והמקיימים שאיפה זו של שלטון עצמי. חוקרי הדמוקרטיה שואלים שאלות כמו: היכן מרוכז הכוח השלטוני במשטר? האם מפעילי הכוח כפופים לפיקוח הציבור ולהחלפה על ידו? כיצד מוסדות ותהליכים שונים מנתבים העדפות ציבוריות לכדי מדיניות שלטונית קונקרטיית? וכיצא בזה.

לעומת זאת, תלמידי משפטים ישראלים לומדים על אודות הבחנה מלאכותית ושגויה בין דמוקרטיה "פורמלית", הכוללת את מאפייני השיטה הדמוקרטית – לבין דמוקרטיה "מהותית", הכוללת גם אכיפה שיפוטית יזומה של "זכויות" המצויות מחוץ לתחום הכרעת המנגנון הדמוקרטי (הבחנה שחלחלה עמוק גם לתודעה הציבורית). על פי גישה זו הגרסה ה"מהותית" היא כמובן המועדפת ואף ניתנת לכפייה (לכך נחזור). נניח בצד את הכשל הלוגי והטרמינולוגי בהגדרת דבר-מה על פי "מהותו".⁵ תפיסה זו המבכרת את הדמוקרטיה ה"מהותית" השופעת על פני אחותה ה"פורמלית" השדופה אינה נלמדת במדינות מערביות אחרות: כמו עגבניות שרי והדיסק-און-קי זו המצאה ישראלית כחול-לבן, אך קצת יותר כמו הסוסיתא, היא לא אומצה על ידי אחרים ואין היא מקור לגאווה. ברחבי העולם הגדרת הדמוקרטיה מסתכמת בדיוק באותם מאפיינים "פורמליים" – לא משום שאלו מאפיינים "רזים" או מהווים איזה שלד ראשוני או נחות, אלא משום שבדמוקרטיה הפרוצדורה היא-היא המהות. ההליך שבאמצעותו הציבור ממנה נציגים, דן בסוגיות ומקבל החלטות משותפות – וכך מממש את ריבונותו על גורלו, ועל הדרך מיישב מחלוקות ומאפשר חיים משותפים

– הוא בעצמו הלב הפועם של המשטר הדמוקרטי. לאור זאת, הצבתם של מאפיינים המגבילים את הציבור במימוש ריבונותו או העוקפים את ההכרעה הדמוקרטית בתור ה"ליבה" או ה"מהות" של הדמוקרטיה היא סתירה פנימית המהווה כשל מושגי, מוסרי והיסטורי.

המחשה לכך ניתן למצוא בביקורתו המפורסמת של השופט האמריקני הנודע ריצ'רד פוזנר נגד תפיסתם השיפוטית של אהרן ברק ושל בית המשפט העליון בישראל. במאמרו "רודן נאור" שפורסם ב-2007, פוזנר מבקר את הגישה שלפיה קיים בדמוקרטיה רכיב זכויות "מהותי" ומסביר:

דמוקרטיה פוליטית במובנה המודרני משמעותה שיטת ממשל בה הפקידים הבכירים ביותר נבחרים בבחירות בהפרשי זמן קצרים יחסית. בכך, הם אחראים כלפי ציבור האזרחים וחייבים להם דין וחשבון. רשות שופטת אשר חופשייה לעקוף את החלטותיהם של פקידים נבחרים אלו, מגבילה את הדמוקרטיה.⁶

תובנה בסיסית זו אינה נתונה במחלוקת ממשית ברוב ההגות הדמוקרטית ברחבי העולם. ודוק, ייתכן שישנן מגבלות רצויות או מוצדקות על תוצרי הדמוקרטיה, אך יש לבסס אותן בנפרד מהטיעון הדמוקרטי עצמו. הצעד הראשון הוא להכיר בכך שדמוקרטיה (מנגנוני קבלת החלטות על ידי ייצוג ומוסדות שלטון עצמי) ומגבלות על הדמוקרטיה (זכויות מוחלטות שנאכפות על ידי דמויות מבודדות מההליך הדמוקרטי) הן דבר והיפוכו, כך שהאחרונה אינה יכולה לשמש ה"מהות" של הראשונה.

המחשה דומה מוצגת מזווית טהורה של מדעי המדינה, גם בהקשר המשפט החוקתי הישראלי. במאמר ביקורת על השימוש במונח "דמוקרטיה" בחקיקת חוקי היסוד של 1992, מסביר פרופ' דן אבנון (שהיה לימים ראש המחלקה למדעי המדינה באוניברסיטה העברית) כי הדמוקרטיה היא שיטה בלבד, תוך שהוא דוחה כל טענה שלפיה למשטר דמוקרטי יש "ערכים" מהותיים שהם נפרדים מהערכים הקונקרטיים של האזרחים והציבור הבאים לידי ביטוי בהליך הדמוקרטי. אבנון מדגיש כי מדינות דמוקרטיות אינן מכריעות בעבור יחידים או קבוצות אילו ערכים עליהם להעדיף, והן ניטרליות לגבי המחלוקות הערכיות השונות הניטשות בחברה. אבנון מקפיד לצטט את ההגדרה המקובלת של דמוקרטיה:

שיטת ממשל שבה שליטים אחראים על מעשיהם במישור הציבורי כלפי האזרחים, והללו פועלים בעקיפין באמצעות התחרות ושיתוף הפעולה בין נציגיהם הנבחרים.⁷

אל מול תפיסה מקובלת זו עומדת כאמור גישת הדמוקרטיה ה"מהותית", הגורסת כי ישנם ערכים ממשיים העומדים בבסיס המשטר הדמוקרטי ומתקיימים במנותק מהמסגרת ההליכית הפורמלית. לפי גישה זו העם אינו ריבון ככול – שלטון הציבור בעצמו מוגבל מאליו, והאזרחים רשאים לקבוע מדיניות או לקבל החלטות רק בתוך

אותה מסגרת שנקבעת לכתחילה על ידי "ערכי היסוד". מגבלה "טבועה" זו נוגעת לכל החלטה דמוקרטית באשר היא, מקטן ועד גדול, ואף כוללת הכרעות "חוקתיות" כמו כינון או תיקון החוקה עצמה. הדגש החשוב לענייננו הוא שגישת הדמוקרטיה המהותית מתיימרת לבסס את הצדקתה בתוך הרעיון הדמוקרטי עצמו, ולא מכוח עקרון או מקור החיצוני לדמוקרטיה. ביטוי לגישה זו ניתן למצוא אצל פרופ' ברק מדינה – מבכירי המומחים למשפט חוקתי בישראל – במאמר מהעת האחרונה. הוא טוען שם שאותן מגבלות אשר "טבועות" בדמוקרטיה כוללות את "החובה לכבד את זכויות האדם", וכן כללים הנוגעים לאופן הפעלת כל סמכויות שלטון.⁸

הדמיון בין הטרמינולוגיה הסובייטית לבין זו הישראלית אינו מקרי, והוא נובע מתוך ספק משותף בדבר יכולתו ובזכותו של הציבור לקבוע הסדרים ולקבל החלטות בעבור עצמו. שופט בית המשפט העליון הבריטי לורד ג'ונתן סמפסון מציין נקודה דומה בהקשר בית הדין האירופי לזכויות אדם, בהצביעו על מכנה משותף בין בית הדין ואכיפתו של "זכויות אדם" לבין הדיקטטורות של מזרח אירופה אחרי מלחמת העולם השנייה:

שניהם מחילים את מושג הדמוקרטיה כמונח כללי המכיל סדרה של ערכים פוליטיים מאושרים. לפי גישה זו, בחירותיהם של נציגי ציבור הינן לגיטימיות אך ורק בתוך מסגרת מגבלות הערכים הללו... כל בחירה דמוקרטית תהא חסרת אונים ולא תוכל להסיר או להגביל עקרונות אלו ללא סמכות בתי המשפט... ההשגה העיקרית על מערכת זו היא שאינה שונה רעיונית מטענות הקומוניזם, הפשיזם, המלוכנות, הקתוליציות, האסלאמיזם וכל שאר ה"איזמים" הגדולים, אשר... החשיבו את עצמם כצודקים באופן המובן מאליו.⁹

ברק מדינה מכנה את תפיסתו "דמוקרטיה ליברלית", וכך יחד עם אחרים מנסה לשוות לדמוקרטיה המהותית דימוי של כשרות וקונצנזוס. אלא שזו אחיזת עיניים. בין הדמוקרטיה המהותית שבה דוגל ברק מדינה לבין "דמוקרטיה ליברלית", המקובלת בעיקרה על רוב מדינות המערב, אין חצי דבר. על קצה המזלג: דמוקרטיה ליברלית מבקשת להגביל ולצמצם את כוח השלטון באופן מוחלט, על ידי מתן חירות אישית מרבית לאזרחי המשטר. חשוב מכך, טיעון הדמוקרטיה הליברלית הוא "שכנועי" – מטרתו לשכנע את הציבור הדמוקרטי בדבר נכונות המגבלות, על צדקתן ועל וכדאיותן, והציבור עצמו הוא שמכריע אם מקבל הוא את המלצות הדמוקרטיה הליברלית או דוחה אותן.

החידוש הישראלי בדבר דמוקרטיה "מהותית" סותר את הגרסה ה"ליברלית" בשני המישורים דלעיל. ראשית, הדמוקרטיה המהותית אינה מצמצמת את כוח השלטון, אלא פשוט מעבירה את מרכז הכובד שלו לרשות השופטת או הפקידות הבלתי-נבחרת, שהיא זו המכריעה במחלוקות בשאלה מתי וכיצד יכול המשטר לפגוע

בחירויות הפרט. שנית, וחשוב מכך, הדמוקרטיה המהותית כוללת בתוכה מנגנון אכיפה עצמי – היא אינה מבקשת לשכנע איש בדבר צדקתה. גישת הדמוקרטיה המהותית תופסת את עצמה כמובנת-מאליה וכמקימה חובת ציות למגבלות שהיא מציבה, במנותק לחלוטין ממידת רצון או הסכמת הציבור אליהן. פרופ' מדינה מסביר ש"מקור התוקף של המגבלות הללו אינו קביעתו של הרוב", וממשיך:

יש להכיר במעמד החוקתי של המגבלות הללו ובסמכותו של בית המשפט לאכוף את הציות להן, גם אם הן אינן מעוגנות בחוקה כתובה וגם אם אין תמיכה ציבורית נרחבת להכרה בהן.¹⁰

בניסוח קצת אחר, התהום הפעורה בין דמוקרטיה ליברלית לבין דמוקרטיה מהותית מתחדדת לפי נקודת הייחוס של מושא המגבלות שבהן כל גישה מצדדת. דמוקרטיה ליברלית מבקשת להגביל את השלטון מפני פגיעה בציבור ובפרט, בין היתר כדי לשמר את מעמד הציבור מעל השלטון. דמוקרטיה מהותית דורשת להגביל את הציבור עצמו מפני התערבותו בערכים עצמאיים (שזהותם, תוכנם ויישומם נקבע מחוץ למסגרת הדמוקרטית), בין היתר כדי למנוע מהציבור גישה להכרעות שלטוניות מסוימות.

לסיכום נקודה זו – דאל מאמץ לכתחילה את הגישה המסורתית לגבי המהות ההליכית של הדמוקרטיה, כאקסיומה מובנת-מאליה. כעת אפשר לפנות לעיקר נאומו של דאל ולטיעונים המרכזיים בו; ובתוך כך אבקש להדגיש כמה זוויות ולהציע לקוראים תובנות אחדות.

*

בהינתן הבנה שורשית זו של המשטר הדמוקרטי (שכאמור, הינה ההבנה המקובלת והרווחת בעולם המערבי ובתחום מדעי המדינה), דאל פונה לשאלה המרכזית – האם בכל זאת ישנן "זכויות יסוד" במשטר דמוקרטי? ומה נובע מהתשובה לשאלה זו?

דאל פותח עם תיאור ה"תבחינים" (הנסיבות או התנאים) המאפיינים משטר דמוקרטי. אלו אינם רק מאפיינים הכרחיים שבלעדיהם אין המשטר יכול להיקרא דמוקרטי, אלא גם מאפיינים מספיקים: אם הם מתקיימים, המשטר עומד בדרישות והוא דמוקרטי (דיו) לכל דבר ועניין. דאל מדגיש שמדובר באידאל שאליו אפשר רק לשאוף, שכן שום משטר (כיום ובעבר, בעולם ומעולם) איננו מקיים את התבחינים באופן מושלם. לשם כך דאל טבע את המונח "פוליארכיה" כדי לתאר את מרבית המשטרים החופשיים, המקיימים תבחינים אלו במידה משמעותית והשואפים לבטא את האידאל הדמוקרטי, אך כמובן אינם מסוגלים לעשות זאת אלא בקירוב בלבד. באופן כללי, דאל מאמין שתבחינים מסוג אלו יכולים בעיקר להעיד מתי משטר מפר אותם ברגל גסה – אך קשה יותר לאמוד מתי משטר מצליח ליישם אותם.

נחדד: דאל אינו מתכוון לתנאי-רקע המאפשרים את קיומו ושרידותו של משטר דמוקרטי, אלא למאפיינים של המשטר עצמו. דאל דווקא ידוע במחקרו האמפירי הענף על תנאי הרקע – המשטר, החברתיים, התרבותיים, הדמוגרפיים, הכלכליים ועוד – החיוניים לביסוס ולשגשוג משטר דמוקרטי. מעניין לציין שבין שלושת תנאי ה"רקע" היסודיים ביותר, דאל מונה את השליטה הציבורית (כלומר, של נבחר ציבור) הישירה והמוחלטת על מוסדות המשטר והצבא. ללא התקיימות רכיב זה כמעט ואין טעם לדבר על קיומו של משטר דמוקרטי. לטעמי ישנה חשיבות עליונה לתובנה זו לקורא הישראלי בשנת 2024, אך אין זה המקום להרחיב על כך.

מכל מקום, כתמונת מראה למאפיינים הבסיסיים שדאל מונה, הוא מסיק שורה של זכויות פוליטיות ראשיות – זכויות יסודיות-באמת החיוניות לקיומם של אותם תבחינים. ככל שישנן זכויות יסוד אשר "טבועות" בתוך הגדרת המשטר הדמוקרטי, הרי אלו הן. זוהי רשימה קצרה וסגורה של זכויות הנובעות ישירות מאותם תבחינים הכרחיים, והמשותף להן הוא שהן משרתות את המנגנון הדמוקרטי עצמו ונגזרות ממנו. זכויות אלו נוגעות לעצם ההשתתפות בהליך קבלת ההחלטות הדמוקרטי בכל שלביו, לרבות: עיצוב השיח ודיון פתוח בסוגיות שבמחלוקת; התאגדות ושיתוף פעולה קבוצתי כדי לקדם העדפות ואינטרסים משותפים; השתתפות ישירה בהליכי הבחירות; שוויון בין "כוח ההצבעה" של כלל יחיד המשטר, ועקרון שלטון הרוב הנובע משוויון זה; הלימה בין פעולות השלטון לבין רצונות והעדפות הציבור; ועוד.¹¹

לפתחה של נקודה זו רובץ פיתוי לבצע קפיצה לוגית, שלפיה קיומה של הזכות מקים סמכות של גוף או מוסד כלשהו לאכוף אותה – אך דאל נמנע ממנה מקביעה כזאת ואף כופר בה. אומנם לפי דאל אלו זכויות יסודיות, אך תובנה זו היא אנליטית בלבד ואין היא מחייבת מנגנון אכיפה כזה או אחר. אם זכויות אלו אינן קיימות, המשטר אינו יכול להיקרא דמוקרטי; ואולי, דאל אינו מסיק מכך שקיומן גורר אחריו בהכרח סמכות אכיפה "טבועה" המאפשרת כפיית זכויות. הוא מרחיב על כך בהמשך בהקשר זכויות אחרות. בדיוק כאן הוא גם מדגיש שהליך בלת-דמוקרטי (כביכול לשם כפיית זכויות דמוקרטיות ראשיות) מציב סיכון גדול יותר לביצוע עוול בהשוואה לסיכון של ביצוע עוול כתוצאה מהליך דמוקרטי.

בישראל, קפיצה לוגית מסוג זה מהווה נדבך מרכזי של השיח המשפטי החוקתי: די לטעון שזכות קיימת או חשובה, כדי לבסס טענה בדבר סמכותו של בית המשפט לחייב את יישומה או הגנתה. אחד הביטויים הראשונים והבולטים לכך היה בפסק דין 'קול העם' סמוך לאחר קום המדינה, שבו בית המשפט אכף זכות של חופש ביטוי ללא כל מקור סמכות בחוק, אלא רק (או בעיקר) על יסוד טיעון בדבר עצם אופיו הדמוקרטי של המשטר.

מכל מקום, דאל מבהיר כי "זכויות פוליטיות ראשיות" אלו דווקא אינן עומדות במוקד

שאלתו. בהנחה שזכויות אלו מוגנות ונשמרות, כך שהמנגנון הדמוקרטי עצמו מתפקד ברמה הבסיסית, מה בנוגע לזכויות אחרות – זכויות אדם, זכויות טבעיות, או כל מערך זכויות אחר, המהוות את רובו הגדול של שיח הזכויות? האם ישנן זכויות אשר מפאת חשיבותן הן מתנות את ההליך הדמוקרטי ועליונות לו?

תשובתו המעמיקה והאנליטית של דאל מפורטת במאמר, ומן הראוי שתיקרא על ידי כל אזרח, ובמיוחד כל תלמיד מדעי המדינה וכל משפטן. דאל נמנע מהקפיצה הלוגית הנוגעת לאכיפה, ומחדד כי הכרה בקיום זכויות העליונות על ההליך הדמוקרטי אינה מחייבת בהכרח מנגנון אכיפה שעוקף את הכרעת הציבור או שגובר עליה בפועל. מסקנה לגבי זכויות עליונות יכולה להיות במישור השכנועי, כעיקרון מוסרי וכחלק מהתרבות הפוליטית-ציבורית בלבד. אפשר למצוא המחשה לתפיסה זו כיום אצל מדינות דמוקרטיות שאימצו חוקה כתובה מלאה (לרבות מגילת זכויות גדושה), אך אינן מאפשרות פסילת חקיקה על ידי בית המשפט – כמו הולנד, שווייץ, לוקסמבורג ואחרות (וכמובן אצל מדינות ללא חוקה וללא אכיפה שיפוטית נגד חקיקה, כמו בריטניה וניו זילנד).

ובכל זאת, שואל דאל – אם נכיר בקיומן של זכויות "עליונות" מסוג זה, האם ניתן או ראוי למנוע את הפרתן על ידי השלטון הדמוקרטי?

בהקשר זה יש להבין שני מונחי מפתח שדאל נוקט, העומדים במרכז מחקרו והגותו – "זיתור" ו"שומרים". זיתור הוא האצלה בלתי-חוזרת של כוח שלטוני על ידי הציבור לגוף או למנגנון החיצוני להליך הדמוקרטי.¹² ייתכן שהציבור יחליט להעניק סמכויות מסוימות כדי להגביל את ההליך הדמוקרטי – אולי, לצורך העניין, כדי לוודא הקפדה על זכויות מסוימות. כל עוד הציבור יכול לחזור בו – דרך התגברות על אותו גוף חיצוני במקרה הספציפי, או על ידי שלילת הסמכות עצמה והחזרתה לציבור – אזי מדובר בהאצלה בלבד, ונשמר האופי הדמוקרטי של המשטר. אך ברגע שהענקת סמכות זו היא בלתי-חוזרת, ברגע שלציבור עצמו אין מנגנון ברור ונגיש שבאמצעותו הוא יכול לממש את רצונו על אף התנגדותו של הגוף החיצוני, הרי מדובר ב"זיתור".

בהתכתבות עם המושג העתיק שטבע אפלטון, המונח "שומרים" מתייחס לקבוצה, גוף או מוסד המגבילים את השלטון הדמוקרטי לפי שיקול דעתם המוחלט, על מנת "לשמור" על כללים או ערכים מסוימים. אלה יכולים להיות מועצת חכמים, שופטי בית משפט עליון, צמרת פיקודית צבאית, מלך פילוסוף או כל מודל אחר – העיקרון נותר זהה. דאל מצביע על בעיות שונות (ומוכרות היטב) הנוגעות לרעיון השומרים. כיאה לדאל, הוא מדגיש שלגבי השגתו והנחלתו של "צדק", הניסיון האמפירי ארוך-הטווח אינו מעיד על שום יתרון למוסד שומרים כגון בתי משפט עליונים. אדרבה, הניסיון מראה שהסיכוי (או הסיכון) לאי-צדק מצד בתי משפט עליונים גדול מזה המגיע מצד ההליך הדמוקרטי-פוליטי. במישור העקרוני יותר, דאל מציין את

הפגם הידוע בכל מנגנון של "שומרים" – שאין שום ערובה לדרך הפעלת הסמכות השלטונית בידיהם. ראשית, גם בענייני "זכויות", אותם שומרים עלולים לפעול בצורה שאינה צודקת או הוגנת (ולו רק משום שבמקרים רבים נדרשת הכרעה בין זכויות שקולות ונוגדות). שנית, שומרים עלולים לנצל את כוחם השלטוני כדי לקבוע ענייני מדיניות שאינם במהותם קשורים לזכויות עליונות. כך, מתוך חשש מפני עריצות הרוב, פתרון השומרים מניב את עריצות המיעוט.

כזכור, דאל אינו מבקש לשלול רעיונות אלה בפני עצמם (אם כי ניכר בו שאינו אוהד אותם), אלא לבחון אם הם משתלבים במסגרת השיטה והחשיבה הדמוקרטית. בשתי התופעות-פתרונות של שומרים ושל ויתור, דאל מסביר מדוע הן סותרות את עצם הרעיון הדמוקרטי ואת ההנחות שביסודו. חשובה במיוחד ההנחה האמפירית לגבי טבעם של בני אנוש כ"שוים" ביכולותיהם וכישרוניהם. אם אי אפשר להבחין בקבוצה ברורה אשר באופן עקבי "עליונה" על שאר האנשים (מבחינת חוכמה, היגיון, שיקול דעת, כישורים, חוש צדק, תבונה, מוסריות וכן הלאה), אזי לא תיתכן הצדקה להעניק כוח שלטוני עודף לקבוצה זו או אחרת. הכלכלן תומאס סואל הרחיב רבות על קו מחשבה זה המבחין בין שני "חזונות" שונים של האנושות (התפיסה הגדורה והתפיסה הבלתי-גדורה), בספרו 'עיונות בין השקפות' שפורסם ב-1987. מכל מקום הנחה זו – שלפיה לכל האזרחים מידה שווה של כשירות לקבל הכרעות ולמשול – היא אולי הבסיסית ביותר ברעיון הדמוקרטי, ואילו שיטת ה"שומרים" כופרת בה וחותרת תחתיה. אולי ניתן להצדיק מערכת הכוללת ויתור של כוח שלטוני או גוף של שומרים, אך זאת לא על יסוד הדמוקרטיה עצמה: מי שיאמץ מערכת כזאת מוותר לכתחילה על הזכות להיקרא "דמוקרטי". התנגדות זו כמובן תקפה לא רק בהקשר של אכיפת זכויות עליונות, אלא היא רלוונטית לכל מנגנון הכרעה וכפייה שהינו חיצוני להליך הדמוקרטי עצמו.

מעניין לחשוב כמובן על מונחים אלו בהקשר הישראלי. בית המשפט העליון פסק אך לאחרונה כי אין בידיו של הציבור סמכות לחוקק ולקבוע הסדרים הפוגעים כביכול בגרעין הזהות הדמוקרטית של המשטר – דוגמה מובהקת של ויתור.¹³ רעיון "שומרי-הסף" שהשתרש ונטמע היטב בתוך השיח השלטוני מתייחס לפקידים בלתי-נבחרים (ברובם משפטנים ושופטים) הבולמים את השלטון הדמוקרטי בהתאם להבנתם האישית של זכויות עליונות או של מדיניות ראויה.¹⁴ דאל מפנה למימרה "מי ישמור על השומרים?" שמשמעותה מי יפקח על אותם שומרים שהופקדו להיות מכריעים ושלטים, ומי יגן על הציבור מפניהם; אך למרבה השעשוע (או הזעזוע), בישראל ישנם מי שחושבים שמשמעות המימרה היא הגנה דווקא על השומרים עצמם מפני הציבור.¹⁵ ברחובות ישראל הדהדו קריאות "דה-מוקרט-יה" אשר צידדו באותן שתי תופעות אשר דאל מכתירן כהפוכות לדמוקרטיה וכשוללות אותה.

מכל מקום, תשובתו של דאל מבהירה כי הכפפת ההליך הדמוקרטי לזכויות עליונות

באשר הן באה בהכרח על חשבון הדמוקרטיה עצמה. בין השניים מתקיים משחק סכום-אפס – ככל שגוברת מידת ההכפפה לזכויות מופשטות או לערכים נאורים, כך פוחת האופי הדמוקרטי של המשטר. דאל גם מזכיר שאין מדובר רק בשאלה של "זכויות" מול "שיטה" – שכן ההליך הדמוקרטי עצמו, ה"שיטה" כביכול, משקף את הזכות הבסיסית ביותר, הלא היא הזכות למשול ולא להימשל. כך, הכפפת ההליך הדמוקרטי למנגנוני ויתור או שומרים היא מתן בכורה לזכויות מסוימות על פני זכויות אחרות שהן לכאורה בסיסיות וחשובות יותר. טיעון דומה מופיע (בין היתר) בתחום המשפט החוקתי אצל פרופ' ג'רמי וולדרון, כאשר הוא מכתיר את הזכות להשתתף בהליך הדמוקרטי כ"ראשונה בין הזכויות" ("the right of rights"),¹⁶ ואצל הפילוסוף יורגן הברמאס, המגדיר מחדש את ההליך הדמוקרטי עצמו כשורה של זכויות יסוד הקשורות כולן לממשל-עצמי ציבורי.

*

נקודה אחרונה אך חיונית שמציע דאל נוגעת לפיתוחה של תרבות פוליטית בוגרת ושקולה. דאל מזהיר מפני הידרדרות השיח הציבורי והפוליטי ושחיקה כללית של האופי הדמוקרטי-משטרי, כתוצאה ישירה מקיומם של מנגנוני ויתור ושומרים השוללים מההליך הדמוקרטי את עיקר חיותו. אדם הנתון תחת משמורת (אפוטרופוסות) חוקית אינו יכול להיות אחראי למעשיו, אך גם לא יפתח חוש של אחריות מוסרית; כך גם סירוסם של האזרחים בחברה הדמוקרטית מונע פיתוח שיח דמוקרטי בוגר, ענייני, מחויב ובשל. טיעון זה של פגיעת השומרים ברוח האזרחית החיונית לדמוקרטיה, על ידי שלילת סמכותו של הציבור להכריע בשאלות ערכיות ומוסריות, עולה מעת לעת אצל הוגים שונים אך אינו זוכה לפיתוח מעמיק דיו. דוגמה של אותו טיעון ניתן למצוא אצל פרופ' מרטין לוכלין, שתיאר לאחרונה כיצד תופעת החוקתנות (המהווה בפועל מנגנון שומרים) "פוטר את הרשויות הפוליטיות מהצורך להתמודד ישירות עם שאלות פוליטיות נוקשות", וכן מתמרצת התחמקות של נבחרי ציבור מאחריותם ומחובותיהם. לוכלין מזהיר שמגבלות מסוג זה "מנקזות את דמה של הדמוקרטיה" כדרך חיים.¹⁷ אולי גרוע מכך, בשלב כלשהו הדרדרות בתרבות הפוליטית, שנגרם בשל מנגנוני הויתור והשומרים, משמש בפני עצמו הצדקה לאכיפת עוד מגבלות על ההליך הדמוקרטי, וכך הופך לנבואה המגשימה את עצמה: ויתור ושומרים שוחקים את הרוח הדמוקרטית ואת איכות השיח הפוליטי; כתוצאה נטען שגדל הצורך בעוד מגבלות על ההליך הדמוקרטי; לכן מונהגים עוד ויתור ועוד שומרים; וחוזר חלילה.

זוהי אולי נקודת העיוורון החמורה ביותר של תומכי הויתור והשומרים – מציאותן של השפעות הרסניות ארוכות-טווח על התרבות הדמוקרטית, על תחושת האחריות של הציבור ושל נציגיו, ועל התמריץ להתפשר ולקיים שיח בין מהנות חלוקים. אגב תובנה זו, מעניין לחשוב על דרדרת השיח הציבורי והפוליטי במוסדות הדמוקרטיים

בישראל בעשורים האחרונים – במקביל להתעצמות כוחו ומעורבותו של בית המשפט ושלוחותיו.

לבסוף, יש לעמוד על נקודה פשוטה, כה מובנת-מאליה שדאל כלל אינו טורח לציין אותה. במסגרת הוויכוח על מגבלות ראויות על ההליך הדמוקרטי, במטרה לאכוף זכויות מסוימות או לכל מטרה אחרת, נשאלת השאלה – מי מכריע בוויכוח הזה? מי מחליט איזה מודל של שלטון דמוקרטי לאמץ – שלטון דמוקרטי בלתי מוגבל, או שלטון המטיל על הדמוקרטיה מגבלות של ויתור, של שומרים, או כל מודל חוקתי אחר? בעיני דאל זו כלל אינה שאלה. כמו מרבית הוגי הפילוסופיה הפוליטית והמשפט החוקתי, מובן לו שבדמוקרטיה זהו לכתחילה הציבור, העם, הדמוס. הוא אשר קובע אם ועד כמה להגביל את ההליך הדמוקרטי ואת תוצריו. דאל אינו מעלה על דעתו שמי שיקבע זאת הוא השומרים הממנים את עצמם לתפקיד מבלי שזה הוטל עליהם, או שהאזרחים מוותרים על כוחם השלטוני ללא החלטה מפורשת ומודעת. הציבור עצמו הוא הקובע אם למסור סמכויותיו, ולמי ובאיזה אופן. מעניין, שוב, לחשוב על כך בהקשר הישראלי, שבו עצם הענקת הסמכות למנגנוני אכיפת הזכויות (תוך ביטול תוצרי ההליך הדמוקרטי) מוטלת בספק ומצויה במחלוקת ממשית.

נחתום הקדמה זו ההמשך הציטוט מאת השופט לורד ג'ונתן סמפסון, המתיישב היטב עם רוח גישתו של דאל ועם הטיעון המעמיק המופיע במאמר לפניכם:

ניתן להאמין בזכויות ולא לרצות להסירן מהזירה הדמוקרטית תוך הצבתן תחת השיפוט הבלעדי של שופטים מעין-כוהנים. ניתן להאמין שראוי שאזרח אחר יאמץ ערכים ליברליים מבלי לרצות לכפות אותם עליו.¹⁸⁷

187. וכן מטעם <https://yalebooks.yale.edu/2014/02/24/remembering-robert-dahl/> memoir-pdfs/dahl-robert.pdf אוניברסיטת ייל.

3 ראו לדוגמה: Neal Tate and Torbjorn Vallinder, *The Global Expansion of Judicial Power*, NYU, 1997; Robert Bork, *Coercing Virtue: The Worldwide Rule of Judges* (AEI, 2003); Ran Hirschl, *Towards Juristocracy*

1 "What is the good of telling a community that it has every liberty except the liberty to make laws? The liberty to make laws is what constitutes a free people." – G.K. Chesterton, *Heretics* (1914), p. 61

2 לרקע כללי על דאל ראו בדברים שנכתבו לרגל פטירתו מטעם האקדמיה הלאומית למדעים של ארה"ב: <https://www.nasonline.org/publications/biographical-memoirs/>

- 11 כתבתי במקום אחר על הקושי שבשחיקת זכויות מהסוג הזה, בהקשר ה"אנטי-חוקה" של היטלר והשלטון הנאצי, כאן: "האיום הדמוקרטי: זיהוי תהליכים" ולקחים מהיטלר", אתר פובליוס (2019).
- 12 הביטוי המקורי שנוקט דאל הוא *alienation*, שתרגומו המילולי ביותר הוא אולי "הֶרָה" (מלשון וְרָ), והוא מבטא בצורה חדה יותר את יסוד הניכור והניתוק הטמון באותו ויתור על סמכות שלטונית. המונח מתכתב עם רעיון של זכויות בלתי-יניתנות להזרה (*inalienable rights*) ועם אותו הביטוי המוכר לכל אמריקני המופיע בהכרות העצמאות של 1776. אולם נראה שבהקשר הישראלי התרגום המועיל והמדויק יותר לצורכנו הוא "ויתור".
- 13 בג"ץ 5658/23 התנועה לאיכות השלטון נ' הכנסת (נבו 1.1.2024), המכונה "בג"ץ הסבירות".
- 14 לדיון בהתפתחות התופעה והשימוש במונח, ראו גיל ברינגר, "המחטף השקט: מיועצים משפטיים ל'שומרי סף'", השילוח 11, תשרי תשע"ט.
- 15 גיל ברינגר, "מי ישמור על השומרים? גרסת שר המשפטים בני גנץ", גלובס, 8.1.2021.
- 16 Jeremy Waldron, *Law and Disagreement*, OUP, 1999, Chapter 11 "Participation: The Right of Rights".
- 17 Martin Loughlin, *Against Constitutionalism*, HUP, 2022, p. 168.
- 18 סמפּשן, "המשפט ושקיעת הפוליטיקה".
- (HUP, 2007).
- 4 ג'ונתן סמפּשן, "המשפט ושקיעת הפוליטיקה", הרצאות רית' 2019. תרגום לעברית באתר פובליוס, "שופט עליון בריטי פורש את משנתו השמרנית".
- 5 להרחבה בעניין זה האוינו לפרק על "דמוקרטיה מהותית ופורמלית" עם ד"ר רן ברץ בהסכת "השימוע" של הפורום הישראלי למשפט וחירות.
- 6 ריצ'ארד פונר, "רודן נאור", תרגום לעברית באתר פובליוס.
- 7 IraK .L yrreT dna rettimhCS .C pilihP .ni "toN sI dna ... sI ycarcomeD tahW", *ehT .sde ,renttalP .F.M dna dnoimäD .L :eromitlab ,ycarcomeD fo ecnegruseR labolG .p ,3991 ,sserP ytisrevinU snikpoH snhoJ Dan Avnon, "The Israeli Basic Laws' (Potentially) Fatal Flaw", Israel Law Review, 1998, 32(4), p. 541*.
- 8 ברק מדינה, "האם יש לישראל חוקה? על דמוקרטיה הליכית ועל דמוקרטיה ליברלית", עיוני משפט מד (2021), עמ' 33.
- 9 סמפּשן, "המשפט ושקיעת הפוליטיקה".
- 10 מדינה, "האם יש לישראל חוקה?", עמ' 33. בשולי הדברים, התנה המרכזית של פרוץ' מדינה נחשפת כמופרכת לגופה גם במישור המשפטי-חוקתי הפנימי. ראו שתי ביקורות חריפות וקצרות: עידו פורת, "הבעיה ה'מוסדית' בגישה ה'מהותית'", פורום עיוני משפט מד (תשפ"א); ראיף זריק, "דבורקין בירושלים", שם.

זכויות יסוד במשטר דמוקרטי

יכולתו של ציבור האזרחים לקבוע את גורלו, בהצבעה שבה כל הקולות שווים, היא מהות הדמוקרטיה. כפייתן של "זכויות עליונות" עשויה אולי להיות הכרחית, אך במהותה היא פוגעת בדמוקרטיה

הנחות

הנחות לגבי זכויות

מובנו של המונח 'זכויות' אינו מיתרגם בקלות להגדרה מפורשת. במונח הכללי ביותר, להיות בעל זכויות פירושו להיות זכאי לבצע פעולה או סוג פעולות מסוימים. אבל "זכאי לבצע" הוא ביטוי עמום בפני עצמו. אפשר להבחין בו בשלושה רבדים של משמעות.

אם אדם "זכאי לבצע" פעולה, אבל למעשה פעולה זו בלתי-אפשרית לביצוע, או יכולה להתבצע רק מתוך סיכון גדול מאוד, כי אז "להיות בעל זכות" לבצע אותה הוא מושג ריק, והזכות היא נומינלית לחלוטין. דבר ריק הוא לומר שלכל אזרח אמריקני יש זכות לטוס לירח בספינת חלל. עד לאחרונה היה זה דבר ריק לומר שלשחורים יש זכות להצביע. זכותם הייתה רק נומינלית. על אותה דרך, דבר ריק הוא לומר שאנשים מממשים את זכות ההצבעה שלהם במשטר סמכותני שבו הכול מובלים לקלפי, נוטלים את הפתק הרשמי, ותחת עין פקוחה של משגיחים משלשלים אותו בתיבה, כשהכול יודעים כי מי שיהיה להחליף את הפתק ולקרוא תגר על המועמד הרשמי יבוא

מאמר זה הוצג בקונגרס העולמי ה-11 של האגודה הבין-לאומית למדע המדינה, שהתקיים במוסקבה, ברית המועצות, 21-81 באוגוסט 1971, ישיבה מיוחדת מס' 61, "זכויות יסוד במשטר דמוקרטי". המחבר מוקיר את תרומתם של דיוני עם המשתתפים בסמינר הפקולטה בייל על המוסדות הדמוקרטיים האמריקניים ועל ההזדמנות לקרוא ולדון בספרו של ג'יימס פישקין 'דונות ולגיטימציה: ביקורת התאוריות הפוליטיות' שהופיע בהוצאת אוניברסיטת ג'ונס הופקינס באותה שנה.

תרגום עברי זה, מאת צור ארליך, מתפרסם כאן באישורה של הוצאת אוניברסיטת קיימברידג'. פרטי הפרסום המקורי: Robert A. Dahl, "The Moscow Discourse: Fundamental Rights in a Democratic Order", Government and Opposition, 15(1), 3-30, 2014 © Cambridge University Press, reproduced with permission.

במהרה על עונשו.

ברוב המשטרים הסמכותניים, זכות ההצבעה היא נומינלית. אבל אם הזכות אינה נומינלית, ואם שחקנים אחרים מחויבים להימנע מפעולה השוללת מבעל-הזכות את הזכות לבצע את הפעולה, כי אז אפשר לומר שיש לו זכות במובן הממשי של המילה. כך, השחורים קיבלו את זכות ההצבעה במובנה הממשי כאשר הממשל הפדרלי מנע מאחרים, ובתוכם פקידי מדינות וממשלים מקומיים, להתערב בכוח, לאיים בכוח, או להרתיע בצורות אחרות שחורים שרצו להצביע.

אך מה אם לאדם יש זכות ממשית, אבל הוא מנוע ממימושה כי אין לו המשאבים הדרושים? אם מוטלת על אחרים (או על האחרים) חובה לספק לבעל-הזכות את המשאבים הנחוצים לו, אפשר לומר שיש לו זכות במובן הרחב.

הנחות לגבי דמוקרטיה

מאז הופעתו הראשונה ביוון העתיקה הדריכה את רעיון הדמוקרטיה האמונה כי בסדר הפוליטי הטוב ביותר, גוף של אזרחים שלכולם כשירות שווה למשול, ולאיש מהם אין מניעה מובנית או יתרון מובנה למשול על האחרים, מקבל החלטות בענייני ציבור באמצעות לימוד, דיון והכרעה פתוחים, ושיטה כלשהי של הצבעה המכבדת את השוויון המהותי בין האזרחים. בפרשנות הרווחת ביותר של חזון זה, הדמוקרטיה נמצאת בתהליך שבו עם מושל בעצמו.

מתחילת הדרך עד ימי רוסו בערך, ממשל עצמי של עם הובן כגוף של אזרחים, הדמוס, אשר – פשוטו כמשמעו כמעט – מתכנס, דן, מתווכח ומצביע. כידוע לכול, במאתיים השנים האחרונות השתנתה תפיסה זו של הדמוקרטיה, כדי להתאים לדרישותיה של מדינת-הלאום, ועל כן אומץ רעיון הייצוגיות.

אף כי היו לשינוי זה השלכות כבירות על החזון והמעש של הדמוקרטיה, אניח כאן כי הדמוקרטיה הייצוגית היא ביטוי בעל תוקף של הרעיון הדמוקרטי. על כן, כשאני מדבר על עם המושל בעצמו, או על דמוס הקובע חוקים, אינני מתכוון שתבינו זאת בצורה מילולית. לא אדון במאמר זה במידת יכולתם – שלא לומר מידת הצלחתם – של מוסדות מייצגים לממש את החזון הראשוני של ממשל עצמי. המונח "תהליך דמוקרטי" שאשתמש בו יציין גם ממשל עצמי עקיף, דרך נציגים.

הצידוק לתהליך הדמוקרטי נשען על הנחת יסוד – שכל האזרחים כשירים במידה שווה להחליט לגבי החוקים, המדיניות והעקרונות שיחייבו אותם, ואין בהם אף אחד הנהנה מכשירות עילאית שתצדיק את שלטונו על השאר. אקרא לזה הנחת הכשירות השווה. הנחה זו, לצד עוד כמה שאציג בקצרה, היא הנחה מכרעת בדיון על הזכויות שהצגתי בתחילת המאמר, ובפרט לגבי זכויות עליונות. כי כפי שנראה, טענה בדבר עליונותה של זכות תדרוש מהטוען, בנסיבות מסוימות, להתכחש להנחת

הכשירות השווה.

כך או כך, נצא נא לדרך מתוך קבלה של הנחה זו. על יסוד זה, אני סבור שיש להסכים כי אוסף נתון של אנשים יהיה מסוגל למשול בעצמו אם ורק אם תהליך קבלת ההחלטות המחייבות המתקיים אצלו עונה לתבחינים (קריטריונים) הבאים.

1. **שוויון בהצבעה.** הכללים לקביעת התוצאות של החלטות מחייבות צריכים להביא בחשבון, ובשווה, את ההעדפות שמבטא כל חבר בגוף האזרחים, הדמוס, לגבי התוצאות.¹

2. **השתתפות אפקטיבית.** לאורך תהליך קבלת ההחלטות המחייבות, לכל אזרח צריכה להינתן הזדמנות הולמת ושווה לבטא את העדפותיו לגבי התוצאה הסופית. תהיה לאזרחים, מתוך כך, הזדמנות מתאימה ושווה להעלות על סדר היום שאלות ולנמק את עמדתם.

3. **הבנה מושכלת.** כדי שיבטא את העדפותיו במדויק, צריכות להיות לכל אזרח הזדמנויות הולמות ושוות לגלות ולתקף – בזמן שמתאפשר לנוכח הצורך להכריע – מהם העדפותיו בנושא שמכריעים בו.

4. **שליטה גמורה של הדמוס בסדר היום.** לדמוס צריכה להיות ההזדמנות הבלעדית לקבל החלטות הקובעות אילו סוגיות יוכרעו בתהליך דמוקרטי ואילו לא. מתוך כך, הדמוס יכול להאציל סמכות, ובלבד שהצעד יהיה הפיך והדמוס יוכל לבטלו. אם מסירת הסמכות אינה בת־ביטול, ואדם או קבוצה שאינם הדמוס מקבלים את הסמכות להחליט החלטות מחייבות בלי שהדמוס יוכל להחזיר לידי את הכוח, זו הפרה של התבחין, ואין מדובר בהאצלה אלא בויתור.

כאשר התבחינים הללו מתמלאים, התהליך הוא דמוקרטי לגמרי ביחס לדמוס שביצע אותו. ועל דרך השלילה: קשה לראות איך אוסף של אנשים מושל בעצמו אם לא מתמלאים כל התבחינים.

ועדיין נשארת בעיה: אם התאגדות של דמוס מסוים יכולה לאכוף את החלטותיה על אנשים שאינם מן הדמוס, כי אז התאגדות זו דמוקרטית כלפי הדמוס שלה – אך לא דמוקרטית כלפי אותם אנשים שאינם חלק ממנו. הבעיה מתגלעת בחריפות כאשר ממשלה של מדינה נוהגת באזרחיה על פי מיטב ההליכים הדמוקרטיים, אבל כופה את החלטותיהם על אחרים שאינם חלק מהדמוס אך הם מצויים תחת שלטונה של המדינה ונאלצים לציית לחוקיה. אפילו המדינות הדמוקרטיות ביותר כפו תמיד את החלטותיהן על אנשים כאלה ואחרים המודרים מהדמוס; הדוגמה הבולטת לכך היא הילדים במדינה. יש היגיון רב – שאינו נטול בעייתיות – להדיר ילדים מהדמוס. אבל אם נוסף להנחותינו שני עקרונות, שעם שניהם אפשר להתווכח אבל אי אפשר לדחותם בקש, יהיה זה חסר היגיון להדיר מן הדמוס לזמן רב כל אדם בוגר הכפוף

לחוקיו. עקרונות אלה הם:

עיקרון השקילה השווה. טובתם של כל האנשים הכפופים להחלטה מחייבת זכאית לשקילה שווה. כלומר, שום יחיד, קבוצה או מעמד של אנשים אינו ראוי לזכויות יתר אינהרנטיות.²

עיקרון נטל ההוכחה. יש להניח לגבי כל אדם שהוא השופט הטוב ביותר לגבי טובתו האישית והאינטרסים שלו. הנחה זו היא ברירת מחדל, והמבקש לטעון אחרת נדרש להוכיח זאת.

מעקרונות אלו נגזר התבחין הנוסף הבא:

5. הכלה. הדמוס צריך להכיל כל אדם בוגר הכפוף להחלטותיו המחייבות, למעט שוהים עראיים.³

תהליך קבלת החלטות מחייבות יהיה אם כן דמוקרטי לגמרי רק אם יעמוד בחמישה תבחינים אלה. ייאמר מייד כי שום מערכת ממשית שיש בה יותר מקומץ אנשים לא הצליחה אי פעם – או, אם אפשר להתנבא, תצליח אי פעם – לעמוד בתבחינים הללו במלואם. כל מדינה ממשית גדולה תצליח לכל היותר לשאוף אליהם בקירוב. וכל קירוב ממשי כזה, אם אינו מתקיים במערכת קטנטנה, עדיין רחוק מעמידה בכל דרישותיהם.

העמידה בתבחינים מעלה בעיה מסוג נוסף. אם שוררת בעם הסכמה מלאה ומתמדת, אין לו צורך במדינה. כאשר אין הסכמה-פה-אחד עולה שאלה מוכרת: מהי הדרך ההוגנת ביותר ליישב מחלוקת על מדיניות, כדי להגיע להחלטה מחייבת, בקרב אנשים שכשירותם שווה? הפתרון הדמוקרטי הרווח ביותר לבעיה יסודית זו הוא עיקרון הרוב. נכון שגם העיקרון הזה בעייתי, אך אי אפשר, כך נראה, להראות שפתרון אחר כלשהו יהיה טוב ממנו, בהינתן הצורך בהכרעה מחייבת ובהינתן ההנחה שטענותיהם של כל האנשים תקפות במידה שווה. אין לעיקרון הזה חלופה בת יישום משביעת-רצון כמוהו. וכך, למן ההתחלה, עיקרון הרוב הובן כחיוני לעמידה בקריטריון השוויון בהצבעה.

אבל כשיש חילוקי דעות בקרב האזרחים ונדרשת קבלת הכרעות מחייבת, וטיעוני הרוב גוברים בה על טיעוני המיעוט – כי אז השאלות שהעלינו בתחילת המאמר יכולות להתפרש גם כשאלות אם התהליך הדמוקרטי מחייב שמירה על זכויות המיעוט כמו על זכויות הרוב. ואם כן, מהן זכויות אלו? ועוד, אם יש זכויות הגוברות על התהליך הדמוקרטי ועל שלטון הרוב, האם אין בכך, בהכרח, כדי לומר שלפעמים המיעוט גובר על הרוב? ואם כן, איך אפשר להצדיק זאת? אפשר בכלל?

אראה עכשיו איך יכולים תבחיני התהליך הדמוקרטי, שתיארנו זה עתה, לעזור לנו להגיע לתשובות לשאלות הללו ולשאלות נוספות בעניין הזכויות.

זכויות ראשיות

זכויות פוליטיות ראשיות

מי שסבור כי עם זכאי למשול בעצמו, מאשר בכך, בעצם, שלחברי הדמוס צריכות להיות כל הזכויות הנחוצות לעם כדי למשול בעצמו. כל הזכויות הנחוצות לקיום תהליך העומד בתבחינים של תהליך דמוקרטי.

אקרא להן ברשותכם זכויות פוליטיות ראשיות. מן ההיבט המוסרי, זכויות פוליטיות ראשיות הן כלליות ומופשטות, כגון "הזכות לחופש דיבור". אם להשתמש במונח שנעשה פופולרי במאה ה-18, זכויות פוליטיות ראשיות הן בלתי ניתנות לויתור. גם אם משטר מתכחש לזכויות הפוליטיות הראשיות של עם הזכאי למשול בעצמו, או מפר אותן, סביר יהיה לטעון שהעם לא ויתר על זכויותיו המוסריות ואי אפשר להכריחו לעשות כן: ייתכן שהזכויות אינן מיושמות, אך הן אינן בטלות.

אבל אם הדמוקרטיה נועדה להיות יותר מהפשטה מוסרית, הזכויות הפוליטיות הראשיות צריכות להיאכף. אם אכיפה באמצעים חברתיים גרידא אינה מספקת – כפי שקורה לא פעם – יש לאכוף זכויות אלו בדרכים משפטיות. מהן בדיוק הזכויות שיש לאכוף אם עם מבקש למשול בעצמו?

הרשו לי להצביע תחילה על כמה מאפיינים של תשובה סבירה לשאלה זו. תשובה סבירה תפרט זכויות הכרחיות. היא לא תפרט את כל התנאים ההכרחיים והמספיקים לתהליך דמוקרטי. אבחנה זו מוחמצת לפעמים בדברי ביקורת המפחיתים בחשיבות הזכויות. כך למשל, דחיית הטענות בזכות חופש הדיבור בטענה שהוא אינו מבטיח דמוקרטיה היא החמצה של העניין. ברור שחופש הדיבור אינו מבטיח דמוקרטיה. לדמוקרטיה נדרשים תנאים רבים מאוד, ושום תנאי יחיד אינו מספיק להבטחתה. אכן, אי אפשר לומר שהדמוקרטיה תתקיים רק על סמך זה שחופש הדיבור מובטח – ועדיין, אפשר גם אפשר לומר שהדמוקרטיה לא תתקיים באין חופש דיבור.

אבל באיזה מובן זכויות מסוימות הן הכרחיות? כאשר עוברים מהרמה הכללית של הזכויות המוסריות אל הרמה הספציפית של התנהגויות ממשיות, תוקפה של תשובה לשאלה זו תלוי יותר ויותר בנכונותה האמפירית או העובדתית. אי אפשר לחשוב בצורה מסודרת על זכויות באמצעות היסקים לוגיים ישירים מעקרונות מוסריים טהורים. למעשה, אפילו לא צריך להניח שדמוקרטיה, או זכות מסוימת כלשהי, הינן רצויות כדי לקבל כתקפה את הטענה שזכות זו הכרחית לדמוקרטיה. במקרה הטהור, תוקפו של טיעון תלוי רק בשאלה אם הוא נסמך בצורה סבירה על הניסיון הממשי.

היסקים על זכויות, והניסיון שהם מבוססים עליו, הם פרי תהליך היסטורי ארוך, שבמהלכו תנועות שונות בעלות שאיפות דמוקרטיות ניסו לגלם מושגים כלליים על דמוקרטיה בדמותם של מוסדות פוליטיים ממשיים. בזכות הניסיון ההיסטורי הזה,

איננו מתחילים היום עם לוח חלק. איננו צריכים, וגם איננו יכולים, לחשוב על זכויות פוליטיות ראשיות בריק היסטורי, כאילו אין לנו כבר גוף גדול של ניסיון היסטורי להישען עליו. בני הדורות הקודמים לא היו חסינים מטעות, אבל הם גם לא היו טיפשים. הם הסיקו מסקנות, כפי שגם אנו צריכים לעשות, מחוויות בנות-השוואה בתנאים של רודנות רבה או פחותה ודמוקרטיזציה רבה או פחותה. על כן, איננו צריכים להיות מופתעים אם הזכויות החיוניות לדמוקרטיה כבר מוכרות לנו.

כיוון שכך, אפשר לשרטט בזריזות את הזיקות בין הזכויות הפוליטיות הראשיות לבין תבחיניו של תהליך דמוקרטי. שוויון בהצבעה, למשל, מוביל בבירור לזכות להצביע. ברור כל כך שזכות הצבעה לכול נחוצה לשוויון בהצבעה, שהיא תמיד נמצאה בין הדרישות הראשונות והעיקשות של התנועות הדמוקרטיות. אך כמובן, הזכות להצביע רחוקה מלהיות מספיקה. בלי חופש הביטוי ובקשת-הדעת, זכות ההצבעה מאבדת הרבה ממשמעותה, כפי שיודעים היטב מצביעים במשטרים סמכותניים. למן התקופה הקלאסית ועד היום, החופש לדון בסוגיות חשובות עם אזרחים אחרים, לעסוק עם אחרים בעיון, שכנוע ולימוד, נתפס בצדק כחיוני להשתתפות אזרחית אפקטיבית, להבנה מושכלת, ולשליטה בסדר היום של ענייני הציבור.

כדי להגיע להבנה משביעת-רצון של המטרות והאמצעים, האזרחים זקוקים גם לזכות לתור אחר מקורות חלופיים של מידע, תובנה, השכלה ודעת. ואם זכות זו אינה נומינלית בלבד, המקורות החלופיים הללו צריכים להיות זמינים; אסור לתת לשום קבוצה לתפוס מונופול על הידע. האיום על ההשתתפות האפקטיבית, ההבנה המושכלת והשליטה בסדר היום, הנובע ממונופול של רשויות שלטון על הידע הטכני, איום שנעשה חריף במיוחד כאשר רשויות אלו עצמן נשלטות בידי קבוצה אחת של מנהיגים, הוא גלגול מודרני של מכשול עתיק-יומין לתהליך הדמוקרטי.

אף כי מזכויות ההצבעה וחופש הביטוי יכולות להשתמע עוד כמה זכויות, מבחינה היסטורית זכויות אחרות אלו נטו לבוא בנפרד. הזכות להיבחר – כלומר הזכות השווה להתמודד על משרה ציבורית, ולשמש בה אם נבחרים אליה – הושגה בדרך כלל מאוחר יותר מזכות ההצבעה. האפליה בנושא זה התבססה בדרך כלל על רכוש, ולפעמים על דת. הניסיון לימד כי אפליה במינויים השיגה מה שהיא נועדה להשיג: היא חסמה אזרחים מסוימים והעדיפה אחרים, וכך הפרה למעשה את תבחיני השוויון בהצבעה וההשתתפות האפקטיבית. הניסיון הראה גם כיצד בחירות יכולות להיות מוטות לטובת אנשים מסוימים, בדרך כלל אלו המכהנים. לניסיון להתגבר על הפגמים בבחירות יש היסטוריה ארוכה וסבוכה, ושונוה בכל ארץ מכפי שהיא בשכנתה – אבל ברור שבלי בחירות חופשיות, הוגנות ותדירות דיין, לא תוכל מדינה למלא את תבחיני השוויון בהצבעה, ההשתתפות הפעילה והשליטה הגמורה של הדמוס בסדר היום.

הזכויות שהזכרנו עד כה תידרשנה בכל מערכת דמוקרטית הגדולה דייה להוות מדינה.

אבל אזרחים במדינות קטנות עד כדי כך שכל אזרחיהן יכולים להתאסף במקום אחד ולקיים דמוקרטיה ישירה (למעט האצלת תפקידים מעטים על כמה פקידים) – אולי אינם צריכים כמה מן הזכויות שאזרחי מדינות גדולות יותר נזקקים להן. בימינו אין כמעט מדינה קטנה דייה לקיים דמוקרטיה ישירה, ועל כן דרושות לאזרחים שתי זכויות נוספות לפחות. בקרב כל ציבור אזרחים שהינו גדול מכדי שישתתף כולו בדיון אפקטיבי, ברור שהאזרחים צריכים ליצור התאגדויות קטנות יותר. בקבוצות כאלו – אגודות, ארגונים, תת-מערכות – הם יוכלו לממש את זכויותיהם לחופש לימוד וביטוי, לגישה למקורות מידע חלופיים, למתן פומבי לדעותיהם, להעמדת מועמדים המשקפים את דעתם לתפקידים ציבוריים, ולהבטחה כי כל תומכי מועמדים אלה יוכלו להצביע להם.

ולבסוף, במידה שהדמוס וממשלת המדינה אינם אותה קבוצת אנשים עצמה, צריך שתהיה לדמוס זכות קיבוצית לדרוש שהממשלה תיענה להעדפותיו, ושלממשלה תהיה חובה לעשות כן. התוכן הספציפי של זכות קיבוצית זו עשוי להיות ברור פחות מתוכנו של זכויות הפרט, אבל בלעדית זכויות הפרט תהיינה דלילות תוכן. מבט היסטורי ילמד כי מיסודה של זכות זו הגיע בשלב מאוחר עד להפתיע בהתפתחות הפוליטית של אי-אילו מדינות, כגון שוודיה, הנחשבות כיום למדינות הנאמנות ביותר לתבחינים הדמוקרטיים.

לפנינו אפוא שבע זכויות הנחוצות לתהליך הדמוקרטי. תביעתן יצוקה באדני ההיגיון והניסיון. אין בהן ולו אחת שהקשר בינה לבין התהליכים הדמוקרטיים מסתכם בחוט דק ויחיד של היסק מופשט. כל אחת מהן ממוסמרת היטב כל כך לתהליך הדמוקרטי, שגם אם אחת ההצדקות להן חלשה, ההצדקות האחרות מבטיחות שלא תיפול. כל זכות וזכות מעוגנת ביותר מתבחיין אחד. נוסף על כך, קריטריון ההכלה (שעד כה לא הדגשנו אותו כאן) תובע כי זכויות אלו יהיו נתונות לכל אדם בוגר הכפוף דרך קבע לחוקים ולמדיניות שהממשלה אוכפת.

מה שכיניתי כאן זכויות הוא כמוכן לא יותר מעקרונות רחבים לגבי זכויות. ובכל זאת, הם יכולים לשמש עקרונות חוקתיים מחייבים. ברמת המקרה הפרטי, העקרונות מתקדמים הרבה מעבר לכלליות של תבחיני הדמוקרטיה שהצגנו קודם. כשם שהשתמשנו בתבחינים כלליים אלה כדי להקיש עקרונות נרחבים על זכויות, כך אפשר להשתמש בעקרונות ככלי לאומדן גודל סטייתם של מוסדות ותהליכים ממשלתיים קונקרטיים מן התבחינים. העקרונות יכולים לעזור לנו להבין עד כמה הופרו תהליכים דמוקרטיים. אך עד כמה מומשו – את זאת קשה יותר לקבוע.

וכך, הגם שהעקרונות אינם תוכניות פעולה, הם מספקים תבניות לעיצובם של מוסדות פוליטיים. תנועות דמוקרטיות עזרו להמירם לכדי מוסדות ממשיים בכל מדינה שבה תפסו הרעיונות הדמוקרטיים אחיזה חזקה והשפעה מתמשכת; ועם זאת,

פרטי מימושם של הרעיונות הדמוקרטיים מחוללים תצורות שונות של פרקטיקות ומוסדות, הייחודיים לכל מדינה. במובן זה, המוסדות הפוליטיים המעוצבים על פי רעיונות דמוקרטיים זהים בעיקרם בכל המקומות, אך תמיד שונים זה מזה. אפשר להמשילם לבני משפחה אחת.

קל לראות, אם כן, איך התפתחו תפיסות שונות של דמוקרטיה. רעיון הדמוקרטיה כתהליך מתפרש בקלות כמוון לגוף מסוים של זכויות. זכויות אלו נחשבות כיום בעיני רבים כמאפיין הייחודי, ואולי גם הנעלה, של הרעיונות הדמוקרטיים. תפיסות של הדמוקרטיה כתהליך וכזכויות ביצרו, בתוך, את התפתחותם של מוסדות פוליטיים בארצות שונות – אשר אף כי הם שונים זה מזה בפרטים חשובים, הם דומים זה לזה ביסודם ונבדלים ממקביליהם במדינות סמכותניות. קל להבין מדוע המונח "דמוקרטיה" החל לציין את המוסדות הללו, אשר, כקבוצה, מהווים סוג נבדל של משטר.

כמובן, סוג זה של משטר אינו מתקיים בריק חברתי או אידאולוגי. משטרים דמוקרטיים מתמוטטים במצבים בלתי-נוחים ומפנים את מקומם למשטרים לא-דמוקרטיים. אבל גם בלי אסונות כאלה, המוסדות הדמוקרטיים אף פעם אינם עומדים במלוא התבחינים הדמוקרטיים. המידה שבה מוסדות פוליטיים "דמוקרטיים" עומדים בתבחינים הדמוקרטיים, או יכולים לעמוד בהם, תלויה בבירור במגוון גורמים – חברתיים, כלכליים, תרבותיים, פסיכולוגיים. הוגים פוליטיים, מאריסטו עד רוסו, טוקוויל ומרקס, הניחו כי מצב של שוויון נוח לדמוקרטיה ממצב של אי-שוויון חריף. היות שהקשר בין שוויון פוליטי לשוויון חברתי-כלכלי הדוק כל כך, לפחות ברמה הרעיונית, לא קשה לראות למה הדמוקרטיה נתפסת תדיר כמתייחסת בראש ובראשונה לא לתהליך, או לגוף של זכויות, או למערכת מוסדית מסוימת – אלא למצב כללי של שוויון. השוויון, אפשר לטעון, הוא חיוני כל כך, שבלעדיו אין משמעות לא לחזון הדמוקרטי ולא לתהליך הדמוקרטי, לא לזכויות ולא למוסדות.

זכויות חברתיות ראשיות

כאמור, משטרים המושלים במספר רב של אנשים מתקשים כנראה תמיד לעמוד בתבחינים הדמוקרטיים. המשטרים שאנחנו נוטים לכנותם דמוקרטיים מתאפיינים, יותר מכל המשטרים האחרים, במוסדות פוליטיים המספקים ערובות יעילות לזכויות הפוליטיות הראשיות. כדי שלא להתעלם מכך שמשטרים "דמוקרטיים" אינם ממלאים את כל תבחיני הדמוקרטיה, או לחלופין לטעון שלמעשה הדמוקרטיות אינן דמוקרטיות, נוח יותר לכנותם בכינוי אחר. אשתמש אפוא במונח פוליארקיה. פוליארקיה היא משטר שיש בו מערכת מיוחדת של מוסדות פוליטיים המבטיחים

את הזכויות הפוליטיות הראשיות, שסקרנו לעיל, יותר ממשטרים אחרים. כל הפוליארכיות רחוקות מרחק זה או אחר מלהיות דמוקרטיות לגמרי, ואפשר לעשותן לדמוקרטיות יותר.

בין הסיבות לפער בין פוליארכיה לדמוקרטיה נמנים המכשולים שיוצרים גודלה של המדינה, הצורך בייצוג, הבדלים בתפקידים ובכישורים וכן הלאה.⁴ לצידם יש למנות את ההבדלים בין אנשים במשאבים חברתיים כגון חינוך, ידע, סטטוס, עושר, הכנסה, אשראי, גישה לארגונים ועוד. מי שנהנה ממשאבים חברתיים כגון אלה יכול בדרך כלל להשתמש בהם להשפעה על פעולתם של אחרים. כלומר, משאבים חברתיים יכולים בדרך כלל להיתרגם למשאבים פוליטיים.

נכון גם, כנראה, כי באופן גס ככל שהפערים בחלוקת המשאבים החברתיים גדלים, כן גדל האי-שוויון בחלוקת המשאבים הפוליטיים. ושוב באופן גס: ככל שהאי-שוויון בחלוקת המשאבים הפוליטיים גדול, כך יגדל כנראה המרחק בין ביצועיו של משטר פוליארכי 'דמוקרטי' לבין התבחינים של התהליך הדמוקרטי. פערים גדולים במשאבים חברתיים ופוליטיים משפיעים לרעה על ההשתתפות הפוליטית, על ההבנה המושכלת ועל השליטה בסדר היום. בפרפראזה על ג'ורג' אורוול, גם כאשר הדמוס מכיל לחלוטין, בוגרים מסוימים מוכלים בו יותר מבוגרים אחרים. אבל אם משאבים מסוימים נחוצים כדי שהאזרחים יוכלו למשול בעצמם, כי אז הטיעון שהשתמשתי בו להצדקת הזכויות הראשיות מצדיק גם זכות למשאבים אלה. לצד הזכויות הפוליטיות הראשיות עומדת מערכת משלימה של זכויות חברתיות ראשיות.

במבט קרוב יותר אנו רואים שיש שני בסיסים אפשריים להצדקת הטענה לזכויות חברתיות ראשיות. אפשר לומר שהן נחוצות פשוט כדי לאפשר לאזרחים לממש את הזכויות הפוליטיות הראשיות שלהם. ואפשר לומר שכמו הזכויות הפוליטיות הראשיות, הן נחוצות ישירות כדי למלא את התבחינים של התהליך הדמוקרטי.

לפרש טענה הנשענת על אחד הבסיסים הללו כטענה המספקת צידוק 'מוסרי' סביר לזכויות חברתיות ראשיות, הוא דבר אחד. לומר מהן בדיוק זכויות אלו, ואיך צריך לאכוף אותן, הוא כבר דבר אחר. לפיכך זכויות חברתיות נוטות להיות מוגדרות פחות מזכויות פוליטיות ראשיות, וניתנות יותר לערעור. תביעת זכויות חברתיות היא במקרים רבים לא הרבה יותר משאיפה עמומה, או הצהרת יעדים כלליים של מדיניות, ולא מערכת עקרונות מעוגנת בחוק ואכיפה.

יש סיבות רבות מדוע תביעת זכויות חברתיות ראשיות נוטה להיות, בתאוריה ובמעש הדמוקרטיים, ודאית פחות ושנויה יותר במחלוקת מתביעת זכויות פוליטיות ראשיות. ראשית, הצידוק שלהן נשען על יסודות אמפיריים רעועים יותר. לדוגמה, קשה להתווכח על כך שהשתתפות פוליטית וידע פוליטי מושפעים מהשכלה. אבל כפי שהראו מחקרים רבים, הקשר המדויק בין השכלה לזכויות אינו ברור כל כך. מה

פירושה הקונקרטי של האמירה שלאדם יש זכות להשכלה?

קשיים אמפיריים אלה אינם בשום אופן תוצאה של הזנחה בלבד, אבל בשתי המאות האחרונות עמלו הוגים דמוקרטיים ותנועות דמוקרטיות לבסס את הקשרים התאורטיים והמעשיים בין הרעיונות הדמוקרטיים לבין זכויות ומוסדות פוליטיים – ובמידה רבה הצליחו. אין זאת אומרת שהקשרים בין הרעיונות, הזכויות והמוסדות הדמוקרטיים יצוקים עתה בבטון. לשם כך יש צורך בעוד הרבה תימוכין נורמטיביים ואמפיריים. הוויכוח על טיב חוזהם של קשרים אלה נמשך בכל מקום שאנשים חופשיים בו די הצורך לחקור את הטיעונים ולשקול אותם שנית ולבטא את מסקנותיהם בקול רם. ובכל זאת, הוויכוחים המוקדמים בנושא, שהתמקדו למראית עין בזכויות פוליטיות ראשיות ובמוסדות פוליטיים, אך נסבו בעומקו של דבר על ערכה של הדמוקרטיה עצמה – ויכוחים מוקדמים אלה, עוצמתם כבר קהתה והיקפם הצטמצם. משנעשו ההנחות הרואות בעין יפה את הרעיונות הדמוקרטיים לנחלת הכלל, התבהרו השלכותיהן של הזכויות הפוליטיות, בייחוד מרגע שטענות לזכויות מסוימות נבחנו לאור מערך עובדות היסטורי והשוואתי רחב בהרבה מזה שעמד לרשות המתווכחים בעבר. מבחינה זו, משטרים סמכותניים מודרניים סיפקו לנו את דוגמאות-הנגד שהממלכות הריכוזיות והאוליגרכיות המוגבלות נתנו לאבותינו – דוגמאות לזכויות הפוליטיות שדמוקרטיות חייבות לתת לאזרחיהן, אבל עריצים שוללים מנתיניהם.

תהיה זו הטעיה חמורה לומר שהתאוריה הדמוקרטית התעלמה מזכויות חברתיות וממוסדות חברתיים. נכון שהבעיה לא נמצאה בדרך כלל בלב ההגות הדמוקרטית, אבל היא תמיד התקיימה כורם-מעמקים חשוב. הוגים דמוקרטיים, למן יוון הקדומה והלאה, גרסו שדמוקרטיה לא תפרח בעם שיש בו אי-שוויון חריף במעמד הכלכלי והחברתי, או שאר שסעים רחבים מכדי שאפשר יהיה למנוע עימותים הרסניים. אם להשתמש בביטוי של טוקוויל, דמוקרטיה מצריכה מידה ידועה של שוויון בתנאים. נוסף על כך, מג'ון לוק ואילך, התאוריה שרבים מכנים התאוריה הדמוקרטית הליברלית הדגישה מאוד את זכות הקניין; לוק, ואחריו ליברלים רבים, ראו בה זכות טבעית, בלתי ניתנת לווייתור ומקדמית, זכות שכל מדינה לגיטימית מחויבת לשמור. בתאוריה הליברלית, שתי דרישות אלו מרפובליקה דמוקרטית – זכות הקניין, והצורך במידת-מה של שוויון בתנאים – נחשבו בדרך כלל משלימות ולא מנוגדות.

במצבים היסטוריים מסוימים, זה היה יכול להיות נכון. טוקוויל חשב זאת לנכון בחברה החקלאית בארצות הברית. בעיניו, הודות לקיומו של מלאי כמעט בלתי נדלה של קרקע פנויה, הקניין בארה"ב התחלק היטב בקרב הדמוס, שכלל לבנים ממין זכר – וכך שרר בדמוס שוויון-תנאים שנראה לו מדהים, חסר תקדים, ובהכרח מקדם את העולם. מדהים וחסר תקדים? אולי. אבל, כך התברר, לא מתקיים בשום צורה

בהכרח. בין שתי הדרישות שהציגה התאוריה הדמוקרטית הליברלית, הזכות לקניין אכן נאכפה בידי הממשלות בארה"ב, בהסכמה ותמיכה כמעט גורפות של הדמוס. אבל הדרישה האחרת, שוויון התנאים בין חברי הדמוס, שנראה לטוקוויל מדהים וחסר תקדים, הייתה בחלקה תוצאה של מה שטוקוויל כינה גורמים "מקריים". למשל: אותה אספקה עצומה ובלתי נדלית לכאורה של קרקע זולה לא בדיוק תוכננה בידי האמריקנים באמצעות מדינתם הדמוקרטית.

כפי שאפשר לראות עתה בבירור, שילוב הנסיבות המשמח שאפשר חלוקה נרחבת של המשאב החיוני ביותר בחברה חקלאית, דהיינו קרקע, ושוויון תנאים יוצא דופן בין חברי הדמוס, היה נדיר מבחינה היסטורית, וגם בארצות הברית לא האריך ימים. במקומות אחרים, המצב שאפשר את השפע והשוויון בהקצאת קרקעות לא התקיים כמעט אף פעם. במצב הרגיל, אכיפת זכויות הקניין איננה מונעת אי-שוויון חריף בגישה למשאבים מכל הסוגים, ואפשר גם לטעון שהיא תורמת לו.

בנסיבות אלו, המשאבים החברתיים הנצרכים לאזרחים כדי שימשלו בעצמם אינם מסופקים בעצם אכיפת זכות הקניין. לשם אזרחות יעילה נדרש שיהיו לאזרחים גם זכויות חברתיות. צירוף נסיבות כמו שהיה תקופת מה באמריקה, שהוביל לחלוקה נדיבה ושווה של קרקעות, הוא טוב ויפה. במקרה כזה, הזכויות החברתיות "נאכפות", במובן מסוים, באמצעות תהליכים חברתיים. אבל כאשר הכוחות החברתיים ה"אוטונומיים" האלה אינם אוכפים את הזכויות החברתיות, והמשאבים הנחוצים לאזרחות יעילה חסרים, סביר להסיק שכמו הזכויות הפוליטיות הראשיות גם הזכויות החברתיות צריכות להיאכף בידי המדינה.

בעיית זכויות העל

מהות הבעיה

הייתכן שזכויות מסוימות תהיינה עליונות על התהליך הדמוקרטי? באומרי עליונות כוונתי לכך שדמוס שיפגע בזכויות הללו ירע לעשות, גם אם עשה זאת באמצעות התקרבות מרבית לתהליך הדמוקרטי ולשם מימוש מרבי של הזכויות הפוליטיות שלו.

המשמעות של הפרת זכות עליונה בידי דמוס הפועל באמצעות התהליך הדמוקרטי תלויה בשאלה אם הזכות נתפסת כמוסרית טהורה, או גם ככזאת שיש לאכוף. אם הזכות מוסרית, ייאמר כי הדמוס פעל שלא כהלכה גם אם פעל בצורה דמוקרטית. ככל שמתרחב היקפן של זכויות העל, או ככל שמעמיקה הפגיעה בהן, כך יהיה התהליך הדמוקרטי מעוגן פחות בזכויות. אם הסברה היא שיש לאכוף זכות עליונה נגד רצון העם, הבעיה מחריפה. כי לומר שיש לאכוף זכות פירושו לדרוש השעיה של התהליך הדמוקרטי. אבל היות שאפשר להשעות את התהליך הדמוקרטי רק בתהליך לא-דמוקרטי, להסכים שזכויות עליונות צריכות להיאכף הוא לומר למעשה שלא תמיד

יש לעם זכות למשול בעצמו.

אם אנשים זכאים לתבוע אכיפה של זכויות שהן עליונות על התהליך הדמוקרטי, כי אז מתקיים יחס הפוך בין היקף התהליך הדמוקרטי לבין היקף הזכויות העליונות עליו. ככל שמתרחב טווח הזכויות הדמוקרטיות שיש לאכוף, כך מתכווץ הטווח הנותן לתהליך הדמוקרטי.

מקרה מיוחד של יחס הפוך כזה, מקרה שחשיבותו עצומה, הוא כאשר זכויות עליונות נאכפות בידי מיעוט שהוכשר במיוחד ואשר אינו מחויב ישירות לתהליך הדמוקרטי. נקרא לחבריו של מיעוט כזה "שומרים". טענה בדבר זכות עליונה עשויה להזדקק רק לפעולת "שמירה" של, נניח, בית משפט כגון בית המשפט העליון של ארה"ב. אבל ככל שרחב טווח הזכויות העליונות שיש לאוכפן, כך מוכרח להתרחב תפקידם של השומרים. החל בנקודה מסוימת, השומרים יחליפו את העם כשליטים בפועל. אם אנחנו מאמינים שכעיקרון כללי, ממשל עצמי עדיף לאנשים בוגרים מהשגחת שומרים, ואם את הזכויות העליונות אוכפים שומרים – כי אז כוח שלטונם של השומרים צריך להיות מוגבל, לא חופשי ולא אינסופי. היקף הזכויות העליונות צריך משום כך להיות צר יחסית, ולשומרים אסור להרחיב את פיקוחם מעבר לגבולות הללו. ודאי איני צריך לומר שזו בעיה מפורסמת. אם השומרים עצמם פורצים את הגבולות הנאותים של שלטונם, מי יפקח על השומרים?

הערה על סוגיה הקשורה לעניין

הבעיה שהצגתי היא האם קיימות זכויות עליונות על התהליך הדמוקרטי, ואם כן איך אפשר לאכוף אותן. הרשו לי לוודא שאיננו מבבלים בעיה זו עם סוגיה אחרת.

נניח שפוליאררכיה מסוימת רחוקה, בהיבט מסוים, מלעמוד בצורה משביעת רצון בתבחינים דמוקרטיים. האם לא יהיה זה מוצדק שבית משפט יפעל כשומר, יתקן את המעוות ובכך יחזיר את הפוליאררכיה אל הנתיב הדמוקרטי היא? ההחלטות של בית המשפט העליון בארה"ב בניסיונו לחזק את עיקרון "אדם אחד קול אחד" במה שכונה "תיקי החלוקה המחודשת" מוצדקות לעיתים בדרך זו.⁵ אבל הבעיה שאני מציג כאן, "בעיית זכויות-העל", קורית לא כאשר אנשים אינם מקיימים את התהליך הדמוקרטי, אלא להפך: כאשר יש התנגשות בין התהליך הדמוקרטי, גם כשהוא מתקיים למופת, לבין זכות עליונה.

במקרה הקיצוני, הזכויות הראשיות הנחוצות לדמוקרטיה עשויות להתקיים מבחינה נומינלית, על הניר, אך להיאכף במידה כה זעומה שקשה אפילו לסווג את המשטר כפוליאררכיה. בשביל דמוקרטי במשטר כזה, החלופות יהיו מייסרות: או לשכנע את הדמוס לעשות את השינויים הנדרשים, או למצוא דרך לכפות את השינויים על הדמוס בלי הסכמתו. האפשרות הראשונה אולי לא תצלה, ואילו השנייה עלולה להיגמר

בשלטון בר-קיימא של השומרים. אין פתרון קל לבעיה הזאת. דמוקרטיה, ולו ברמה המזערית הקבילה, איננה בהישג ידו של כל עם על פי חוקי הטבע הידועים. טרגי ככל שיהיה הדבר, זו בעיה שמיליונים רבים של מילים נכתבו עליה וקצרה יריעתנו כאן מלהתייחס אליה.

נראה לי שבמציאות, הרבה יותר עוולות מתרחשות בגלל תהליכים שהם לא-דמוקרטיים באופן בוטה מאשר בגלל תהליכים דמוקרטיים מאוד. אבל הבעיה שאני רוצה לעיין בה עכשיו איננה אם זכויות יסוד עלולות להיפגע בגלל תהליך פוליטי שאיננו עומד בתבחינים של תהליכים דמוקרטיים. השאלה היא אם תהליך דמוקרטי לגמרי עלול לפגוע בזכות שהיא בסיסית עד כדי כך שעליה להגביל את היקפו של התהליך הדמוקרטי עצמו.

הבסיס לזכויות העליונות

בעוד עמדות לגבי זכויות ספציפיות עוברות שינויים של ממש, כפי שקרה למשל לגבי זכות הקניין, ישנה נטייה מתמדת להאמין שזכויות מסוימות עליונות על התהליך הדמוקרטי, ובוודאי שעל עקרון הרוב. היום, למשל, קל למצוא מגינים על התפיסה כי לכל אדם יש זכות יסוד למשפט הוגן, ושיהיה זה בלתי-צודק לפגוע בזכות זו אפילו במסגרת התהליך הדמוקרטי ביותר שאפשר להעלות על הדעת, ושליפיון הגיוני שלשופטים תהיה סמכות להתעלם מחוקים המפירים זכות זאת.

טענה מסוג זה, חיוני שהיא תהיה צרה יחסית. שהיא לא תצריך השעיה של התהליך הדמוקרטי, אלא תגביל אותו בפרט מסוים. כלומר, שהטענה לא תקדם טיעון כללי נגד דמוקרטיה. ייתכן אפילו שצידוקה של טענה כזאת יתבסס על הנחותיה של הדמוקרטיה עצמן. אילו הנחות יכולות להוליד טיעון בדבר זכות עליונה?

1. אפשר להצדיק העמדה של זכות מעל לתהליך הדמוקרטי בכך שהאינטרסים של אנשים או קבוצות מסוימים זקוקים ליותר התחשבות מהאינטרסים של זולתם. הטענה שיש אנשים שמעצם מהותם הם בעלי ערך רב יותר מאנשים אחרים היא דחייה של הנחת השקילה השווה. ייתכן שטענה כמו זו היא העומדת, נחבאת למחצה, מאחורי תביעות לזכויות עליונות: זכויות עליונות לאנשים עליונים. אבל זו טענה שאיננה משכנעת כל כך; אין בה אמת המתבקשת מאליה, ואי אפשר לגזור אותה מטעונו יסוד מקובלים. כוחו הגדול ביותר של עיקרון השקילה השווה טמון אולי בכך שכל החלופות לו אינן מתקבלות על הדעת.

אבל טעות תהיה לחשוב שתביעה לזכות עליונה מפירה בהכרח את עקרון השקילה השווה. להפך. אפשר שתביעה זו שואבת את כוחה ישירות מן העיקרון הזה. שכן מן העיקרון משתמע שלכל אדם יש זכות שטובתו והאינטרסים שלו יובאו בשווה עם אלו של אחרים בחשבון הכולל של ההקצאות החברתיות. האין זכות זו עליונה על

התהליך הדמוקרטי?

העיקרון כמובן כללי ומופשט מכדי שיניב רשימה ספציפית וקונקרטית של זכויות. ראשית, החובות הכרוכות בו הן בראש ובראשונה מוסריות, לא משפטיות או חוקתיות. ועוד, אפילו הזכויות והחובות המוסריות שהוא גוזר אינן מוגדרות בנוקשות; על פי אבחנתו המכרעת של רונלד דבורקין, העיקרון הזה מחולל את הזכות שיתייחסו אליך כאדם השווה לאחרים, ולא את הזכות ליחס שווה: לא משתמעת ממנו זכות "לחלוקה שווה של הזדמנות או משאב או נטל כלשהם".⁶ האינטרסים של חולה כליות ישורתו היטב בסדרה ארוכה של טיפולי דיאליזה, הרבה יותר ממה שאדם בריא צריך. האינטרסים של ילד נכה תובעים טיפול יקר הרבה יותר מזה שילד בריא צריך. וכן הלאה.

ועוד, עקרון השקילה השווה אפילו אינו יכול לדרוש שהליך הוגן לא יפגע אף פעם באינטרסים של מישהו. נדיר שהכרעה קולקטיבית לא תפגע באינטרסים של כמה אנשים. העיקרון דורש הליך המקדיש שיקול דעת שווה לאינטרסים של כל אחד. אין כלל יחיד שעל פיו בחירה קולקטיבית תממש תמיד את העיקרון. יש תמיד רכיבים של שיפוט, של שקילה הוגנת של האינטרסים המנוגדים של אנשים שונים.

זו אחת הסיבות לכך שהעיקרון אפילו אינו עוסק ישירות בלגיטימיות של סוג זה או אחר של משטר או של תהליך קבלת החלטות. שוחריה של רפובליקה נוסח אפלטון (או של אוטופיית הנדסת התנהגות נוסח 'ולדן 2' של מייסד הביהיוריזם ב'פ סקינר) עשויים לטעון שממשל מריטוקרטי של שומרים מומחים ומוכשרים תממש את עקרון השקילה השווה היטב מכפי שמממשת אותו דמוקרטיה. או טענה המקובלת יותר על הרבים – משפט פלילי המנוהל בידי שופטים עצמאיים עדיף על משפט שעורכת הרשות המחוקקת.

אומנם סילקתי מהדיון, מתוך הנחת היסוד שלו, טיעונים אנטי-דמוקרטיים – אך ברור שגם חסיד של התהליך הדמוקרטי עשוי לקבל על עצמו גבולות הגיוניים שדורש עקרון השקילה השווה. זכותו של נאשם למשפט הוגן הולמת את חוש הצדק הבסיסי ביותר. מסופקני אם זכות זו יכולה להיגזר מתבחיני התהליך הדמוקרטי ולהימנות מתוך כך עם הזכויות הפוליטיות או החברתיות הראשיות הנחוצות לתהליך. אבל, האם אין זו זכות בעלת מעמד מוסרי שווה לכל הפחות? האם לא יהיה זה סביר, אם כך, לטעון שאסור שהתהליך הדמוקרטי יחבל בזכות למשפט הוגן, ושזכות זו היא שצריכה להגביל את התהליך הדמוקרטי?

2. טיעון אחר לצידוק הצורך בזכויות עליונות על התהליך הדמוקרטי הוא שבוגרים רבים פשוט אינם כשירים לשפוט מהי טובתם; יש כשירים מהם, והם צריכים להחליט בשבילם.

טיעון מסוג זה מערער על תוקפו של עיקרון נטל-ההוכחה. אם הוא ירחיק לכת עד

כדי דרישה להדיר מן הדמוס מספר רב של אנשים, או להשעות תבחינים אחרים של התהליך הדמוקרטי, כי אז הוא יהיה אנטי-דמוקרטי מיסודו – ועל כן מחוץ לתחום טיפולו של מאמר זה.

אבל הטיעון בדבר זכות עליונה אינו צריך להרחיק לכת כל כך. הוא יכול לעלות בקנה אחד עם עקרון נטל ההוכחה. כמו במקרה הילדים, העיקרון יכול להישמר אם יוכח בצורה משביעת רצון שבסוגים מסוימים של מקרים השיפוט של ראובן מהי טובתו של ראובן נוטה להיות תקף פחות משיפוטו של שמעון מהי טובתו של ראובן. רוב האזרחים בדמוס מבינים לפעמים את האינטרסים שלהם פחות מכפי שמבין אותם מיעוט בעל הכשרה. בעניינים עדינים של זכויות יסוד, רוב הציבור עשוי שלא לתת משקל מספק להשלכות ארוכות הטווח של מעשיו. בחופזו או בלהטו עשוי רוב לפגוע בזכותו של נאשם למשפט הוגן.

האם לא ראוי שגוף שהוכשר במיוחד, כגון בית משפט, יוסמך לבטל חוק שנחקק בידי הדמוס ואשר פוגע בזכות למשפט הוגן? כדי לענות על כך בחיוב אין צורך לסבור שהדמוס אינו מסוגל (אף פעם, או תכופות) לשפוט מהם האינטרסים שלו, או ששופטי בית המשפט מיטיבים לעשות זאת מהדמוס בכל מקרה; די לסבור שלפעמים, בסוגים מסוימים של סוגיות, הדמוס מסוגל לכך פחות מהשופטים.

בהגנה הזאת על הזכויות העליונות יש קשיים סמויים, אבל בדבריי עד כה כבר הראיתי שטיעון בעד זכויות עליונות אינו חייב לסתור את עקרון השקילה השווה או עקרון נטל ההוכחה. הוא יכול אפילו להיות מחוזק בידיהם. איננו יכולים אפוא להסיק שטיעון בעד הזכויות העליונות חייב לסתור את שני העקרונות ולכן חייב להיות אנטי-דמוקרטי מיסודו.

3. לעומת זאת, הנחת הכשירות השווה היא כבר סיפור אחר. בתחילת המאמר כתבתי שהנחה זו חיונית להצדקת התהליך הדמוקרטי. היא גורסת כי דעותיהם של כל האזרחים ביחס לחוקים, למדיניות ולעקרונות שיאומצו כהחלטות מחייבות הן תקפות, ותקפות באותה מידה, בהתקבלן כולן יחד; ואין בהם מי שדעותיו עליונות על אלו של האחרים או גוברות עליהן.

אם הדמוס עצמו האמור להכיר בזכות על כמחייבת מוסרית היה מכבד אותה תמיד בהחלטותיו, ובכך היה מגביל את עצמו, לא הייתה שום בעיה. אבל מה אם הדמוס אינו מגביל את עצמו? במצב כזה, או שהזכות אינה נאכפת, או שיש לאכוף אותה בניגוד להחלטות שהדמוס קיבל. אם הזכות תיאכף, יהיה צורך לתת בידי כמה חברים סמכות לאכוף אותה נגד החלטות הדמוס. אבל הסמכות הזאת לא תהיה ניתנת להצדקה אלא אם החברים הללו כשירים יותר מאחרים להבנת מהותה של הזכות העליונה ולפעולה למען קיומה. ואולם לו היה כך, צריך היה לדחות את הנחת הכשירות השווה ולהחליפה בהנחה אחרת: שבעניינים הכרוכים בזכויות עליונות, טענותיו של אותו מיעוט חברים מוגדר באשר לשאלה מה כלול בזכות עולות על טענותיהם של השאר

עד כדי כך שהן גוברות עליהן.

ואם כן, צריך היה גם לדחות את תקפותו של תבחין השליטה הגמורה של הדמוס על סדר היום בענייני הציבור. שהרי לדמוס לא תוכל להיות שליטה גמורה על עניינים הכרוכים בזכויות עליונות. הם יהיו מסורים לשליטתו של המיעוט הפשיר.

נסכם נא את המהלך. טענה בדבר זכות עליונה דוחה בהכרח את ההנחה שכל החברים בדמוס כשירים במידה שווה, ומתוך כך שוללת גם את הדרישה שלדמוס תהיה שליטה גמורה על סדר היום בענייני הציבור. מנגד, טענה בדבר זכות עליונה לא בהכרח דוחה שתי הנחות אחרות החיוניות לתהליך הדמוקרטי: את עקרון השקילה השווה של טובתם ואינטרסיהם של כל החברים, ואת עקרון נטל ההוכחה שלפיו כל אדם צריך להיחשב לשופט הטוב ביותר לגבי האינטרסים שלו, לבד ממקרים שבהם הוכח אחרת בצורה משכנעת. למעשה, טענה לזכות עליונה יכולה להיות מוצדקת באמצעות עקרון השקילה השווה. לנוכח טיבו היסודי של עיקרון זה, קשה יהיה להכחיש שהזכות צריכה לגבור על התהליך הדמוקרטי.

הראיתי שבסיס הצדקתן של זכויות עליונות עשוי להיות חלק מהותי מן התהליך הדמוקרטי. לא ניסיתי להראות את קיומה של זכות מהותית מסוימת מסוג זה. המחשה כזאת תיקח אותי הרחק מעבר לגבולות מאמרנו. אבל ברור שאם קיימות זכויות עליונות, יש להן השלכות רציניות על המשנה הדמוקרטית ועל המעש הדמוקרטי. להלן אניח כי טענה לזכות עליונה היא לפעמים מוצדקת.

כפי שכבר ראינו, לומר שטענה לזכות עליונה היא לפעמים מוצדקת אינו כמו לומר שיש להשעות את התהליך הדמוקרטי כל אימת שהוא מפר זכות זו. שכן החובה לכבד את הזכות עשויה להיחשב מוסרית בלבד. חובות רבות של היחיד הן מוסריות ולא נאכפות, או שהן נאכפות אכיפה חברתית ולא משפטית; על אותה דרך, חובה קולקטיבית לכבד זכות עליונה עשויה להיות מוסרית גרידא, או להיאכף רק באמצעות עמדות חברתיות ולא בהליכים משפטיים. כשם שצמיחת חוש האחריות של הפרט להתנהגותו תיחנק אם כל חובותיו של אדם ייאכפו בחומרה בידי החוק, כך, אפשר לטעון, צמיחת חוש האחריות של האזרחים למעשיו הקולקטיביים של הדמוס תיחנק אם כל חובותיו של הדמוס ייאכפו בידי שומרים משפטיים. אחזור לנקודה זו בסוף.

אבל לעת עתה אני עומד להניח שחובות הדמוס לכבד זכות עליונה אמורות להיאכף. וכדי לומר שהן צריכות להיאכף על דמוס כאשר הוא מפר אותן בתהליך דמוקרטי מובהק, נדרש להציע תהליך חלופי לאכיפת החובה. האם תהליך חלופי יהיה מוצדק בצורה טובה יותר?

תהליכים חלופיים

כל תהליך חלופי דורש בהכרח שגוף שאינו הדמוס הקיים יקבל סמכות מיוחדת

בתחומים הכרוכים בזכויות עליונות. חברי גוף זה יכולים לבוא מתוך המדינה, כפופים לחוקיה – או גם מחוצה לה ולא כפופים לחוקיה. אבל אם אנחנו מניחים שהאפשרות השנייה בלתי קבילה, ושהדמוס מכיל את כל הבוגרים שבו, ושהוא פועל לפי עקרון הרוב – כי אז הגוף בעל הסמכות חייב, בכל חלופה שנציע, לכלול רק אזרחים של המדינה.

שלוש חלופות עולות על הדעת: (1) שינוי בהרכבו של הדמוס עצמו; (2) אימוץ הליכים מיוחדים שייתנו סמכות מורחבת למיעוט בתוך הדמוס, שיעכב או יתקן את ההחלטות שעשויות להתקבל ברוב קולות; (3) קבוצה, או גוף, שיוכשרו במיוחד ויקבלו סמכות סופית, פחות או יותר, על שאלות שנוגעות לזכויות עליונות.

1. שינוי הרכב הדמוס יכול להיעשות בהכלה או בהדרה, כלומר בהגדלתו או בהקטנתו. היות שהנחתי שתהליך הממשל הוא דמוקרטי לגמרי, בעייתנו אינה יכולה להיפתר בהגדלת הדמוס; שכן אותו מיעוט שזכויותיו נפגעות בחוקים שהרוב קבע, כבר כלול בדמוס על פי הנחתנו. בכל זאת ראוי לציין שההפרות החמורות ביותר של זכויות יסוד, ובתוכן כמובן הזכויות הפוליטיות הראשיות עצמן, נגרמות בדרך כלל כאשר אנשים הכפופים לחוקי הדמוס מודרים ממנו. במקרים אלה, הרחבת התהליך הדמוקרטי היא לא־פעם הפתרון הנכון בדיוק: יורחב הדמוס, ויכלול מעתה גם את אלה המודרים ממנו אך נפגעים מהחוקים שהם כפופים להם. יישום זכויותיהם הפוליטיות של חברים חדשים אלה בדמוס עשוי לגרום לתיקון החוקים הלא־צודקים.

ומה אם קבוצה זו היא מיעוט בדמוס, והרוב אינו נענה לבקשתה? לפעמים הפתרון טמון במתן אפשרות למיעוט ליצור לו דמוס משלו. פתרון זה יכול להתאים כשהמיעוט מוגדר היטב, יש סכסוך מתמשך בין הרוב למיעוט, ועיקרון הרוב מאפשר לרוב לפגוע בזכות שהמיעוט סבור שיש לה חשיבות עילאית. לאחר שינוי הרכבו של הדמוס, אנשי קבוצת הרוב ממשיכים למשול בעצמם, אך אינם מושלים עוד במיעוט. אנשי המיעוט, מצידם, יכולים למשול בעצמם בלי לפגוע בעיקרון הרוב – המוחל עתה בתוכם. במקרה קיצוני, פתרון זה יתבטא במתן עצמאות מלאה: שתי מדינות במקום אחת. במקרה קיצוני בקצה האחר, רק הסמכות בתחום מוגדר ומצומצם מבוזרת; לדוגמה, הרוב והמיעוט יקימו מערכות שלטון־מקומי נפרדות, שסמכותן מוגבלת לעניינים מוניציפליים מובהקים ומוגדרים.

פתרון זה, לא רק שהוא תואם לחלוטין את התהליך הדמוקרטי, הוא אף מאפשר ליותר אזרחים להשיג את מטרותיהם ועל ידי כך להגדיל את חירותם (כמובן זה של המונח). אלא שקשרים רגשיים, כגון רגשות לאומיים, עלולים למנוע מן הרוב לקבל פתרון זה. ועוד, פתרון זה אולי יהיה בלתי־רצוי אם הדמוס החדש, המיעוט המתנתק, מנצל את החופש שלו כדי לפגוע בקבוצת הרוב.

2. נוהג מקובל הוא בקרב גוף דמוקרטי לכפות על עצמו הליכים שיעזרו לו לוודא

שהוא פועל בזהירות ולא בחיפזון, בחוכמה ולא בכסילות. במקרים רבים, בהליכים כאלה מואצלת למיעוט מסוים הסמכות לבלום, לעכב או לתקן את מה שאלמלא כן היה מתקבל בהכרעה פשוטה של שלטון רוב בלתי מוגבל. דמוס המקבל על עצמו מחויבות מוסרית לכבד זכויות יסוד מסוימות, רגיש לחולשותיו שלו, ומוטרד מן האפשרות שיפעל שלא בתבונה – דמוס כזה עשוי לאמץ הליכים מסוג זה, כאמצעי להגנת זכויות עליונות.

הניסיון מציע מערך נרחב של אפשרויות. בשיטה ייצוגית, חלוקת הפרלמנט לשני בתים – שבמדינות רבות נוצרה מטעמים אחרים – מקבלת כיום צידוק בדיוק מן הטעם הזה. כך גם זכות הווטו המוגבלת הניתנת בחוקות רבות לבעל סמכות ביצועית בכירה. לכללי הצבעה בגוף מחוקק, כגון דרישה לרוב מיוחד של שני שלישים, יש לעיתים תכלית דומה: לתת למיעוט כוח למנוע חקיקה פסולה בעיניו. אפשר גם לתת סמכות לגוף שיפוטי לפרש מחדש צעדי חקיקה שאינם הולמים את הכוונה המשתמעת של המחוקק והדמוס, או לסרב לאכוף אותם, כדי לכבד זכויות יסוד.

כאשר פתרון 1 אינו בר יישום או אינו רצוי, הסדרים כמו אלה יכולים להיחשב לפתרונות הטובים ביותר. שכן אם הדמוס אוחד באורח אפקטיבי בסמכות העליונה על ההליכים המתקיימים בו, הליכים אלה אינם מפירים את התבחינים הדמוקרטיים. אדרבה, הם עשויים לעזור במילוי התבחין של ההבנה המושכלת, שכן הם מגדילים את הסבירות שהרוב יבין את ההשלכות לפני שהוא מחליט סופית לאמץ ולאכוף חוק, מדיניות או עיקרון.

בפועל יש בהסדרים כאלו גם שני סיכונים חמורים. ראשית, כמעט בלתי-אפשרי להבטיח שהמיעוט ישתמש בהליכים מיוחדים אלה רק כדי להגן על זכויות יסוד מסוימות. בדרך כלל, תוצאתם של הליכים כאלה היא מתן כוח למיעוט מסוים לשנות את החלטות הרוב בנושאי מדיניות באופן שהדמוס לא היה בוחר בו גם במחשבה עמוקה; או הגנה על זכויות מיעוט על חשבון זכויות עליונות תקפות לא-פחות של הרוב. רבים ממחברי החוקה האמריקנית, למשל, סברו כנראה שכדי לשמור על זכויות יסוד הנשיא צריך לקבל זכות וטו על חקיקה שמתקבלת בקונגרס, ושהקונגרס יוכל לגבור על וטו נשיאותי רק ברוב של שני שלישים בכל אחד מבתיו. אלא שכבר מן ההתחלה השתמשו הנשיאים דרך קבע בזכות הווטו שלהם כדי לסכל מדיניות שהם חלקו עליה. איש אינו טוען שהנשיא משתמש בווטו רק לסיכול חקיקה הפוגעת בבירור בזכויות עליונות; נראה אפילו שאיש אינו טוען היום שראוי שכך יהיה. יתרה מכך, באספה המכוננת ואחריה נטען שכדי להגן על זכויות מיעוטים, מדינות ארה"ב צריכות לקבל ייצוג שווה בסנאט – אף כי משמעות הדבר היא ייצוג מעוות של האוכלוסייה. אבל משקל היתר שניתן על ידי כך למדינות דלילות אוכלוסין לא שימש כמעט אף פעם, אולי אף פעם ממש, להגנה על זכויות פוליטיות או חברתיות ראשיות, ועוד פחות מכך שימש להגנה על זכויות שהינן עליונות על זכויות ראשיות

אלו. למעשה, עיקר פעולתו של הייצוג השווה למדינות הוא מתן יתרונות מיוחדים ושרירותיים של השפעה על מדיניות למיעוטים מסוימים שנתמזל מזלם להתרכז במדינה זו או אחרת – ושליטת יתרונות כאלה ממיעוטים אחרים ומהרוב.

המכשלה החמורה השנייה בהליכים אלה היא שבפועל מתחוללת לא האצלה אלא ויתור גמור; כלומר, לא-פעם קשה עד מאוד לרוב להחזיר לעצמו את סמכותו כאשר מיעוט מנצל את הכוח שההליכים הללו נתנו לו. בחוקה האמריקנית יש דוגמה קיצונית: היא קובעת שלא תישלל משום מדינה זכותה לייצוג שווה בסנאט, אלא בהסכמתה. קיצוניים פחות, אבל אולי מרחיקי לכת יותר בתוצאותיהם, הם אותם הליכים המקשים מאוד (ובמשך כמה שנים פשוט לא מאפשרים) לשים קץ לדיון בסנאט שאין לו גבולות מוגדרים. טכניקת הפיליבסטר היא פְּרָגִים. בעזרתה יכולים סנאטורים מעטים לחסום חקיקה שתומכים בה הנשיא, רוב גדול בסנאט, בית הנבחרים והעם – ואף למנוע תיקונים מרפאים של ההליכים המאפשרים זאת. למגינת ליבם של הטוענים כי הזכות לדיון פרלמנטרי בלתי מוגבל חיונית להגנה על זכויות יסוד, בפועל משמש הפיליבסטר במקרים רבים לאין ערוך למניעת הרחבתן של זכויות פוליטיות וחברתיות ראשיות למיעוטים שאינם נהנים מהן.

בקיצור, קשה לסמוך על ההליכים מהסוג הזה שיפעלו כמצופה מהם, ויקדמו את המדינה לעבר עמידה בתבחינים הדמוקרטיים – כלומר שיבטיחו האצלת סמכויות אך לא ישללו מהדמוס את השליטה בסדר היום. מנגד, כל עוד הליכים מיוחדים אכן ממלאים את תבחינים הדמוקרטיים, והשליטה בסדר היום נשמרת בידי הדמוס או רובו, כי אז, במובן הנוקשה של הדבר, הם אינם פותרים את הבעיה שפתחנו בה: איך להגן על זכויות עליונות בתהליך הדמוקרטי אם התהליך הדמוקרטי עצמו מפר אותן. נוצרת כאן דילמה מבלבלת, ואליה אפנה עתה.

3. אחת האפשרויות שנתרו היא מה שכינינו "שומרים". הבעיה היא שפתרון זה מפר בהכרח את התהליך הדמוקרטי.

כפי שראינו, הצבת "שומרים" בעלי סמכות להגן על הזכויות העליונות אינה חייבת להפר את עיקרון השקילה השווה ואת עיקרון נטל ההוכחה – אך היא מפירה מעצם טיבה את הנחת הכשירות השווה ואת תבחין שליטת הדמוס על סדר היום. כלומר, אפשר להצדיק את פתרון ה"שמירה" רק אם שוללים את העיקרון שכל החברים הבוגרים בדמוס, כמכלול, כשירים בערך באותה מידה, ואם טוענים שחברים מסוימים כשירים הרבה יותר מהשאר להכריע בשאלות של זכויות עליונות ולכן ההחלטות בעניינים אלה צריכות להימסר בידם.

אחת מהשתיים. או שאין לאכוף זכויות עליונות על הדמוס, או שהדמוס צריך למסור לשומרים את השליטה בהן. אבל אם הדמוס מוותר על השליטה, איך אפשר להיות בטוחים שהשומרים ישתמשו בסמכותם כראוי? השומרים עלולים לפעול שלא

כהלכה, בשתי דרכים לפחות. ראשית, גם בשאלות של זכויות עלולים השומרים לפעול בצורה לא צודקת. רבים רואים כמובן מאליו שבית משפט, למשל, פועל בצורה צודקת יותר מדמוס. אבל השאלה אם כך הוא הדבר היא שאלה אמפירית. אי אפשר ליישב אותה בתאוריה מופשטת. אם דמוס עלול להפר זכויות עליונות, זה עדיין לא מוכיח שבית משפט בהכרח שומר עליהן. שנית, השומרים עלולים להרחיב את שליטתם מעניינים הנוגעים לזכויות לעניינים של מדיניות ציבורית. אם השומרים היו זכאים למשול גם בענייני מדיניות, מה היה נשאר לדמוס?

הבעיות העיקריות בפתרון השמירה הן אפוא אלו. יש בהכרח יחס הפוך בין מידת סמכותם של השומרים למידת סמכותו של הדמוס. אם סמכותם של השומרים נרחבת, הדמוס חייב להתרחק מהשליטה על סדר היום של ענייני הציבור, והתהליך הדמוקרטי נפגע. גם אם סמכותם של השומרים מוגבלת לשאלות של זכויות עליונות בלבד, הרי לנו עניינים שבהם הדמוס חייב לוותר על שליטתו. היחס ההפוך נכון גם הוא: ככל שרחב היקפן של הזכויות הגוברות על התהליך הדמוקרטי, כך צר היקפו של התהליך הדמוקרטי. כפי שמלמד ניסיונו של בית המשפט העליון של ארה"ב, במאמציו לאכוף זכויות עליונות עלול בית משפט ללכת מעבר למגבלות שליליות על מדיניות חיובית. ככל שמניפת הזכויות העליונות מתרחבת, כך, בהכרח, נוטל בית המשפט לעצמו עוד פונקציות של חקיקה וקביעת מדיניות.

מסקנות

1. בלב החזון הדמוקרטי נמצא גוף של אזרחים שווים המחליטים ביחד באיזו דרך טוב להם לחיות. בהחליטים על העקרונות, החוקים, הכללים והמדיניות שיחייבו אותם, הם עוסקים בתהליך הדמוקרטי של שלטונם על עצמם. תהליך זה אינו יכול להתקיים בלי גוף מוגדר של זכויות פוליטיות ראשיות. אם זכויות אלו אינן רק נומינליות, הן מעמידות, בתורן, סדרה של זכויות חברתיות ראשיות, מוסדות חיוניים לזכויות הפוליטיות והחברתיות, ומידה ידועה של שוויון בתנאים.

האם ישנן זכויות הגוברות על תהליך זה? שאלה זו מציבה בעיה קשה, שנראה כי כל הפתרונות לה לקויים.

2. הטענה כי אין זכויות הגוברות על התהליך הדמוקרטי נראית שרירותית ובלתי ניתנת להגנה; שהרי עצם בסיס הצידוק של התהליך הדמוקרטי מצדיק גם תביעה סבירה לזכויות כאלו. אבל גם בהנחה שהזכות העליונה מוצדקת, איך אפשר לאכוף אותה, אם בכלל? האם באמצעות השעיית התהליך הדמוקרטי, אם בהשעיה זו אנו מתכחשים לכך שיש לכל האזרחים אותה מידה של כשירות למשול בעצמם, ומחייבים את הדמוס למסור בידי מיעוט של שומרים את הסמכות להחליט בעניינים אלה? ואם כן, מי ישמור על השומרים?

3. כדי להצדיק זכות עליונה באמצעות עיקרון של התחשבות שווה בכולם, לא די להראות שהדמוס עומד לפגוע בטובתו של מישהו או באינטרס של מישהו. ברוב המצבים שבהם הקולקטיב צריך לבחור בין חלופות, כל החלופות הזמינות תפגענה באינטרסים של מישהו. כדי לבסס זכות עליונה צריך להראות שהתהליך הדמוקרטי אינו מצליח לתת שקילה שווה לאינטרסים של כולם. כדי להצדיק אכיפה של זכות זו בתהליך חלופי יש להראות שהחלופה הזאת צפויה יותר מהתהליך הדמוקרטי לתת שקילה שווה לאינטרסים של כולם.

4. זכות עליונה אינה זכות העומדת לעומת המדינה. זוהי זכות העומדת לעומת התהליך הדמוקרטי, בהנחה שמצבו טוב.

5. אם רע הדבר שהתהליך הדמוקרטי מפר זכות זו, על אחת כמה וכמה רע הדבר שתהליך אחר כלשהו מפר אותה. אם כדי למנוע את הפרת הזכות מוצדק להשעות את התהליך הדמוקרטי, על אחת כמה וכמה מוצדק להשעות לשם כך כל תהליך לא-דמוקרטי.

6. הניסיון ההיסטורי מהתקופה האחרונה מלמד שבדרך כלל מדינות אינן מכבדות זכויות עליונות – למעט מדינות שהמשטר בהן מכבד במידה מרבית את תבחיני התהליך הדמוקרטי, כלומר פוליארכיות.

7. עם זאת, הפוליארכיות שונות מאוד זו מזו במידה שבה אפשר לאכוף בהן בדרכים משפטיות זכויות עליונות נגד הכרעות של הדמוס, או ליתר דיוק של רוב נציגיו. בכמה מדינות, כגון בריטניה, אי אפשר לאכוף משפטית תביעה לזכות עליונה הנוגדת חוק שהתקבל בפרלמנט בהליכים חוקתיים סדירים. במדינות אחרות, כגון ארה"ב, הדבר אפשרי.

8. אין זה ברור בשום אופן ששיטה מסוימת מיטיבה מאחרות להגן על זכויות עליונות. יש להניח שהזכויות העליונות מצריכות יותר איפוק מצידם של הדמוס ונציגיו. אפשר לראות את הזכויות העליונות כבעלות כוח מוסרי, וייתכן שהנורמות שהן מעמידות ייאכפו בידי תהליכים חברתיים ופוליטיים בעילות רבה יותר מכפי שיאכפו אותם בכלים משפטיים שופטים על תקן "שומרים". אכן, אכיפה משפטית נשענת פחות על איפוק מצד הדמוס ונציגיו ויותר על הפעלת כוח חיצוני; ורווחת המחשבה שאכיפה משפטית תגן על הזכויות העליונות ביתר יעילות מכפי שיגנו עליהן העם ונציגיו. אך הדבר מבוסס הרבה פחות מכפי שנדמה. המתבונן, למשל, בהיסטוריה המשפטית והחקיקתית של ארה"ב, יתקשה מאוד להוכיח שבית המשפט העליון הגן על הזכויות העליונות יותר מכפי שהגנו עליהם הקונגרס והנשיא בתהליכי החקיקה הרגילים.⁷

9. טענה לזכות עליונה אינה רק עניין של זכויות הנתבעות כנגד מדיניות. זו גם טענה כי זכות מסוימת גוברת על אחת הזכויות היסודיות ביותר של בני האדם: הזכות למשול בעצמם.

10. הדרך הנכונה ליישב התנגשות זו שבין שתי זכויות תלויה בחלקה בהשקפתנו על האפשרויות לצמיחה מוסרית ואחריות מוסרית של כלל הציבור במשטר פוליטי טוב. אם משטר פוליטי טוב הוא משטר שאינו מאפשר לדמוס בשום מקרה לעשות את הרע, או לפחות לא להפר זכויות עליונות – כי אז יש להגביל את הדמוס ואת נציגיו בידי שומרים בעלי ידע עילאי ומידות נעלות. לעומת זאת, אם משטר פוליטי טוב הוא משטר שאזרחיו, כיחידים וכציבור, רוכשים בשלות ואחריות מתוך התמודדות עם הכרעות מוסריות – כי אז צריכה להינתן להם ההזדמנות לפעול בעצמם, באורח אוטונומי. אנשים הנתונים להשגחתם של "שומרים", ואין להם שום הזדמנות לפעולה רצונית, אינם יכולים להיות אחראים להתנהגותם, ואף אין לצפות מהם שיפתחו חוש של אחריות מוסרית. לעומת זאת, אוטונומיה של הפרט כוללת בהכרח את ההזדמנות לטעות, לצד ההזדמנות לפעול נכון. כך הוא גם באשר לעם. ככל שנשללת מעם ההזדמנות לפעול באורח אוטונומי, והוא נמשל בידי שומרים, כך סביר פחות שהוא יפתח תחושת אחריות למעשיו הקולקטיביים. וככל שהוא אוטונומי כך עשוי הוא לשגות ולפעול בצורה בלתי צודקת.

התהליך הדמוקרטי הוא הימור על האפשרות שעם הנהנה מאוטונומיה ילמד איך לפעול נכונה.

11. נטל כבד של חובת ההוכחה צריך אפוא להינתן על מי שמבקש להשעות את התהליך הדמוקרטי ולהמירו בשמירה. יהיה עליו להראות שהתהליך הדמוקרטי אינו שוקל בשווה את האינטרסים של חלק מהציבור הכפוף לחוקיו; שהשומרים יצליחו לעשות זאת; ושהנזק שייגרם לזכות לשקילה שווה אם יישמר התהליך הדמוקרטי גדול מהנזק שייגרם לזכותו של העם למשול בעצמו אם תהליך זה יושעה.

התחשבות). אולי יאמרו שיש לתת משקל יתר לטובתם של אנשים וקבוצות מסוימים בגלל תרומתם הגדולה לחברה ולזולת. אבל קל להראות שטעון זה כבר מניח את התוקף של העיקרון עצמו. כי מה שהופך את תרומתם של אנשים מסוימים לבעלת ערך רב מתרומתם של אחרים יכול להיות רק הטובה שצומחת ממנה לאותם אחרים. בצורתו הכללית, עיקרון זה חלק על כל בני האדם. היות שהדבר מעלה שלל שאלות אשר, עם כל חשיבותן, אינן נוגעות לדיונו, נסתפק כאן בראיית העקרונות הללו כחלים לפחות על כל האנשים הכפופים ישירות להחלטות המחייבות של ההתאגדות (שהיא, במקרה הרווח, המדינה).

3 במאמרי "Procedural Democracy" (ראו הערה לעיל) אני מפתח טיעון בזכות סבירותו של תבחין זה.

4 בספרו "מפלגות פוליטיות", *Political Parties*, השתמש רוברט מישל (Michels) בגורמים אלה

1 במקום אחר קראתי לזה "קריטריון השוויון הפוליטי". הגעתי למסקנה שמונח זה עלול לבלבל, כי אף שהגדרתי אותו במפורש בנוסח דלעיל, עדיין אפשר לחשוב שהוא מציין את הסוג הרחב יותר של השוויון הפוליטי, זה שכל הקריטריונים להלן נועדו להגן עליו. לבד מהבדל מינוח זה, התבחינים המוצגים כאן מתוארים ביתר הרחבה, לצד הנחות שהם נגזרו מתוכן, במאמרי Robert A. Dahl, "Procedural Democracy", in James Fishkin and Peter Laslett (eds), *Philosophy, Politics, and Society, Fifth Series*, New Haven, Yale University Press, 1979.

2 עיקרון זה מתקרב מאוד להיות כלל אוניברסלי בהסקה מוסרית. אין ספק שכוחו נגזר במידה רבה מחולשתו של כל עיקרון חלופי, שכן כל עיקרון חלופי יצטרך להסכים, הלכה למעשה, שבני אדם מסוימים חשובים בעצם מהותם מאחרים (וחכאים מעצם מהותם ליותר

Cambridge, Harvard University Press, 1978, p. 227. ספרו של דבורקין עזר לי מאוד להבהיר את רעיונותיי בנושא.

7 במערכת פדרלית חשוב להבחין בין "ביקורת שיפוטית" על חוקים שחוקקו גופי חקיקה מדינתיים ומקומיים, לבין זו המופעלת על חקיקה פדרלית. גופי חקיקה מדינתיים ומקומיים אכן הִפְרוּ תכופות זכויות, ובתוכן אפילו זכויות פוליטיות ראשיות, וערעורים לבית המשפט העליון השיבו לא-פעם זכויות אלו. לעומת זאת, הרקורד של החקיקה בקונגרס לאור הביקורת השיפוטית של בית המשפט העליון אינו חד-משמעי, במיוחד אם סוקרים את כל ההיסטוריה של המערכת החוקתית.

ואחרים במאמץ להראות שדמוקרטיה אינה אפשרית, ושמשל של מעמד שולט הוא בלתי נמנע. אבל גם אם הרישא נכונה, הסיפא אינה נובעת מכך. לניתוח המגבלות שכופה הגודל מנקודת מבט דמוקרטית ראו Robert Dahl and Edward R. Tufte, *Size and Democracy*.

5 תיקי החלוקה המחודשת, reapportionment cases: שורה של פסיקות בבית המשפט העליון האמריקני, בתחילת שנות השישים, בזכות עדכון הייצוג היחסי של אזורים שונים בהתאם לשינויים שחלו עם השנים בגודלה היחסי של אוכלוסייתם.

6 Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*,

במלכודת המפלגתיות: ישראל זנגוויל וההגנה העצמית | נטע ארליך

ישראל זנגוויל (1864-1926) היה סופר, מתרגם ופעיל ציוני יהודי-בריטי. ב־1895, זנגוויל בן 31 פגש את הרצל ונהפך לתומך נלהב של התנועה הציונית. הוא אף ביקר בארץ ישראל שנתיים לאחר מכן, אך בהמשך דרכו הפוליטית עזב את התנועה הציונית והקים את התנועה הטריטוריאליסטית שביקשה למצוא ליהודים מקום מקלט כלשהו שיהיה זמין לקליטה המונית של יהודים ויאפשר שלטון עצמי יהודי. עולה שאלה, אם כן, האם יש להתייחס אל זנגוויל כאל פעיל "ציוני", ונדמה שהתשובה היא כן: גם לאחר פרישתו מההסתדרות הציונית נותר זנגוויל אוהד של הרעיון הציוני, ובמיוחד לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה, והכרזת בלפור ב־1917, שהפכו את ההתיישבות היהודית לבת קיימא ואת הקמת הבית היהודי בארץ ישראל לבת השגה. ואכן, התנועה הטריטוריאליסטית פורקה שנים בודדות לאחר מכן, ב־1925.

את התנועה הטריטוריאליסטית (יט"א - יידישע טעריטאריאליסטישע ארגאניזאציע) הקים זנגוויל בלונדון ב־1905, לאחר שההסתדרות הציונית דחתה את הצעה אוגנדה. ההצעה לשגר לאוגנדה משלחת שתבדוק אם האזור יתאים להתיישבות יהודית עלתה לראשונה לדיון בקונגרס הציוני השישי, בקיץ 1903, כארבעה חודשים לאחר פוגרום קייסינב שטלטל את העולם היהודי. הצעת אוגנדה נתקבלה אז ברוב דחוק, דבר המבטא את תחושת הדחיפות להצלת יהדות האימפריה הרוסית - שכפי שהתברר, אכן עמדה אז על סיפו של גל פוגרומים אכזרי שנלווה למלחמת רוסיה-יפן ולמהפכת 1905 הכושלת. אך בקונגרס הציוני השביעי ב־1905 בוטלה הצעת אוגנדה באופן סופי. התנועה הטריטוריאליסטית לא שללה התיישבות יהודית בארץ ישראל ובמובן זה לא הייתה עוינת לתנועה הציונית. למעשה טריטוריאליסטים רבים ראו עצמם ציונים.

ב־1907 פרסם זנגוויל את ספרו באנגלית 'קומדיות מהגטו', Ghetto Comedies: קובץ סיפורים קצרים טרגי-קומיים על חיי היהודים בשטעטל, בעיירה. הסיפור שלפנינו נכלל בו. כותרתו היא למעשה מילה ברוסית בתעתיק לאנגלית: samoobrona, קרי "ההגנה העצמית". הוא עוסק בניסיונו הכושל של צעיר ושמו דוד להקים יחידת הגנה עצמית בעיירה מילובקה לקראת פוגרום שעתידי לפרוץ בה. ניסיונותיו נדחים פעם אחר פעם בידי תושבי העיירה - הפונדקי, סוחר העצים, סוחר הסוסים, סוחר הפרוות, הרוקח, הצנזור המשומד, הרצען החסידי וכן הלאה. כל אחד מהם, בתורו ומטעמיו הוא (טעמיו הפוליטיים, בדרך כלל) מבטל את הצעתו של דוד להקים הגנה עצמית.

ויכוחים אלה משקפים את העובדה שב־1907 כבר היו מספר רב של זרמים פוליטיים יהודיים מתחרים: התנועה הציונית לכלייה הבונד, הקליין בונד, וכן תנועות אוטונומיסטיות כמו הסיימיסטים וכמובן התנועה הטריטוריאליסטית של זנגוויל עצמו – ושתי תנועות שקמו סמוך לימי הקמתה, הסר"פ (המפלגה היהודית הסוציאליסטית) והס"ס (המפלגה הציונית הסוציאליסטית). נוסף על כך, יהודים דגלו גם במפלגות לא יהודיות, כמו פפ"ס (המפלגה הפולנית הסוציאליסטית), ס"ד (סוציאל־רבולוציונרים), ס"ד (סוציאל־דמוקרטים), קד"ט (מפלגת הקונסטיטוציה הדמוקרטית), אנרכיסטים, מנשביקים ובולשביקים. ללא הועיל מנסה דוד להדוף את פוליטיזציית־היתר הפושה בקרב היהודים, והסוף הטראגי של הסיפור לא מותיר לקורא אלא להצטער על חוסר היכולת של יהודי העיירה להתאחד ולהתעלות מעל הפערים האידיאולוגיים בשעת חירום.

מה עורר את זנגוויל לכתוב על הגנה עצמית יהודית? ב־1905 בוצעו מאות פוגרומים מזוועים נגד היהודים בכ־660 מקומות באימפריה הרוסית, ובמהלכם נרצחו כ־3,000 יהודים. בסיפורנו, דוד מציין כי ב־638 מקומות פרצו פוגרומים, מספר הקרוב מאוד להערכות ההיסטוריות שיש בידינו היום. הקריאה להגנה עצמית נהפכה לנושא בוער ברחוב היהודי, כפי שניתן לראות גם במאגר המקוון "עיתונות יהודית היסטורית": סביב שנת 1905 יש עלייה ניכרת בשימוש במושג "הגנה עצמית". פוגרום קשייב במיוחד, ושירו של ביאליק על הפוגרום הזה, 'בעיר ההריגה', שהדגיש את הפחדנות של הגברים היהודים (ולא הזכיר את מעשי ההגנה העצמית, שאכן ננקטו בקשייב נגד הפורעים), היוו נקודת מפנה בתפיסת ההגנה העצמית בקרב היהודים. בשיר ההקדמה שהוסיף ז'בוטינסקי לתרגומו לרוסית ל'בעיר ההריגה' מופיעה קריאה מובהקת ליהודים לקחת את גורלם בידיהם, ולהקים הגנה עצמית, כפי שאומר הפזמון: "מי לי מי, אם אין אני לי? / התלכדו אֶתֶּים לְקָרְבּוֹ!" (מתרגומו של חנניה רייכמן).

מאז, הדיון על ההגנה העצמית, על נחיצותה ועל יעילותה התפשט והלך, וכמוהו גם ההקמה בשטח של ארגונים לצורך זה. עשרות יחידות הגנה עצמית יהודיות הוקמו אז ברחבי האימפריה הרוסית. חלקן היו מאורגנות היטב, חלקן מאולתרות. הן הורכבו בעיקר מיהודים צעירים, מבני העשרה עד גברים בשנות השלושים לחייהם. רובם היו בחורים לא משכילים, בני השכבות הנמוכות יותר של החברה היהודית: פועלים, עגלונים, סבלים, קצבים וכדומה. היו גם נוצרים שהצטרפו ליחידות אלו. יחסם של השלטונות הרוסיים להתארגנויות הללו לא היה אחיד. במקומות מסוימים ידעו עליהן והעלימו עין; במקומות אחרים, כגון קשייב בשעת הפוגרום עצמו, לקחו מהיהודים את נשקם ועצרו כמה מהם. חלק מחברי ההגנה העצמית של הומל של 1903 אף הועמדו לדין לאחר מעשה.

מבחינה פוליטית, חלק מיחידות ההגנה העצמית היו בלתי מפלגתיות, ואחרות היו בעלות רקע אידאולוגי ציוני, או סוציאליסטי־מהפכני, או גם וגם. סיפורו של זנגוויל משקף מציאות זו, ומתאר יפה את הקושי שבהקמת יחידה כזאת ואת הדיון הפוליטי הסוער שעוררה סוגיית ההגנה. אכן, היו ערים ועיירות שבהן בשל הפילוג הפוליטי הוקמו יחידות הגנה נפרדות לבונד, לפועלי ציון וכדומה. במקומות אחרים הצליחו היהודים להתאחד ולהקים יחידה אחת. וכאמור, היו מקומות שבהם ההגנה לא לבשה צביון פוליטי כלל.

ישראל זנגוויל

הרקע הביוגרפי של זנגוויל עשוי לתרום להבנת הסיפור. כמו דוד, הוא ניסה לנווט בין זרמים שונים ומעליהם כדי להציל חיי יהודים. זה המצפן שכיוון את פעילותו, בתוך התנועה הציונית ואז מחוצה לה. היבט ביוגרפי מעניין נוסף נוגע לשילוב הדמויות הנשיות בסיפור: זנגוויל היה פעיל למען זכויות בחירה לנשים באנגליה. בסיפור, אשתו של שמעון עורך הדין ואחותו הן נשים משכילות בעלות מודעות פוליטית גבוהה – ולא זו אף זו, מחזיקות בדעה המנוגדת לזו של בן משפחתן. דוד מנסה לשכנע גם אותן לקחת חלק בהגנה העצמית "במחלקת האמבולנציה". ואכן, ב־1905 היו נשים שלקחו חלק בארגוני ההגנה העצמית כחובשות שהעניקו עזרה ראשונה לפצועים.

הנוסח העברי של הסיפור הופיע ביומון העברי 'הזמן' בשני גיליונות רצופים: בעמוד הראשון בגיליון 9 במאי 1907, ובעמוד פנימי בגיליון המוחרת. סיפורו של 'הזמן' ארוג בתולדות ההגנה העצמית והמאורעות הנזכרים בסיפור. בן־ציון כ"ץ, המייסד והעורך, הקים אותו מלכתחילה כדי ש"יילחם בממשלה (הרוסית) על יחסה הרע לעם ישראל". העיתון נקט קו תקיף עקבי, וכ"ץ עבר לעיתים על מגבלות הצנזורה ונטל סיכון אישי. ב־1903 'הזמן' היה הראשון לפרסם את דבר פוגרום קישינב, תוך מחאה על ניסיונות הממשלה הרוסית להשתיק את הפרסום. בעיתון הזה, במדורו הספרותי, אף נתפרסמה לראשונה הפואמה של ביאליק על הפוגרום, 'בעיר ההריגה' [בכותרת המטשטשת "משא נמירוב", כאילו נכתב על פרעות ת"ח ות"ט, ובהשמטת כמה שורות, כדרישת הצנזורה הרוסית]. ב־1906 הכר כ"ץ צו איסור פרסום ופרסם בעיתונו את מנשר ויבורג, הנזכר בסיפור, שבו קראו פוליטיקאים ליברלים גולים למרי אזרחי נגד שלטון הצאר. כ"ץ נידון על כך לשנת מאסר. בהמשך סייע כ"ץ לסנגוריה במשפט עלילת הדם נגד בייליס ב־1913. העיתון, שיצא לאור בסנט־פטרבורג ולאחר מכן בוויילנה, נסגר במלחמת העולם הראשונה, וכ"ץ המשיך בפועל העיתונאי באירופה ואז בארץ, בעיקר בעיתון 'הבוקר'. כאן המשיך במאבקיו העקרוניים, ובין היתר השתדל ב־1933 להוכיח את חפותם של הנאשמים הרוויזיוניסטים ברצח ארלוזורוב.

הגרסה העברית שלפנינו, גרסת מתרגמו האלמוני של 'הזמן', מקוצרת לעומת המקור בספר האנגלי. [וכאן נאלצנו לקצרו עוד קצת, ולהשמיט קטעים אחדים, המתארים מפגשים עם טיפוסים נוספים ואינם מוסיפים הרבה. ההשמטות מסומנות]. למרות התעוזה שגילה העיתון כלפי השלטונות בסוגיה הרגישה של הפוגרומים, הנוסח המקוצר שלו לסיפור נוקט זהירות. לצד השמטות שנעשו אולי רק לצורך הקיצור, כגון אי־אזכור הקראים כחלק מהעיריה היהודית, נשמטו תיאורים קשים של פוגרומים קודמים, העולים במחשבותיו של דוד. במקומות אחדים שבהם מופיעה באנגלית התייחסות שלילית ישירה לשלטון הרוסי, נראה כי

היא הועלמה מהגרסה העברית. באנגלית למשל, כתב זנגוויל כיצד תושבי מילובקה, שהחלו מתעניינים בפוליטיקה, הרגישו צורך לארגן "פוגרום" מן המעולים' כהוכחה לכך שהרוסים עדיין נאמנים לאל ולצאר" (עמ' 189 בגרסה האנגלית). מעניין שהקטע המתאר כיצד אספו השתדלנים כסף לשיחוד הגוברנטור, המושל המקומי, על מנת שימנע את הפוגרום הממשמש ובא – דווקא נותר על כנו בעיבוד־תרגום לעברית.

בולטת השמטתו של ויכוח בין דוד לבין הרב המקומי. "שומר ישראל לא ינום ולא יישן"; אומר הרב בהסבירו מדוע אין צורך להצטייד בתחמושת. "כך גם שוחטי ישראל!"; עונה לו דוד (עמ' 195 באנגלית). חשוב מכך: בגרסה האנגלית, ורק בה, נרמז בסיום הסיפור שהסיבה לכך שהפוגרום לבש צורה של מלחמה ממש, עם כוחות ארטילריים, הייתה הלשנה של הרב לרשויות על קיומה של הגנה עצמית. בכלל, בגרסה האנגלית הסיום ארוך יותר וטראגי יותר: מפורט בו מה שבנוסח העברי רק נרמז, על מלחמה של ממש נגד היהודים, שבה השתתפו חיילי צבא הצאר, וביניהם הצעיר שדוד תלה בו תקוות, יחזקאל לויין:

היה זה יחזקאל לויין, הלוחם הפוטנציאלי, שעמו חלם על המכבים. המגויס הטרי, במדי התותחן שלו, תיאם את כוונות המקלע שלו בזהירות. "יחזקאל המסכן!", הזדעק דוד. "גורלך הוא הציני מכולם! השכחת שנותרה עוד דרך אחת להגנה עצמית?" ובצחוק אירוני כיוון את אקדחו כלפי עצמו.

התותחים רעמו במשך שעות. כשההפגזה נסתיימה, דממת מוות ריחפה על הגטו של מילובקה. דממו הנואמים הנלהבים; דממו הפטריוטים הפולניים וחובבי ציון ואוהבי האנושות; דממו הבורגנים והפילוסופים, סוחרי העצים וסוחרי הסוסים, הבנקאים והבונדיסטים; דממו הסוציאליסטים והדמוקרטים; דממו הצנזור בעל הגוף, הקראי חסר הדאגות והחסידי העליה; דממו בעל הבית ובנו המהפכן במרתפם המבוצר; דמם הרב מלימודו וההמונים מכיכר השוק. גורל היסטורי אחד לקח את כולם. (עמ' 217 באנגלית)

בסיום הסיפור העברי שלפנינו מושמט היפוך התפקידים הטראגי של יחזקאל לויין, כמו גם הרמז להתאבדותו של דוד. המתרגם בחר להימנע מהדחיסות ומהאירוניה של הסוף שרקם זנגוויל, ובמקום זאת להדגיש פשוט את חוסר היכולת של היהודים להסכים על הקמת יחידת הגנה עצמית משותפת – דבר אשר המיט חורבן על העיירה כולה.

נטע ארליך היא דוקטורנטית בחוג למדעי היהדות באוניברסיטת ניו־יורק, ומלגאית קראוטהמר של קרן תקווה. מחקרה עוסק בהגנה עצמית יהודית במזרח אירופה בעת החדשה.

"הגנה עצמית"

לה־צ"ק של "ההגנה העצמית" בנגב רוסיה נודע ממקור נאמן, כי בעיר מילובקה עתיד להיות פוגרום. תכף שלח הצ"ק את החבר הזריז והמומחה, דוד בן־עמרם, לארגן במילובקה פלוגה של הגנה עצמית. הציר הצעיר לקח איתו אקדחים ככל אשר יכול לשים ולשאת בתיק של כינור. עמוס במשא זה ובתקוות מרהיבות על העלילות "המכביות" שיפעל "ישראל הצעיר" במילובקה, שם האגיטטור של "ההגנה העצמית" לדרך פעמיו. בעגלת מסילת הברזל נטפל לו איכר זקן, שאין רוחו נוחה כלל מתנועת השחרור. האיכר התאונן על צוק העיתים והזכיר בגעגועים את הימים הראשונים הטובים, ימי "העבדות". "אז לא היה לאדם משלנו שום צורך לחשוב ולדאוג. אכלנו ושתינו. עכשיו אין לנו אלא צרה ויגון ומהומות".

– "אבל לפני היה האדון שלך מלקה אותך בטוב בעיניו", הזכיר לו דוד.

– "הוא היה אציל", השיב האיכר בחשיבות.

דוד נשתתק. כן, גם היהודי הסכין לנשק את השבט, ואף לא שבט של אציל; כל איכר, כל חוליגן יכול

להלקותו. אבל תהילה לאל, דור היהודים הזה היה הולך וכלה – על ידי הפוגרומים. והוא הדבר הטוב האחד שבהם.

המסע הגיע אל התחנה "מילובקה". דוד ישב עם "תיק הכינור" שלו בעגלתו של עגלון יהודי וייסע העירה. בדרך נכנס עם בעל העגלה בדברים על אודות הפוגרומים.

– בע! אמר בעל העגלה במושכו בכתפיו: "הרי אנחנו בגלות". הוא דיבר בייאוש, אבל לא נפחד, ותכף ראה דוד כי קשה יהיה לעורר את מילובקה. כמו שכל אדם חושב, כי מיתה שְכִיחָא אצל אחרים, כך חשבה מילובקה כי הפוגרומים הם מציאות איומה – בערים אחרות. ובכלל הרי לאחרי קישינוב היו הפוגרומים ל"מנהגו של עולם" שחיים בו ושמולידים בו בנים.

דוד בא למילובקה בימי תרומת הצבא. הפונדקי היהודי עם "ירמולקה" מרובעת על ראשו (ירמולקה בעלת ארבע קצוות היא סימן לבעליה שהוא יודע את רוח העת החדשה), פונדקי אמיתי האוהב את כל מי שאוכל ושותה, קיבל את פני דוד בהודעה, כי כל חדרי האכסניה שלו מלאים.

– וכמה חדרים יש בהאכסניה

צ"ק: הוועדה המרכזית.

אגיטטור: מתסיס, מעורר.

"העבדות": הצמיחות הפיאודלית

תרומת הצבא: גיוס מקרב אוכלוסייה אורחית.

שלך? חקר דוד.

– וכמה יהיו לי מלבד אחד? השיב בעל האכסניה. ויבאר לדוד כי כל האכסניות של היהודים מלאים עתה איכרים צעירים שבאו לתרומת הצבא, "והם אוכלים כשר", הוסיף בצחוק.

בעיקרו של דבר שמח דוד על אשר בא בשעה כזו, שהרי עתה בוודאי יידחה הפוגרום עד אשר ישולחו הריקרוטים לגודדיהם ועד אשר ישובו שאר האיכרים הצעירים לכפריהם (תקווה מגוחכת קצת מצד דוד, או מצד זנגוויל), ובניתיים יהיה לו פנאי לארגן את ההגנה העצמית. "כן, אני וממשלת רוסיה נעשה את תרומת הצבא בעת אחת", אמר לנפשו בלעג מר.

סוף כל סוף הוכרח דוד לקבל את הצעת הפונדקי להתאכסן על ה"ליז'נקה". באכסניה כזו – אמר דוד לנפשו – לא אעורר חשד עם התיק הכינור שלי, בעיני הפוליציה. הוא החל לחקור את הפונדקי על אודות "פני" הקהילה.

– "אף אחד מהם לא ייקח למורה הכינור", הזהירו הפונדקי; "טינוביץ סרסור התבואות הוא אומנם אב לבנות, שאומרים עליהן כי הן קוראות בסיפורי מעשיות של הגויים; אבל איך יעמיד אותן בסכנה להתאהב בצעיר ששערותיו ובגדיו עשויים כדרכי האמורי? אני כמובן אינני בעל דעות קדומות כמוהו, אני ראיתי את העולם הגדול, ואני יודע כי אפשר לשאת

מטפחת בשבת ולהיות בכל זאת אדם הגון.

– "אני לא באתי הנה לתת הוראות במלאכת המוסיקה, אלא במלאכת הירייה", קפץ והגיד דוד.

– "ירייה?" נרתע הפונדקי לאחוריו; "ובכן אינך יהודי, אדוני? אנא, סלח נא". והפונדקי שינה פתאום את קולו, כמדבר אל "פריץ".

– "סלחתי!" ענה דוד עברית כדי להרגיע את בעל האכסניה הנבהל, ואחר כך הוסיף: "הלא ידעת את אשר קרה לאחינו בימים האלה, האינך חושב אפוא כי כבר הגיע זמן ליהודי מילובקה ללמוד את מלאכת הירייה?"

הפונדקי הביט סביבותיו ברעדה ולחש "שמור את לשונך!". ודוד צחק: "אתה, ידידי, תהיה תלמידי הראשון".

– "חס ושלום! ואני מחויב להאיץ בך לתור לך מלון אחר".

– "אקווה, כי לא יכבד ממני למצוא תנור אחר", ענה דוד בצחוק וכעס גם יחד.

הפונדקי התחרט תכף על אשר "הרחיק ללכת" כל כך עם אורחו, ויחל לפייסו בדברים: שמע נא לעצת איש כמוני הבקיא בהוויות העולם, והסר מליבך רעיוני רוח כאלה. צעיר יפה מראה כמותך! אני אמצא לך שידוך הגון.

– מינא לך שאינני נשוי? שאל דוד בצחוק.

– "בעל-אישה אינו הולך לירות

ריקרוטים: מגויסים.

פני הקהילה: שכבת האליטה, המנהיגים והפרנסים.

– “אבל איך נוכל להתאסף?
והפוליציה –”
– “הרי יש בית הכנסת” – לחלל
את ה”מקום הקדוש?!”
– כלום אין היהודים מתאספים
תמיד בבית הכנסת בשעת סכנה?
– כן, אבל רק להתפלל.
– אנחנו נתפלל באקדחים.
– שמור את לשונך!
– שמור את בנותיך!
– אותן ישמור אלוהים.
– אלוהים ישמור אותן על ידי, כמו
שהוא מפרנס אותן על ידך.
דוד מאיץ כל כך בטינוביץ, עד
שהלה מסכים, אלא שהוא מבקש
זמן עד יום המחרת, כדי להתיישב
היטב איך לעשות את הדבר.
וביום המחרת כשבא דוד אל בית
הסרסור, והנה סגור ומסוגר.
והשכנים הגידו לו, כי בשביל עסק
נחוץ נסע טינוביץ פתאום מזה,
ובדרך אגב לקח איתו גם את אשתו
ובנותיו.
ואולם בריחתו של טינוביץ הביאה
לדוד טובה כפולה. ראשית, נתעלה
מעל גבי התנור אל חדר המיטות;
כי אורח צעיר שבאותו החדר ברח
גם הוא באותו הלילה (לדוד נודע
אחר כך, כי אותו הצעיר נשתדך על
ידי הפונדקי-השדכן לביתו השנייה
של טינוביץ, והחותן הזהיר לקח
גם אותן איתו על דרכו הנחוץ),
ודוד ירש את מיטתו. ומלבד
זאת מצא דוד באותו החדר בחור
יהודי, יחזקאל ליווין שמו, שבא
מן הכפר העירה לתרומת הצבא,

בקלות דעה”. והפונדקי מוסיף
לדבר על לב דוד. והלה התיישב
בדעתו ויבקש מהפונדקי לתת על
ידו מכתב המלצה אל טינוביץ.
הפונדקי שפשף את ידיו: “עתה
הנך מדבר כבר-דעת”.
וילך דוד אל טינוביץ הסרסור, והלה
קרא את מכתבו של הפונדק ויביט
אל דוד שלא בסבר פנים יפות,
ויאמר: לא אוכל לומר שהנך מוצא
חן בעיניי מאוד. אי אפשר לי לתת
לך את ביתי הצעירה. עליה יש לי
מחשבות אחרות. אבל את הבכירה,
ובנדוניה מועטה, אז אפשר –
אבל דוד מברר לו, כי הוא בא
למילובקה “לא לעשות חתונות,
אלא למנוע מהלוויות, כי פוגרום
מתכוון –”
– “אל תפתח פה לשטן!” גער בו
הסרסור: “כאן אי אפשר הדבר”.
– “ומדוע אי אפשר כאן, כמו
שהיה אפשר בשש מאות ושלושים
ושמונה הערים האחרות!”
– “בערים ההן היה מסתמא קנאה
ושנאה. כאן חיים היהודים והרוסים
כאחים”.
– “גם קין והבל היו אחים”.
הראיה הביבלית פעלה על טינוביץ
יותר מאלף ארגומנטים. “ומה
דעתך אפוא לעשות?” נזרקה
שאלה מבין שפתיו הלבנות מפחד.
– “לייסד סניף של ה’הגנה
העצמית’, ובתחילה עליך להזמין
את בעלי הבתים לאספה”.
– לאיזה צורך? – “לצורך ועד
כללי, וגם להספקת ההוצאות”

קולוניסטים: יהודים שהתיישבו במושבות חקלאיות שנועדו להפוך את היהודים ליצרניים.

גוברנטור: מושל.

והוא בחור כארזים, בן למשפחת קולוניסטים ובקיא במלאכת הירייה. שני הגיבורים דיברו כל הלילה בהתלהבות על הגבורות והתשועות אשר יעשו לעמם, ובבוקר הלך ליווין אל קרוביו אשר בעיר, ובהשתדלותם הזמין הרב דמתא אחדים מבעלי הבתים לאספה נחוצה בחדר המיטות של הפונדק. ליווין בעצמו לא יכול, לצערו הגדול, להשתתף באספה, כי הוא הלך אל "הגורל" בבית פקידות הצבא.

הרב ובעלי הבתים התאספו אפוא בחדר המיטות, בעל האכסניה היה מוטל בין פחד הסכנה של הוראת הירייה, ובין שמחת הפרנסה (כי כל אחד מהנאספים הזמין כוס טה), וכדי להרגיע את רוחו השתתף גם הוא באספה בתור "צופה": הוא עמד על החלון והשקיף החוצה. ועל כל נוצרי שראה ברחוב (בין בבגדי שרד בין בבגדים פשוטים) נתן אות לחברי האספה. ומדי הינתן האות היה דוד מפסיק בנאאמו פתאום כאילו נכרת בסכין, והנאספים היושבים על שתי המיטות ועל הכיסא האחר התכווצו בבהלה. ואולם דוד הסכין לנאומים בהפסקות כאלה.

דוד ביאר לנאספים את תכלית בואו למילובקה. "המאות השחורות נשלחו להתנפל עליכם. אבל עתה אל ילכו עוד היהודים כצאן לטבח. הם מחויבים לעמוד על נפשם. לכוונן הגנה עצמית. צריך לקנות

ברוינינגים. חוטבי העצים יתארגנו לגדוד של נושאי קרדומים. מלבד זה צריך לכוונן גם פלוגה של הצלה מהירה, עם תחבושות וחיתולים וכו'".

זיכרון הפוגרום לא עורר פחד גדול כל כך כזיכרון התחבושות והחיתולים. כל איש הרגיש בעצמו כאילו דם חם שותת באיבריו. אם כן אפוא, למה זה נשתחרר מעבודת הצבא?

– "אחי!" קפץ קוסקי סוחר העצים: "זהו המן מתחפש. להחזיק קני רובה, זוהי פרובוקציה לפוגרום".

– אינני אומר כי אתם תחזיקו בנשק – הפסיקו דוד: "צעיריכם הם יגנו על העיר, אבל ה'קהל' מחויב להספיק את ההוצאות. נאמר: עשרת אלפים רובל בתור התחלה".

– עשרת אלפים רובל בעד איזו אקדחים! צעק מנדיל סוחר הסוסים: "זוהי רמאות!"

דוד מבאר, מברר, – אבל לשווא! סוחר הסוסים מוכיח כי אך טוב לקהילה לאסוף כסף ולשלחו על ידי ראש הקהל אל הגוברנטור ולהשתדל לפניו לאחוז בתחבולות נגד הפוגרום.

והרב הזקן מרגיע את הנאספים בהבטחה כי הוא יגזור תענית ציבור. ואולם בעל האכסניה מתערב בדבר ואומר: "לפי עניות דעתי טובה גם עצת ר' מנדיל. אלוהים הוא בוודאי עוזרנו ומושיענו היחיד; אבל לא יזיק אם נשתמש גם בעזרתו של הגוברנטור,

להבדיל”. הכול מסכימים, ודוד צועק: “תשועתנו היא רק בהגנה עצמית; תנו את הכסף לנו ולא לגוברנטור. אנחנו יכולים להתאסף ולהתלמד במלאכת הירייה בבית “התלמוד תורה”.

הרב וכל הנאספים מתעוררים על “המן” זה, על אפיקורס זה הרוצה לחלל את בית התלמוד תורה במעשי עבריינות, ודוד מתלהב יותר ויותר. במוחו עוברים כל המחזות האיומים של הפוגרומים אשר ראה, והוא מרעים: “בורז’ואים! חי אני אם לא ביד חזקה אציל אתכם!” הפונדקי נתן אות בבהלה מאצל החלון, אבל דוד מוסיף לצעוק: “עד מתי לא –

הנאספים הנחרדים מפילים אותו על המיטה ואוטמים את שפתיו, ופתאום התפרץ איש זר אל החדר. הדם קפא בעורקיהם. אבל זה היה רק יחזקאל ליווין.

– “ברוך בואך!” קרא דוד באוחזו בו: “אנחנו שנינו נציל את מילובקה”.

– “אהה?” נאנח ליווין: “אני הוצאתי גורל נמוך – אני הולך להילחם בעד רוסיה”.

*

עד מהרה נאספו חמישה עשר אלף רובל בעד הגוברנטור, אך בטרם יצאו השתדלנים לפועלם נמלך הרב לחקור ולדרוש במקום הראוי: אם “הגנה עצמית” מותרת, ואם מותר ללמד בִּתְלִמוּד תורה את מלאכת הירייה. תכף הגיעה

פקודה נמרצה, כי כל יהודי הנושא כלי-זין יִרֶה יִירָה כרגע. וכאשר באו השתדלנים עם הכסף אל הגוברנטור, דיבר איתם הלה קשות, על שהחלו יהודי מילובקה להזדיין באקדחים וברבולוציונרים ולהקהיל אספות אסורות וכו’. ובכל זאת הבטיח לאחוז בתחבולות מעולות בכסף שקיבל מידם, אך בתנאי שיכלו את הקוצים מן הכרם.

לדוד לא הייתה עוד כל אפשרות לאסוף אספות. הפונדקי לא הרשה שום קיבוץ בביתו. אלה שהשתתפו באספה הראשונה אמרו לשלוח דפוטציה אל דוד ולבקשו לעזוב את העיר, אבל פחדו שמא יחשב הדפוטציה כאספה קונספירטיבית. לכן שלחו רק שליח אחד לדבר עם הפונדקי בנידון זה.

– “כסבור אתה שאני בעצמי אני חפץ להיפטר מהצעיר המסוכן הזה?” ענה הפונדקי על דברי הציר, “אבל מה אני אעשה, והוא מאיים לירות עליי ועל כל איש אשר ימסור אותו למלכות, כאילו עלתה על דעתי להלשין על אדם מישראל!”

– “בוודאי לא!” ענה הציר: “בחורים כאלה אך טוב לעוזבם לנפשם; הרי הם נושאים בומבות במקום ציצית. אבל נקווה כי מיתה משונה תחלצנו ממנו”.

– “אמן!” ענה הפונדקי בכוונה עצומה.

אז גמר דוד לחדול מאספות וללכת אל “פני” הקהילה לדבר עם כל

בורז’ואים: בורגנים
(כהגיית המילה במקורה
הצרפתי).

גורל נמוך: תוצאה
מאכזבת, דהיינו גיוס
לצבא, בהגרלה מי
מהנקראים לגיוס יגויס
בפועל. בהמשך יופיע
“גורל גבוה”.

בומבות: פצצות.

גמר: גמר אומר, החליט.

ס"ר: סוציאל
רבולוציונרים.

איננו רבולוציונרים אפילו כס"ר.
– ואני הנני ממפלגת "הגנה עצמית
יהודית" – אמר דוד – "אקווה כי
גם אתה תתחבר אלינו".

העורך דין הצעיר הניע בראשו:
"מפלגה יהודית מובדלת! לא,
לא! הלא זה משיב אחורנית את
צל המעלות של ההיסטוריה! אי-
ההתבודדות של היהודים זה צורך
היסטורי הכרחי. השחרור יבוא
אלינו יחד עם זה של רוסיה".

– אם כן הנך בדעה אחת עם דודך
–
– עם הברזו'אי הזה! חס ושלום.
אנחנו הננו פולנים בני דת משה:
פולנים יהודים, ולא יהודים פולנים.
– החוליגנים הורגים את אלה ואלה
–
– וגם את האינטליגנטים – הוסיף
שמעון.

– דוד התלהב: "אבל סוף סוף ינצחו
האינטליגנטים את הריאקציונרים,
ואז ירמסו שניהם יחדיו את
היהודים. הלא כן היה גם בהונגריה
–"

באותו הרגע נכנסו החדרה אשתו
של שמעון ואחותו, לבושות
יפה כסטודנטיות מאוניברסיטה
שווייצית. שמעון הציג לפנין את
דוד בצחוק בתור "ריאקציונר מן
הגטו". שתי הנשים הצעירות פקחו
עיניהן לרחבה.

– "צעיר כמותו!" דובבו שפתיה
של אשת שמעון בתימהון.
– התחפצי כי אעמוד מנגד ואראה
בהריגת בני עמנו?

אחד לבדו. הוא בא בהצעתו אל
הבנקיר ארבשטיין. הלז פרש את
ידיו: "הרי זה עתה נתתי אלף רובל
לשמור אותנו מפוגרום!"

– זה היה בעד הגוברנטור, תנה לי
רק איזו מאה בעד הגנה עצמית.
הבנקיר הוציא עשן במנוחה
מהסיגרה העבה שבפניו: הזכויות
תבאנה סוף כל סוף. אנחנו נשיגן
לאט לאט. שוויון גמור אי אפשר
לפי שעה – זו שטות. רק יחד עם
הרוסים נשיג את שחרורנו –
– אבל אני מדבר לא על זכויותנו,
אלא על חיינו – קרא דוד בקוצר
רוח.

כמנהגו של בנקיר ענה אברשטיין
בלי לשמוע את דברי איש שיחתו:
"בטח בהאוקטובריסטים!"
– "אני בוטח יותר באקדחינו".
הסיגריה נפלה מפיו הבנקיר: "אם
כן הינך אנרכיסט! ממש כשמעון בן
אחי!"

דוד בא לידי הכרה כי קשה להכניס
אידיאות במוחו של בנקיר, עוד
יותר מלהוציא "צ'ק" מכיסו. ואולם
שמו של "שמעון האנרכיסט" נכנס
לאוזניו; הוא גמר לנסות מזלו
בשמעון זה.

שמעון רובינסקי, איש צעיר
לימים, היה כפי הנראה עורך דין.
כשהגיד לו דוד כי דודו מאשים
אותו באנרכיות, צחק שמעון בכוז:
הברזו'אי? לכל רעיון שאין בו רווח
ממון, הוא קורא אנרכיות. באמת
הנני ממש ההפך מאנרכיסט. אני
סוציאליסט, ממפלגת פפ"ס. אנחנו

האוקטובריסטים: כינויה
של מפלגת "ברית 17
באוקטובר", מפלגת
מרכז שדגלה ברפורמות
מתונות ובכינון מונרכיה
חוקתית ברוסיה.

פפ"ס: המפלגה
הסוציאליסטית
הפולנית.

אמבולנציה: טיפול
בפצועים. מכאן המילה
אמבולנס.

יט"א: ההסדרות
הטריטוריאליסטיות
היהודית, תנועתו של
ישראל זננוויל עצמו.

להביע לנו תועלת גדולה במחלקת
האמבולנציה.

אחותו של שמעון נעשית יותר
נוחה לדוד. זיכרון “האמבולנציה”
עורר סימפטיה בנשמתה הס"רית.
“עליך לפנות אל המפלגה
שלך” – אמרה – “כלומר: אל
הריאקציונרים של הגיטו: ציונים,
טריטוריאליים, יט"אים, וכדומה מן
השמות שהם קוראים לעצמם בזמן
הזה”.

– היש מי מהם כאן? שאל דוד
בתשוקה.

– הם החרישו כאן את האוזניים
– קרא שמעון במרירות – אך
לאושרנו, כאשר ראתה הפוליציה
שאין הם נודדים כלל לציון או
לאוגנדה, אסרה את אספותיהם.
דוד רשם בפנקסו את השמות
של הציונים. בייחוד הדגיש לו
שמעון שני צעירים, גרודסקי
ולירקוב, שלהם יש לכל הפחות חן
הסוציאליזם. וילך דוד אל גרודסקי,
אבל לזה היו דרכי רפואה מיוחדים:
“רק הס"סים, הסוציאליסטים
הציונים, יושיעו את ישראל”.

– כלום אי אפשר לסוציאליזם
מחוץ לציון? שאל דוד.

– בוודאי, אנחנו התפתחנו מן
הציונות. הצורך ההיסטורי ההכרחי
הוא בעד ארץ, אבל לא דווקא
ארץ מיוחדת. חברינו המינסקאים
כבר קוראים לעצמם ס"ט, כלומר
סוציאליסטים טריטוריאליים.

– אבל בעוד שאתם יושבים
ומחכים לטריטוריה שלכם, הנה

– בוודאי, מלראות את רוח העת
נסוג אחור. הצורך ההיסטורי
ההכרחי ישאנו בעצמו אל משטר
סוציאלי מעולה.

– אם כן הינך הולכת אחרי מרקס
והגל שלך – צעקה אחותו של
שמעון – אני מתנגדת למטריאליזם
ההיסטורי שלכם. יחד עם פכטה
אני מחליטה –

– היא ס"ר – הפסיק אותה שמעון
כדי לבאר לדוד.

– אה – אמר דוד – אם כן אין היא
פפ"ס כמוך וכאשתך.

– שמעון, האם אמרת לו כי אני
פפ"ס? – חקרה אשתו בכעס.

– לא, לא! בוודאי לא. ריאקציונר
מן הגטו כמותו אינו יודע להבחין
בין המפלגות. אשתי היא ס"ד
לדאבוני.

– את הסוציאלי-דמוקרטים אני
יודע, אמר דוד בניצחון.

אחותו של שמעון עיקמה את
חוטמה: “בוודאי! שהרי הם מפלגה
בורז'ואית. הם אינם מסכנים
מאומה, הם מחכים בשב ואל
תעשה עד שטיפול הרבולוציה
לתוך ידם”.

– הכינוי “בורז'ואי” נאה יותר
לאותם המעמידים את האיכרים
בעלי אדמה בשורות הלוחמים
שלהם – ענתה אשת שמעון
ברתחנות.

– כמדומה לי – דיבר דוד רכות –
כי כל חילוקי הדעות הללו יבטלו,
אם תתחברו אל “ההגנה העצמית”.
אתן, הגבירות, הייתן יכולות

- באים החוליגנים – הזכיר לו דוד
 – שמעון דובינסקי חושב כי אתה
 תסכים לפלוגת ההגנה העצמית –
 – להתחבר עם דובינסקי! עם
 פפ"ס! לעולם לא אשתתף עם
 בורז'ואי כמותו!
 – הוא אינו מתחבר אלינו כלל –.
 הס"ס פקפק. "עליי להתייעץ עם
 חברי מפלגתנו, עליי לכתוב אל
 הצ"ק. הדיסציפלינה המפלגתית
 היא העיקר". דוד הלך אל לירקוב.
 זה היה רופא.
 – נחוץ לייסד כאן פלוגה של
 הגנה עצמית – ביאר לו דוד – מר
 גרודסקי הבטיח למחצה –.
 – הבורז'ואי הזה! – קרא לירקוב
 בשאט נפש – אנחנו לא נוכל
 להשתתף עם בוגדים כאלה!
 – וכי מדוע הם בוגדים? שאל דוד.
 – כל הטריטוריאליים הם בוגדים.
 אנחנו פועלי ציון מחויבים לשמור
 בקנאה את האש הקדושה של
 הסוציאליזם והלאומיות, יען כי
 רק בפלשתינה תוכל הפרובלמה
 הסוציאלית שלנו לבוא לידי פתרון.
 – ומדוע רק בפלשתינה? – חקר
 דוד בנחת.
 הפ"צ התלהב. "פלשתינה היא צורך
 היסטורי הכרחי. הניסיון לייסד
 מדינה יהודית במקום אחר יביא רק
 מפח נפש. האינך רואה כי החוש
 הטבעי של העם מוליך אותו לארץ
 ישראל? לא פחות מארבעת אלפים
 עלו שמה בשנה הזאת –.
 – וכמאה חמישים אלף לאמריקה.
 הגם אותם הוליך חוש עממי טבעי?
 – אלה הם בורז'ואים בעלמא.
 הנני רואה כי אתה א"א, כלומר:
 אמריקניסט אסימילטור –
 – אינני לא א"א ולא צ"צ.
 – כן, ציוני-ציון הארורים, הם
 שבקוצר השגתם בענייני פוליטיקה
 – –
 כאן נפסקה השיחה ע"י צלצול
 הטלפון (יש איזו טלפונים
 במילובקה), הרופא הפ"צ נקרא
 על ידי הטלפון אל הצ"צ ה"מזרחי"
 מר קנטברג, סוחר פרוות (אדרות
 שער), המתחלה תמיד. ובטרם ילך
 הרופא אל ה"חולה", הבטיח לדוד
 להמליץ טוב עליו לפני קנטברג.
 "אם רק תפטר אותי".
 – ממך אינני דורש כסף, אלא
 עזרת מדיציניית בהגנה העצמית.
 מילובקה בסכנה.
 – תיקח השטן את מילובקה! קרא
 לירקוב: העתיד שלנו אינו ברוסיה.
 – אבל אני מדבר בהווה. הרשני
 נא למנות אותך בתור רופא הצבא
 שלנו.
 – לשנה הבאה בירושלים! קרא
 הרופא הפ"צ וילך אל החולה הצ"צ.
 *
 הצ"צ ה"מזרחי", סוחר הפרוות
 קנטברג, איש גוף, בעל פנים
 משונים כפני הינשוף, קיבל את דוד
 בחשיבות בעל-הבתית וישאלהו
 לחפצו.
 – אני רוצה לעשות דבר לטובתכם
 – ענה דוד – מילובקה היא בסכנה.
 – באמת כך היא – ענה הצ"צ –

ועוד פעם הפסיק הטלפון: הפרוות הוצעו במחיר יותר נמוך. “זה בונדיסט, בליעל!” ביאר הצ”צ הסוחר לדוד.

דוד פקח אוזן. בונדיסט! במפלגה האמיצה הזאת בוודאי ימצא לו אחד או שניים שישתתפו בהגנה עצמית. “מי הוא הבונדיסט?” שאל את הצ”צ.

אבל הצ”צ ענה בקריצה של ערמומיות: לא, לא, לא אוכל לגלות מצפוניו. סוף כל סוף הריהו אדם מישראל; אף על פי שאינו מתנהג כך, שהרי הוא מתנגד להקנדיט שלנו אל הדומה. שלוש מאות ושלושה עשר רובל, פנה אל הטלפון ברענות, אף לא קופיקה אחת יותר. נו? מה? הוא הפסיק את החיבור, העלוקה! “הוא ציווה לחבר אותו עוד הפעם עם מוכר הפרוות. דוד רשם בפנקסו את מספר הטלפון של הבונדיסט. ובראותו כי הצ”צ עסוק במסחרו יצא מלפניו בבקשת רשות לשוב אליו בשעה יותר פנויה.

[...]

*

אז הלך דוד אל סוחר טה, ששמע את שמו במקרה, ויבקש ממנו סיוע כסף לקנות אקדחים. סוחר הטה, איש קצר ושמן, מחה בכל תוקף נגד תחבולות חומריות כאלה. “אנחנו שמים מבטחנו בקולטורה. הדיבור העברי – זוהי תשועת ישראל... פטפוטי הילדים בשפת ישעיה

אם איש כהד”ר לירקוב (שלצערי ראייתך בחברתו) מוצא לו אונים בעירנו, הרי הוא בסכנה גדולה. רופא מצוין הוא, אבל הלא ידעת מאמר חז”ל: “טוב שברופאים לגיהנום”. והוא קורא לעצמו ציוני! ציוני יפה! הלא הוא לועג להשבת עבודת הקורבנות! והצ”צ המזרחי מבאר לדוד, כי כל חוקות הציונות האמיתית היא “להשיב את העבודה לדביר הקודש”, וכי רק בשביל הקורבנות הקריבו היהודים את עצמם ומסרו את נפשם בכל ימי גלותם, והוא מתחיל מדבר במליצות “מזרחיות” על התנועה הציונית העתידה לגשם את תקוות הקורבנות – אבל דא עקא, כי קמו נביאי שקר המתעים את העם –

כאן הפסיק צלצול הטלפון את זרם מליצותיו. ואחרי שסירב לקנות את הפרוות במחיר הנדרש על ידי הטלפון, שב אל מליצותיו וטענותיו נגד הטריטוריאליים. “אבל רעיונות החומרניים שלהם לא יצאו אל הפועל. רק בארצו העתיקה יוכל ישראל להיות לעם. כמו שהיונה שבה אל שובכה, כדרור השב לארצות החמות, ככוכבים – –”

– ידעתי, ידעתי – אמר דוד – אבל כלום יש מקום בארץ ישראל למיליוני יהודי רוסיה? – ואיך הכיל בית המקדש את המיליונים שבאו לחגוג את חג הפסח? השיב קנטברג במופת חותך.

סוחר טה: פרודיה על דמותו של אחד-העם, איש הציונות התרבותית, שהתפרנס מניהול סניף של ויסוצקי.

הולכת ובאה מלכות האהבה והאחוה תחת דגל המדע –
 – אבל אני אומר לך כי פוגרום מתכוונ במילובקה!
 – אי אפשר! אירופה לא תרשה, אמריקה תאסור. האינך רואה כי אפילו בפרלמנט האוסטרלי הביעו מחאות?
 מלא ייאוש שב דוד אל האכסניה. כאן ראה והנה איש יהודי גדול הקומה עומד מתחמם מול התנור. דוד הסתער אליו בהצעתו.
 – אני אתחבר להגנה עצמית יהודית? – צחק הלז מטוב לב – אבל אני פרבוסלאבי!
 – “משומד!” דוד גרע לאחוריו. והמומר הוסיף בצחוק: “כן, אני בטוח למדי. אני התרפאתי במים קרים. ומלבד זה, אני הצנזור במילובקה.”
 פני דוד הלבינו. אבל הצנזור הרגיע אותו: “אל תעווה פניך כנגדי כאותם החסידים השוטים. הרי אתה צעיר משכיל – מנגן בכינור, כמו שהוגד לי; יהדותך אינה בוודאי רצינית יותר מנוצרותי. הבה נשתה כוס יי”ש.”
 – אם כן לא תמסרני?
 – כל זמן שלא תדפיס פרוקלמציות ב’רגון’. שמור את אקדחך איתך ואל תוציאם לאור בדפוס. גם אם אני בעצמי בטוח מסכנה, בכל זאת אין ליבי לב אבן כאותם הפורעים ומנהיגיהם. פונדקי, הבה יי”ש! נשתה על מפלתם.
 – אני – אין לי – גמגם הפונדקי –

והושע – זוהי הציונות האמיתית.”
 – – אם כן אין לכם צורך כלל בארץ ישראל? השתומם דוד.
 – רק בתור מרכז רוחני, קולטורי. רק בתור אוניברסיטה, אשר בה יהיה באפשרות ללמוד את ספסנר בשפה הביבלית. ואיך אינה אלא ציונית ברוז’ואית. ציונית מדינית? ציונית אקונומית? כל זה אינו אלא חיקוי של הפוליטיקה של אומות העולם. לנו אין ציון מקום, אלא מעמד נפשי. לנו נחוצה קולטורה, ולא אגריקולטורה. אנחנו שואפים להתגלות האישיות הפנימית של ישראל בדרך התפתחות אבולוציונית.
 בצאתו מלפני סוחר הטע נתקל דוד ב”לאומי”, שהחליט כי הציונות היא רק קריקטורה של הלאומיות האמיתית, והטריטוריאליזם אינו אלא פילנתרופיות בעלמא, וכי הגנה עצמית אמיתית אפשרית רק במדינה יהודית.
 גם החבר האחד של אגודת “המשיגים” סירב לדוד, בהחליטו כי רק המפלגה הזאת תצליח באחרונה, יען שהיא נוסדה על צורך היסטורי הכרחי.
 ואומנם סוף כל סוף הצליח דוד למצוא איש שאיננו שייך לאף מפלגה. זה היה הרוקח, שאליו בא דוד לבקש ממנו חיתולים ותחבושות לצורך הפוגרום.
 – אבל הפוגרומים כבר עברו – קרא הרוקח – הם היו רק זעזועי הגסיסה של המשטר הישן. עתה

אגריקולטורה: חקלאות.

המשיגים: קבוצה שניסתה להשיג שוויון זכויות אורח ליהודים.

פרוקלמציות ב’רגון’: הכרות בידיש.

אין לי הזכות – –

– ברוסיה אין שום זכויות – אמר הצנזור בשחוק. אז הוציא הפונדקי ברגע בקבוק גדול.

– איזה רעיון משונה, לבקש ממנו להתחבר אל ההגנה העצמית!
– צחק המומר – “הרי זה כאילו דרשת שאנגן בכינור”, הוסיף בקריצת עין.

דוד הרגיש כי זהו האיש הסימפטי האחד שנודמן לו בכל אותו היום.

*

היי”ש וארוחת הצוהריים עודדו את רוחו של דוד. הוא יצא שוב לפועלו, אבל כונן צעדיו אל השוק: הוא חפץ לשמוע את קול העם.

ועל השוק עמדו כנופיות, כנופיות, תערוכה של קפוטות אורתודוכסיות עם בלוזות של צעירים קלי דת. ויחד עם קולות הקונים והמוכרים העומדים על המקח, נשמע קול דברים “מדיניים”, ויכוחים על דבר הדומה. חרש ברזל, שקנה לו קורנס חדש, מתווכח עם המוכר: אנחנו צריכים לשים תקוותנו רק בקד”טים.

– “לא, אנחנו בוטחים רק במלכות”, אמרה אשת הרב, שנשאה ונתנה על דבר דגים בקרבת בעל הקורנס.

– הלא תבושי, רבנית! אל תבטחו בנדיבים!

הציטוט הביבלי הזה יצא מפי קצב צעיר. העומדים סביבותיו השתיקו אותו, אבל הוא קרא: “מונרכיסטים שפלים! אנחנו היהודים לא נרגיע

אלא ברפובליקה –

– רפובליקה בלי סוציאליזם! – הפסיקה אותו ריבה אחת שנשאה סל מזונות בידה – מה תועילנו זו? אין לנו להישען אלא על נ”ס (“נארודניה סוציאליסטי”).

– לא, רק ד”ר. הם לבדם – הפסיק רוכל אחד.

– רק הטרודוביקים מבטיחים שיווי זכויות לכל הלאומים – הפסיקה נערה בעלת משקפיים.

– ילכו לעזאזל כל מפלגות העובדים! – קרא זקן אחד, מוכר בגדים ישנים – ראו איך בגדו בנו הבונדיסטים. בתחילה היו עצם מעצמנו, ועתה הם מביאים במעשיהם הרעים לידי פוגרומים.

– בורז’ואי! קראו בבת אחת הצעיר הרפובליקאי והריבה הסוציאליסטית.

– בניי! – אמר משה השמש בקולו הרך – מעשי אלימות לא יועילו. גם המניפסט הוויבורגי היה שגיאה גדולה. אני בתור חבר של “המחדשים בשלום”.

– אחי! – קרא דוד – לכם לא תהיה שום “התחדשות” “ותחיה” עד אשר תמצאו עוז בליבכם לעזוב את הפוליטיקה הרוסית ולהילחם בעדכם –

– אם כן הנך מקסימליסט – אמר השמש.

– לא, אני רק מינימליסט. אני דורש רק את המינימום – להציל את חיינו.

זה היה באמת מעט מאוד לאנשי

טרודוביקים: מפלגה סוציאל-דמוקרטית רוסית, פורשי הס”ר.

בלוזה: חולצות.

המניפסט הוויבורגי: בעקבות פיזור הדומה, הפרלמנט הרוסי, 72 יום בלבד לאחר כינונו ב-1905, בידי הצאר, פורסם בוויבורג שבפינלנד מנשר מחאה מאת פוליטיקאים רוסים, בעיקר מהקד”ט ומהטרודוביקים, שקרא בין היתר למרי מיסים וגיוס.

קד”טים: כינוי לאנשי מפלגת הדמוקרטית החוקתית, מפלגה ליברלית.

אבל תכף בראשית המכתב השליך את העט מידו. קשה היה לו להודיע להצ"ק כי לא אסף אף פרוטה אחת או "מניין" אחד. ובכן נמלך דוד ללכת עוד הפעם אל הצ"צ המזרחי, שהבטיח לבקרו שנית.

כשהגיע אל ביתו של קנטברג נפתחה הדלת ברעש, וצעיר אחר התפרץ החוצה, בצעקו: "לא, לא, אבא! לא אוסיף עוד לשוב הביתה!" ויסגור את הדלת ויתנפל בזרועות דוד הצעיר היה בנו של קנטברג. הוא בא בריב עם אביו על דבר הציונות: "אבי הוא ציוני אדוק כל כך – ביאר הצעיר לדוד – הוא אינו יכול להבין כי הציונות היא תנועה שכבר עברה זמנה. ואני הרי התפתחתי מן הציונות –

– ומה הנך עתה?
 – מה שאפשר ליהודי בעל הכרה להיות: סיימיסט כמובן.
 – זו מפלגה יהודית? שאל דוד בתשוקה. הוא שמח לגלות שסוף כל סוף מפלגה יהודית שאינה מוסרת נפשה רק בעד הפוליטיקה הרוסית ותיקון העולם.
 – נלך לשתות כוס טה, ואני אבאר לך הכול בפרוטרוט – אמר הצעיר בנחת רוח, כי שמח על ההזדמנות להתפלפל בתיאוריות שלו – נלך אל האכסניה של פרידמן; אנחנו קוראים לה "הקלוב האוניברסיטאי" כי שם באים האינטליגנטים לשתות.
 – טוב מאוד – ענה דוד, בהשתעשעו בתקווה "לעשות

"השוק". לחדול מלדאוג לתיקון העולם ולהצטמצם רק בהגנה עצמית! הרי זה חוכא ואטלולא.

נכנס דוד אל רצען אחד, שביט מלאכתו פתוח אל השוק. הרצען ישב ועסק בתיקון נעל, וילדיו משחקים סביבותיו. דוד ראה בדמיונו את החוליגנים המרסקים את איבריהם של הילדים המרופשים והמאושרים הללו. הוא שאל את הרצען: השמעת על דבר פוגרום?

– שמעתי מתלחשים – ענה הרצען – אבל אנחנו "החסידיים" איננו דואגים. "הצדיק" שלנו, המושל בעליונים, יגזור אומר –

– בפוגרום האחרון נהרג גם "צדיק" אחד. עליך להתחבר אל פלוגת ההגנה העצמית –

– מה? – קרא הרצען – ללכת להיות "זעלנער"? וכי בכדי פעל "הצדיק" שאוציא גורל גבוה!

– אני מבקש חיילים לא בעד רוסיה, אלא להגן על אחינו. עלינו להתחבר יחדיו!

– האני אתחבר עם מתנגדים?
 – צעק הרצען בזוועה – חלילה לי מלהשתתף עם הכופרים בהבעש"ט.

[...]

דוד שב אל מלונו וימצא את הפונדקי עמוק "בביצור" המרתף מפני הפוגרום. גם זו הגנה עצמית, אם גם פאסיבית. וסוף סוף היא טובה מלא כלום, כך הרהר דוד, וישב לכתוב הרצאה אל הצ"ק.

סיימיסט: המפלגה הסיימיסטית הייתה מפלגה סוציאליסטית יהודית ששמה לה למטרה להשיג אוטונומיה תרבותית או לאומית ליהודים בגולה. השם נגזר מן הסיים, הפרלמנט הפולני – שלא היה פעיל אז, בהיות פולין מחולקת בין אימפריות.

עד השעה החמישית בבוקר, ואילו סצנות היו שם!

– אבל מה יש כאן להתווכח?
– מה יש כאן להתווכח?
– הסיימיסט הביט על דוד בחמלה – ראשית, השאלה הגדולה על דבר הבחירות לדומה, לעשות בויקוט, אם לא, ואם לא, באיזו קנדידטים נתמוך? שנית, שאלת האוטונומיה היהודית בפרלמנט הרוסי – זהו העיקר הנכבד שלנו. ומלבד זה, הנה בתור מפלגה חדשה לפי הערך, הרי עלינו לברר את ייחוסנו אל כל המפלגות הקיימות. עם איזו מהן נעשה בלוק בבחירות? יש בהן הרבה המסוכנות אל האינטרסים המעולים של העם הישראלי והמתנגדות אל האבולוציה של ההכרחיות ההיסטורית, אבל עם אחדות מהן אולי נוכל להשתתף במקום שהדבר נוגע לעבודתנו – אבל איזו עבודה? – התעקש דוד.

– האין השם שלנו אומר לך זאת? אנחנו אנשי “התחייה”, עבודתנו היא ההכרחיות ההיסטורית, המסתעפת מן ההתפתחות של – כאן עמדו בפתח האכסניה. כשפתחו את הדלת התפרץ אליהם זרם של קולות בלולים. השאון בא מכנופייה של ארבעה אנשים, שישבו אצל התנור מכוסים בענן הקטורת של פפירוסים. אחד מן הארבעה היה סוחר הטה; דוד הכיר אותו אבל הלז כנראה לא זכר את דוד. הוא דש עדיין את

נפשות” בקלוב – אבל בטרם נדבר על המפלגה שלך, אשאלך אם תוכל להתחבר אל פלוגה של הגנה עצמית –

פני הצעיר התכרכמו.

“המפלגה שלנו אינה מתחברת לאחרות”, אמר.

– אבל שלי אינה מפלגה, אלא גדוד לוחמים.

– לא מפלגה?

– לא.

– אבל צ”ק יש לכם?

– יש – אך רק –

– וסניפים?

– כמובן, אך רק –

– וקופה מפלגתית?

– הכסף הוא רק –

– ואספות?

– בוודאי, אבל רק –

– ואתם קוראים הרצאות?

– כן, אך רק –

– אם כן, זו מפלגה!

– אבל אני אומר לך: לאו. אני עושה נפשות בכל המפלגות.

– צר לי מאוד, אבל אני עסוק כעת בעניין אחר. האספה השנתית של מפלגתנו חלה בשבוע הבא, והעבודה מרובה מאוד.

– עבודה! – קרא דוד במרירות – איזו עבודה?

– הנאומים יהיו רבים וארוכים. אני בעצמי אדבר לא פחות משעה תמימה, אבל זה רק בתור הערה בתוך הוויכוחים. המרצים ידברו כל אחד ואחד לא פחות משתי שעות. באספתנו האחרונה ישבנו

– אני רואה – הפסיקו הסיימיסט בצער – כי הקונפֶרְנַצִּיה שלנו תצטרך להחליט נגד כל מגע ויחס עמכם –

– צרה גדולה! הסד"רים יוסיפו אומץ בהתבודדם. כלום לא הפסקנו בעצמנו את יחסינו עם הד"ק? בהתפתחות הכוחות של העם – [...]

סבלנותו של דוד פקעה. רבותי! – קרא בלעג – אתם יכולים לשבת ולגלגל עיגולי עשן עד ביאת המשיח, אבל אני מבטיח אתכם, כי יש רק הכרחיות היסטורית אחת, והיא: הגנה עצמית.

ובלי לשתות את כוס הטה שלו (שחבר "התחיה" שכח אומנם להזמין) עף כחץ מקשת החוצה.

"העצמיות המיוחדת של ישראל", זה חומר שככל הנראה אינו תלוי במקום ובזמן. סוחר הטה רמז אל הסיימיסט הצעיר, באומרו בלעג: הנה בעל החלומות! – אני חולם? – התקצף הצעיר על שזלזלו בכבודו לעיני מכרו החדש – אדרבה אתם, "אחד העמיסטים", טעונים יקיצה.

סוחר הטה צחק בביטול: "למדו נא אנשי "התחיה" את הפילוסופיה של אחד העם, אז יבינו כי שאיפותיהם מביאות לידי הצטמצמות עצמית ולא לידי התבטאות עצמית. הלא גם אתה, וויטסקי, אמרת כזאת? וויטסקי, עורך דין צעיר, הניע בראשו בשלילה.

"מה שאמרתי אני – ביאר לְהַסְיִימִיסט – הוא, כי אתם הסיימיסטים בבקשכם את המעשיות הטריטוריאליט פרולטרית, איבדתם לגמרי את התאוריה. רק במפלגתנו לבדה תמצאו את הסינתזה של המעשיות והאידיאל. היא לבדה – לאיזו מפלגה אתה מתכוון? שאל דוד.

– המפלגה החדשה של הפועלים הסוציאל-דמוקרטים-היהודים ברוסיה.

– זו היא היותר חדשה? חקר דוד בקרירות.

– והיותר טובה. אם אנחנו דורשים את פלשתינה כמקום לתחייתנו הסוציאליט, אין זה אלא מפני שההכרח ההיסטורי –

*

ובצעדו על המרצפת המקולקלה בחוצות מילובקה, נדמה לו כי מגפה של דוקטורי פילוסופיה פרצה בכל תחום המושב: דוקטרינרים האורגים דקדוקי היגיון ממוח קודקודם, והנלחמים בהתמררות נגד כל הנוטים כחוט השערה מהדוגמאות של קוריהם... כן, הדור החדש מתפלפל על הציונות ועל הסוציאליזם, כמו שהזקנים היו מתפלפלים בהלכות הקורבנות ובנגעים ואוהלות. הזקנים היו מוגיעים את מוחם בעניינים שכבר עבר זמנם, והצעירים מחדדים את שכלם בעניינים שלא באו עדיין לעולם:

מתוך דמעות – פירוש, “חידושי תורה”. כן, אלה הן כל “החדשות” המרעישות את עולם השלום הזה... כל ימיו היה דוד מרעים ומתריס נגד המלאכותיות של אותו העולם השוקט, והיה מאשים אותו ברפיון ידי עמו – אך בערב הזה ערגה נפשו אל נווה-המנוחה, להימלט אליו מהמציאות הקשה. הוא ניקר וחיטט בזיכרונו איזו “חדשות”, חידושי תורה, שאולי נעלמו מאנשי בית המדרש המילובקי.

בשמחה ובתקווה רבה פתח דוד את דלת בית המדרש, ובדובבו “שלום עליכם” ישב על ספסל לפני גמרא פתוחה. כרגע הקיפו אותו המון בחורים וזקנים:

– בן איזו מפלגה אתה? קראו כולם בתשוקה.

*

הפוגרום בא, אבל בצורה חדשה לגמרי: לא על ידי חוליגנים, לא על ידי פרובוקטורים, אלא בכוח הצבא. הובאה ארטילריה – ובתי היהודים נעשו קבריהם. אז ראה דוד כי “השגחה” חסכנית מנעה אותו מלבזוז את עיתו לחינם בהוראות ירייה...

הארטילריה השתיקה את ריבות המפלגות. הסוציאליסטים למיניהם והציונים למיניהם נשתתקו לנצח. הכרחיות היסטורית אחת הכריעה את כולם...

תחת העבר לקחו להם לחומר את העתיד. וכן הוקמו בניינים הגיוניים משוכללים של ציונות בלי ציון, של סוציאליזם יהודי בלי סדר סוציאלי יהודי. המושג של צורכי ההווה אבד להם לגמרי; למה להם צרכים ממשיים, אם הדמיונות מספיקים חומר עד בלי די לעבודת המוח?...

היום רד ויאת ערב, ופתאום היה ההווה הריאלי למעמסה לדוד: הוא התחיל מתגעגע על אי-הריאליות, על אותו “העבר המת” אשר בו עוד מבלים היהודים החסידים את שעותיהם היותר מאושרות. הוא חפץ לשכוח את “המפלגות”, את פטפוטי הפוליטיקה והפילוסופיה, את ה“תוהו ובוהו” של היום הרע הזה. הוא רוצה לרחוץ את נשמתו בשעה של שלווה וקורות רוח. הוא רוצה ללכת ל“בית המדרש”, ששם הוגים בעלי הזקנים הלבנים בגמרות אכולות-עש, והבחורים מסלסלים את ניגונם התלמודי. שם ינוח אחרי הוויכוחים של השוק המילובקי; שם לא ידאג להגנה עצמית ולמגפה המודרנית.

הוא שאל לדרך “בית המדרש”. האח, באיזו אחווה ורעות יקבלו אותו הזקנים והבחורים! הם ישאלו אותו את השאלה העתיקה: מאיזו עיר אתה? ואחר כך ישאלוהו להרב אשר בעירו ולחדשות אשר בה. ו“החדשות” – דוד זכר זאת בצחוק

על מה רבים פה

מודעות לפוליטיקת ההכרעה ופסילת היריב של ה"נעורות" בשמאל, ולכוח שמפעילה "הדמוקרטיה המהותית" על ציבור האזרחים, הייתה משפרת את ספרו המומלץ של מיכה גודמן על הקיטוב והאחדות בישראל | אלון שלו

היום השמיני

מיכה גודמן

הקיפוד והשועל, 2024 | 236 עמ'

ספרו החדש של מיכה גודמן, 'היום השמיני', עוסק באחדות: היותה חיונית, מדוע היא חסרה לנו – או, מדוע אנו מקוטבים – ומה עלינו לעשות כדי להשיבה. הספר מלא בתובנות שהן מצע מצוין לדיון במצבה של החברה הישראלית בימינו. הוא קולח ומהנה לקריאה, ויש בו בשורה חשובה. גודמן, בסגנון ובנישה שפיתח, ממשיך לעשות שירות חשוב לחברה, בהנגשה, תיווך והנכחה של סוגיות חיוניות לציבור הרחב, ועל כך תחזקנה ידיו.

עם טענת הליבה של הספר, על חיוניות האחדות (אני מעדיף את המונח אחווה, אך לצורך הדיון איצמד למונח שבחר גודמן) אני מסכים בכל מאודי, ואני מקווה שהוא יצליח לעשות לו נפשות. במסה זו אני מבקש להצביע על שתי נקודות חשובות החסרות בניתוח של גודמן על הקיטוב.

אחדות

טענת הליבה של גודמן היא שלחברה הישראלית אחדות אינה מותרות אלא צורך קיומי בסיסי. העדר אחדות מתמרץ את אויבנו להכות בנו, ומקשה על יכולתנו לפעול כגוף אחד בעיתות חירום. גודמן נעזר בדימוי פירמידת הצרכים של מאסלו כדי להסביר את עמדתו: אם לפני 7 באוקטובר אחדות נתפסה כחלק מהקומה הגבוהה שאליה יכול האדם לשאוף לאחר שהצרכים הבסיסיים מולאו, הרי ביום השמיני עלינו להבין שאחדות מקומה בקומות הבסיס, לצד הביטחון, התזונה וכיוצא באלו.

טענה זו אני מקבל ואף הייתי מוסיף עליה: האחדות חיונית לחברה לא רק בזמני חירום. כפי שגודמן מציין, "וירוס הקיטוב" אינו נחלת ישראל לבדה, אלא הוא נחלת רבות ממדינות המערב; והוא עושה בהן שמות גם בלי שתהיינה חשופות לאיומים ביטחוניים קיומיים. גם בעת שלום, מידה בסיסית של אחדות היא תנאי הכרחי להתנהלות תקינה של פוליטיקה דמוקרטית. מסגרת דמוקרטית תקינה תלויה בנכונותם של חבריה ליישב מחלוקות במסגרת תחרות מוסדרת והוגנת – ומוטב אף מכך, במסגרת פשרות וחתירה להסכמה. נכונות כזאת תלויה בתורה במידה מינימלית של אמון, אכפתיות ותחושת שייכות וזיקה הדדית. שהרי בהיעדר אלו, מדוע לבחור בתחרות מוסדרת ומוגבלת על פני מלחמה שבה הכול מותר? למדינה מאוימת במזרח התיכון, אחדות היא תנאי להשרדות ממש. אולם לכל מדינה דמוקרטית אחדות היא תנאי לתפקוד בסיסי.

משמעות שינוי מיקומה של האחדות בסדר העדיפויות הוא נכונות "להקריב נתחים מהאמונות שלנו, מתפיסות העולם שלנו ומתחושות הצדק שלנו, למען האחדות שמקיימת אותנו" (עמ' 71). לאפשר ליריב לנצח משמעו להשלים, לפחות זמנית, עם דברים שבעינינו הם אי-צדק. להגביל ולרסן את עצמנו במסגרת החתירה למימוש האידיאל שלנו משמעו האטת הגשמתו במקרה הטוב, ונסיגה ממנו במקרה הרע.

אחדות היא אפוא אתגר גדול, שכן הפיתוי להתנגד לאחדות גבוה. ניכר מדבריו של גודמן שהוא מבין זאת. אולם עובדה זו אינה מוצאת את ביטויה הראוי לה בניתוחו של גודמן לגורמים לתופעה הפוגעת באחדות – הקיטוב. זהו החיסרון הראשון בחיבור, ועליו אעמוד כעת.

לא על הרשת לבדה

על פי גודמן שורש הקיטוב הפושה בכל מדינות המערב הוא "ההשלכות הלא מתוכננות של המהפכה הדיגיטלית" (עמ' 39), אשר "חוללה מציאות, שבה קיטוב אידאולוגי הופך במהירות לקיטוב אמוציונלי" (46). בין הביטויים של הקיטוב הוא מונה: ייחוס כוונות רעות לצד השני; תיעוב הדדי; צביעת המחנה היריב כולו בצבעי הגרסה הקיצונית ביותר שלו (עמ' 74); ותפיסת המחנה השני כמסוכן (עמ' 90). תוצאת הדינמיקה הזאת היא פוליטיקה של הכרעות והתנגדות מוחלטת לפשרות. "בחברה מקוטבת, בני אדם מזדעזעים מהמחשבה על הסכמות ופשרות, שכן ויתור פירושו הצלחת היריב" (עמ' 91).

בתמצית: מהפכה דיגיטלית מובילה לקיטוב שמוביל לפוליטיקה של הכרעות.

אני סבור שניתוח זה חסר. גודמן מפריז בחלקה של המהפכה הדיגיטלית בעייתיות בבעיית הקיטוב. למהפכה הדיגיטלית השלכות בעייתיות רבות, כפי שהראה גודמן בהרחבה בספרו הקודם, 'מהפכת הקשב',² ובכלל זאת חלקה בהחרפת בעיית הקיטוב. אולם לא נכון לזהותה כגורם הבלעדי ואולי אף לא העיקרי. אסביר.

גודמן מונה שלוש תופעות העומדות בבסיס הקיטוב. הראשונה היא תמונת מציאות מעוותת. בני מחנות פוליטיים יריבים רואים את המציאות בצורה שונה והופכית.

השנייה היא "ודאות דוגמטית": ייחוס רמת ודאות מוחלטת לעמדות פוליטיות. בחברה המאופיינת בוודאות דוגמטית "אנחנו מייחסים לדעות שלנו, בסוגיות מוסריות ופוליטיות, רמת ודאות שאינה הולמת את המרחב המוסרי והפוליטי" (עמ' 74), כאילו היה מדובר באמיתות מתמטיות. ודאות כזאת, על פי גודמן, סותרת את הליברליזם ואת המסורת הרציונליסטית העומדת בבסיסו, שהספק עומד במרכזן (עמ' 77).

השלישית היא הפיכת השיוך הפוליטי למוקד זהות של הפרט. בני האדם משתוקקים לזהות ולשייכות. אחד המאפיינים הבלתי-נמנעים לכאורה של יצירת זהות היא דינמיקת "אנחנו והם", שבה הזהות מתכוננת ומתחזקת בין היתר כניגוד לזהות או זהויות אחרות. לפי גודמן "הקיטוב הופך את הזהויות הפוליטיות לזהויות המרכזיות של בני אדם", וכך מחיל את דינמיקת ה"אנחנו והם" המרכזית לא על החברה בכללותה כלפי מי שמחוצה לה אלא על המחנה הפוליטי שלי מול זה האחר. באופן זה הקיטוב מפצל את החברה ומשסע את חבריה אלו באלו (עמ' 142).

המהפכה הדיגיטלית מסבירה היטב את התופעה הראשונה. תכליתם של הכלים הדיגיטליים והרשתות החברתיות היא ללכוד לזמן רב ככל האפשר את תשומת ליבם של המשתמשים. לשם כך הם מזינים את המשתמשים במה שמאשש את עמדותיהם וכן במה שמסעיר את רגשותיהם, דבר שבהקשר הפוליטי מיתרגם בעיקר לדברים מזעזעים הקשורים "בצד השני". המהפכה הדיגיטלית אכן מקדמת דינמיקה שבה בני מחנות פוליטיים שונים מגבשים תמונות מציאות שונות מאוד.

אולם האם היא אשמה בתופעת הוודאות הדוגמטית? או בהפיכת הפוליטיקה למוקד הזהות העיקרי של הפרט? זה הכלל בכלים דיגיטליים: לית לן מגרמיהו כלום – אין להם דבר משל עצמם. הם לא בוראים דבר יש מאין, רק יוצרים יש מיש. הרשתות מכניסות את המשתמש ללולאות של היזון עצמי, אך הללו נוצרות כתגובה למה שהן מזהות כקיים אצלו. אין בכוחה של המהפכה הדיגיטלית לכונן את הוודאות הדוגמטית, או ליצור את מעתק הזהות מה"אנחנו" הלאומי-תרבותי אל המחנה הפוליטי. באותה מידה שבה הרשתות למדו להזין אותנו בפגמיו של המחנה היריב, הן היו יכולות ללמוד להזין אותנו בפגמיו של האחר שמחוץ לחברה. באורח דומה, לו היינו מגיבים באדישות לגילויים של דוגמטיות מופרכת, האלגוריתם היה נואש מלהראות לנו אותם.

נראה שגודמן חש בפגם זה שבהסברו, שכן הוא מציע שני גורמים משלימים. את הוודאות הדוגמטית הוא תולה באינדיבידואליזם. גודמן טוען, לטעמי באופן בלתי משכנע, שהתביעה להגשמה עצמית הגלומה באינדיבידואליזם סותרת הטלת ספק עצמי בעמדות הפוליטיות. את מעתק הזהויות הוא תולה בדעיכת השאלה בדבר

עתידי השטחים. בישראל, על פי גודמן, התגבשו לראשונה מחנות פוליטיים מובהקים רק עם הולדת שאלת השטחים, שפיצלה את ישראל למחנה ימין ומחנה שמאל על בסיס העמדות לגביה. אולם בעקבי כישלון אוסלו, האינתיפאדה השנייה וההתנתקות ההבדל בין העמדות נעשה, בקרב רוב אנשי שני המחנות, זניח, בייחוד ברמת המדיניות לטווח הקרוב. אך מחנות פוליטיים חזקים מהעמדות והאידיאולוגיות המכוננות אותם; ובעוד האחרונות פגו, המחנות התמידו באמצעות הפיכת המותגים "ימין" ו"שמאל" מביטוי של עמדות לביטוי של זהות. גם טענה זו אינה משכנעת דיה בעיניי. בכוחה אולי להסביר את שהתרחש בישראל. אך כפי שמציין גודמן עצמו, מדובר בתופעה כלל עולמית. בארה"ב לא התחוללה דינמיקה אידיאולוגית מקבילה, ועדיין מעתה וההות התחולל אצלה אפילו ביתר שאת מאצלנו.³

הניתוח של גודמן חשוב, אך אין בו די. אין בכוחה של המהפכה הדיגיטלית להסביר את הקיטוב, וההסברים בדבר האינדיבידואליזם ודעיכת שאלת השטחים אינם ממלאים את החסר. הם דומים בעיניי כהסברים המשלימים על מסלולי כוכבי הלכת במסגרת האסטרונומיה התלמאית. כדי להבהיר את התמונה דרושה לנו גם כאן מהפכה קופרניקאית. אנו נוטים לחשוב שהקיטוב מחולל את פוליטיקת ההכרעות. אולם נסו לרגע לשער בנפשכם את ההפך: פוליטיקת ההכרעות מחוללת את הקיטוב. לשון אחר: פוליטיקת ההכרעות אינה תוצאה הנגרמת בשל קיטוב; פוליטיקת ההכרעות היא היעד, והקיטוב הוא אמצעי להגיע אליו.

התופעות הפרטניות שגודמן מונה מוסברות היטב גם הן ברגע שחושבים עליהן לא כעל מסוכב אלא כעל סיבה: כולנו בעד אחדות, אבל אם הצד השני מסוכן, אי אפשר להיות איתו באחדות; אם כוונותיו זדוניות והוא חורש רעות, אין הצדקה להמשיך לראותו כחלק מאיתנו; אם המחנה השני כולו קיצונים או מובל בידי הקיצונים, הרי שאין מתונים שעמים אפשר להתפשר. אם אין פרטנר, פשרה אינה מן האפשר, והכרעה היא כל שנותר. מצלצל מוכר?

גודמן צודק בקביעה, שאותה הוא מייחס לג'ון סטיוארט מיל, שהספק העצמי מונח בלב התפיסה הליברלית (עמ' 77). ההכרה בכך שעמדותיי אינן בהכרח נכונות, שקריאת המציאות שלי אולי לוקה ושייתכן ויש אמת בדברי זולתי, היא היסוד והתנאי לסובלנות פוליטית ולפלורליזם. באופן עמוק, היא משמשת גם הצדקה לשוויון פוליטי: אם יש שוויון ביני לבין האחר בנוגע לאפשרות היותנו צודקים, יש הצדקה לאפשר לשנינו בשווה לנסות ולקדם את עמדותנו. צודק גודמן בקביעה שספק זה הוא מכשול בפני מי שרוצים לראות את התגשמותו המלאה של הצדק כפי שהם תופסים אותו. הוא אף צודק בכך שיש גורם רעיוני המנוגד לליברליזם ומזנב באחדות ופוגע בה. אך גורם זה אינו אינדיבידואליזם.

ישנה תפיסת עולם רעיונית, שעלתה לגדולה בעשורים האחרונים בקורלציה גבוהה

חוסר האמון בצד השני מובנה לתוך תפיסת העולם הנעורה, ומטופח בה. // צילום: אורן רוזן, ויקימדיה-קומונס

לעלייה בקיטוב בחברות מערביות. שורשיה בהגותו של מרקס, המשכה בקבוצת התאוריות המכוננות "ביקורתיות", וכיום היא מכונה לעתים "פרוגרסיביות". היא מקיימת ומעודדת את כל התופעות שגודמן מונה.

מרקס התנגד מפורשות לאחדות מהסוג שגודמן מדבר עליו. הרעיון שיש וצריכה להיות אחדות בתוך האומה, הכוללת הן את מעמד בעלי ההון המדכאים הן את מעמד הפועלים המדוכא, הוא פיקציה אידאולוגית שנועדה להשקיט את הפועלים ולמנוע מהפכה. הלאומיות היא מבנה-על המשרת את בעלי הכוח; על פועלי כל העולם להתאחד בסולידריות חוצת לאומים, ולהכריע כל אחד את הבורגנות שבקרבו ה"עמים" שלהם. מרקס התאמץ, באופן מפורש ומודע, לבצע מעתק זהותי מהסוג שגודמן מדבר עליו: לא עוד זהות והזדהות לאומית, הזדהות עם האומה היא עוול! מוקד הזהות הנכון הוא זה המעמדי.

מאז ימי מרקס, ובצל כישלון נבואותיו וזוועות המשטרים שקמו בהשראתו, ירדה קרנה של מלחמת המעמדות. אולם צורת החשיבה נותרה על כנה. זירת ההתנגשות הועתקה ממעמדות כלכליים אל כל דינמיקה שניתן לזהות בה "יחסי כוח" בין קבוצות, בעיקר על בסיס מוקדי זהות בלתי נבחרים – גזעים, מגדרים, נטיות מיניות ועוד כיוצא באלו. גודמן מתייחס לפוליטיקת הזהויות בספרו בחטף, וזאת רק כדי להבחין אותה מתופעה שבעיניו היא שונה: הפיכת הפוליטיקה לזהות. אולם כפי שטענתי כבר מעל דפי כתב עת זה, אין פער בין הדברים.⁴

פוליטיקת הזהויות טוענת שהחברה מתחלקת לקבוצות זהות של מדכאים ומדוכאים. אולם בפועל, החלוקה האמיתית, היוצרת זהות ושיוך, היא החלוקה לנעורים (woke) ולבלתי-נעורים. נעור הוא מי שתומך במדיניות "הנכונה". ישנם הרי שחורים

המתנגדים לאפליה מתקנת, נשים לא פמיניסטיות או פמיניסטיות לא רדיקליות, הומוסקסואלים ימנים, ואנשי צווארון כחול תומכי שוק חופשי. אלו שרואים בתודעה כוזבת במקרה הטוב; במקרה הרע, הם בוגדים בחברי קבוצתם. באותה מידה יש בקרב הקבוצות "הלא נכונות" – גברים, לבנים, סיסג'נדרים ועשירים – נעורים רבים, אם לשפוט לפי פתקי הצבעה.

השורה התחתונה היא שלמרות הטענה שהעולם מתחלק לקבוצות לפי מאפייני זהות בלתי-נבחרים, החלוקה האמיתית היא על ציר הנעורות – שהיא במובהק קטגוריית שיוך למחנה פוליטי. הנעורים הם ה"אנחנו"; וה"הם", האויב הרע והמר, יותר מכל ג'האדיסט ואימפריאליסט, הוא הבלתי-נעורים שבתוכנו.

ומה לגבי ודאות דוגמטית? מי שיש לו ולו מגע קל עם עולם התאוריות הביקורתיות יודע שוודאות דוגמטית היא לחם חוקן. ערעור על הרעיון שאי-שוויון כלשהו אינו (רק) תוצר של דיכוי ושל יחסי כוח אינו רק משגה כי אם עוול – שהרי ערעור זה משרת את המשך הדיכוי. בעולם רעיוני זה, הטלת ספק בעמדות הנכונות היא עבירה מוסרית; אפילו בקשת הצדקה לעמדות "הנכונות" אסורה. חוסר ההסכמה עם העמדות הנכונות הוא פרי כוונות רעות ורצון לשימור כוח ופריבילגיות. חוסר האמון בצד השני מובנה לתוך תפיסת העולם הנעורה, ומטופח בה.⁵

אכן ישנו מתח בין צדק לבין אחדות, ועל כן לרודפי צדק יש עניין לפגוע באחדות. ישנה אידאולוגיה רודפת צדק, שהיא דומיננטית באקדמיה ובהשפעתה גם בקרב האליטות התקשורתיות, האומנותיות והבירוקרטיות (והגם שמקורה בצד השמאלי של השיח האידאולוגי, היא הכתה שורש גם בימין). נציגיה בארצנו היו מבין הבולטים שיצאו נגד הקריאות לאחדות, להסכמות ולפשרה בימי המריבה סביב הרפורמה המשפטית. דפוסי המחשבה שלה חלחלו זה מכבר לציבור הרחב, והם מהוודדים ומשועתקים לאין קץ בפלטפורמות שיצרה המהפכה הדיגיטלית.

הקייטוב אינו רק תוצאה של תהליכים טכנולוגיים והיסטוריים שתוצר לוואי שלו הוא פוליטיקה של הכרעות; הוא גם כלי שרת בידי אידאולוגיה שפוליטיקת הכרעות היא לה יעד. חברה חפצת אחדות – וחפצת חיים – מוכרחת להתעמת איתה ולהתנגד אליה.

לא רק גילוי מחדש

הנקודה השנייה שבה אני סבור שגודמן לא מדייק נמצאת בפתרון שהוא מציע. לתפיסתו, הקייטוב הישראלי הוא מקרה מוזר מאוד ופרדוקסלי של קייטוב. גודמן מבחין בין שני סוגי קייטוב: קייטוב אידאולוגי, הבא לידי ביטוי בריחוק והקצנה של עמדות פוליטיות; וקייטוב רגשי, הבא לידי ביטוי ביחסי שנאה ותיעוב בין מחנות פוליטיים. מצופה שקייטוב רגשי יהיה קומה נוספת על גבי קייטוב אידאולוגי ויופיע בעקבותיו. אלא שבשראל הקייטוב הרגשי, טוען גודמן, מלאכותי. זאת משום

שבישראל, לפחות בזרם המרכזי הכולל את רובה של החברה ושל מצביעי המפלגות הגדולות, הפערים האידאולוגיים לא רק שאינם קוטביים אלא שהם הצטמצמו עם הזמן ונעשו זניחים.

הדבר בא לידי ביטוי בשתי הסוגיות הבולטות של הציבוריות הישראלית: הסכסוך הישראלי-פלסטיני הוותיק, והסכסוך החדש סביב מבנה ואופי המשטר הישראלי. כאמור, על פי גודמן, כיום כמעט שאין מחלוקת לגבי מה שיש לעשות בסוגיית יו"ש והפלסטינים בטווח הקצר, ולכן אין באמת פערים אידאולוגיים מעשיים שעשויים ליצור קיטוב אידאולוגי. במידה שיש קיטוב סביב שאלת הסכסוך, הוא רק רוכב על אדי העבר, כחלק מהפיכת המחנה הפוליטי למסגרת הזהות העיקרית.

לגבי המחלוקת סביב אופיו ומבנהו של המשטר בישראל טוען גודמן כך: ההוויה של הזרם המרכזי הישראלי היא היברידית; כלומר הישראלי מהזרם המרכזי חי מתוך שילוב של עקרונות מנוגדים אך משלימים. הישראלים מהקצוות אינם היברידיים כי אם הומוגניים: הם מאמצים עיקרון אחד בלבד תוך דחיית האחר. העקרונות המנוגדים-משלימים הם על הרצף הקולקטיביסטי-אינדיבידואליסטי: לאומיות מול ליברליזם, יהודית מול דמוקרטיה. הישראלים ההיברידיים הם לאומיים-ליברליים החפצים במדינה יהודית-דמוקרטית. הישראלים ההומוגניים הם אלו שהם לאומיים בלבד ומבחינתם רק היהודיות מהותית לאופי המשטר, מימין; ואלו שהם ליברליים בלבד ומבחינתם רק הדמוקרטיה מהותית לאופי המשטר, משמאל.

אולם גם אצל ההיברידיים היחס בין העקרונות המנוגדים-משלימים אינו אחד לאחד. אצל חלקם ישנה הטיה לצד הקולקטיביסטי, ואצל חלקם לצד האינדיבידואליסטי. הם עדיין דומים בהרבה אלו לאלו מאשר להומוגניים, אבל בשל הקיטוב ומעתק הזהות הם מוצאים עצמם חוברים שוב ושוב לאלה המחזיקים בצורה הומוגנית בעיקרון שהם נוטים אליו קצת יותר, במקום לחבור להיברידיים האחרים לקואליציה רחבה. על פי גודמן, כדי להתגבר על מציאות מלאכותית זו איננו זקוקים להמציא משהו חדש. "האתגר הזהותי שלנו", הוא מסכם לקראת סוף הספר, "לא מחייב לשנות את מי שאנחנו, אלא מחייב לגלות את מי שאנחנו" (עמ' 187).

אני חושש שגודמן מחמיץ כאן חלק חשוב מהתמונה. כדי להבין זאת, נבחן כיצד הוא מתאר את קטנות הפערים בתוך הזרם המרכזי בשאלת הגדרת המשטר. לדעת גודמן, מבחינת הזרם המרכזי, המובן של מדינה 'יהודית' הוא ש"מדינת ישראל היא מדינת הלאום של העם היהודי, ולא מדינת הוותיקן של הדת היהודית... היהדות איננה 'חוק' שמצייתים לו; היהדות היא סיפור שמרגישים חלק ממנו" (עמ' 175-176). עד כאן, ניחא. ומהי מדינה דמוקרטית? המילה דמוקרטית משמשת למעשה קיצור של הביטוי 'דמוקרטיה-ליברלית' (עמ' 178). בתת-פרק שכותרתו "המחלוקת על בית המשפט" מסביר גודמן את הדמוקרטיה והליברליזם כך:

יהודים השייכים לזרם המרכזי ... מבקשים לחיות במשטר שמכונה 'דמוקרטיה ליברלית'. מדובר במשטר הממוזג שני עקרונות: 'דמוקרטיה' ו'ליברליות' ... דמוקרטיה היא התשובה לשאלה מהו מקור הכוח של השלטון. ליברליזם הוא התשובה לשאלה מהם גבולות הכוח של השלטון. על פי העיקרון הדמוקרטי, המקור הלגיטימי היחיד לכוחו של השלטון הוא העם ... על פי העיקרון הליברלי, השימוש הלגיטימי של השליט בכוח הוא דבר מוגבל, ומה שמגביל את הכוח של השלטון הוא הזכויות המוגנות של האזרחים. (עמ' 122)

ובהמשך הוא כותב:

בשאלת הדמוקרטיה הליברלית הרבה ישראלים נמצאים במצב של קונפליקט פנימי. הם מאמינים שהעם הוא הריבון ושצריך לממש את רצון הרוב, והם מאמינים שלאדם יש זכויות ולכן צריך להגביל את רצון הרוב. המתח המובנה של המשטר הוא גם מתח שחי בתוך נפשם של האזרחים ... רוב הישראלים בזרם המרכזי ... לא רוצים לפתור את המתח, הם רוצים לתחזק אותו. (עמ' 123-124)

בניתוח זה ובדיון שבא אחריו הוחמצה נקודה קריטית.

אכן, ישנה מחלוקת סביב מגבלות הכוח של השלטון: מה אסור למדינה לעשות. זה מה שגודמן מכנה ליברליזם, וגבולות אלה מבוטאים באמצעות המושג "זכויות אדם". הזכויות המגבילות את כוחו של השלטון מכונות בספרות זכויות "שליליות". אבל יש מחלוקת נוספת, העוסקת בשאלה מה המדינה מחויבת לעשות, אם בכלל. וגם מחלוקת זו מבוטאת באמצעות המושגים דמוקרטיה, ליברליזם וזכויות אדם.

גודמן מגדיר דמוקרטיה בתור הקביעה ש"העם" הוא התשובה לשאלה מה מקור הכוח של השלטון. אולם רבים בישראל מגדירים דמוקרטיה בתור משטר המקיים "ערכים דמוקרטיים" מסוימים, שגם הם מקור הכוח של השלטון, ואשר בעת התנגשות גוברים על כוחו של העם. הערכים כוללים חירות ושוויון אשר מהם נובעות זכויות. זוהי הרי הדמוקרטיה "המהותית". הערכים והזכויות הללו, בתפיסת הדמוקרטיה-הליברלית הזאת, מכתבים לא רק מה אסור למדינה לעשות, אלא גם מה היא מחויבת לעשות. כך למשל ניתן לקבוע שישנה "זכות לשידור ציבורי" (הנגזרת, בפרשנות מסוימת ולחלוטין לא הכרחית, מזכות חופש הביטוי) ועל כן המדינה מחויבת לקיים שידור ציבורי. אפשר גם לקבוע שמהביטוי "כבוד האדם" נגזרת "זכות לקיום מינימלי בכבוד", וממנה לגזור מדיניות קצבאות שהמדינה מחויבת לנקוט. זכויות מסוג כזה מכונות בספרות זכויות "חיוביות". שתי הדוגמאות הללו לקוחות מפסיקות בג"ץ.

יתרה מזאת, ערכים אלו גם מכתבים למדינה מה אסור לה לאפשר לאזרחיה לעשות, מה היא מחויבת לאסור עליהם ומה לכפות עליהם. כך, בשם האיסור לפגוע בשוויון – על פי פרשנות מסוימת מאוד שלו – על המדינה לאסור על תפילה בהפרדה מגדרית

במרחב הציבורי; ולחילופין, שוב בשם האיסור לפגוע בשוויון, על המדינה לכפות על אדם להשכיר את הנכס שלו או לתת שירות לטובת פעילות הנוגדת את אמונתו ומצפונו. גם אלו דוגמאות שהתרחשו במדינת ישראל בשנים האחרונות.

כל הפעילויות הללו אינן חוסות בשום פרשנות שהיא תחת "מגבלות הכוח של השלטון", וודאי אינן מבטאות את היות העם מקור הכוח של השלטון. הן לא מגבילות את כוחו של העם, אלא נוטלות ממנו כוח ומפעילות אותו עליו.

מתוכנם של "הערכים הדמוקרטיים" ומפרשנותם היישומית נובעת מדיניות שהמדינה מחויבת לאמצה בלי תלות בשאלה אם העם או מייצגיו בוחרים בה. על כן, במדינה שבה דמוקרטיה מוגדרת כך, השאלה מי מוסמך לקבוע את תוכנם של הערכים הדמוקרטיים ולפרש אותם היא החשובה שבכל השאלות.

בעמודים הראשונים של הספר, כהמחשה לקיטוב המתבטא בתמונות מציאות סותרות, מביא גודמן את סיפור הרפורמה המשפטית:

קשה לתאר תמונות מציאות הפוכות יותר. שבט אחד סבור שישראל, במצבה הנוכחי, היא מדינה דמוקרטית והרפורמה תהפוך אותה לדיקטטורה. שבט אחר סבור שישראל, במצבה הנוכחי, היא דיקטטורה והרפורמה תהפוך אותה לדמוקרטיה. (עמ' 42)

אכן ישנה בעיה של היווצרות תמונות מציאות סותרות בהשפעת כלים דיגיטליים. אולם כאן הסיפור הוא אחר וחמור יותר.⁶ הניצים אומנם משתמשים באותה מילה, "דמוקרטיה", אך הם מכוונים לדברים שונים. אלה שלדידם דמוקרטיה פירושה חיוב ערכים מסוימים ("דמוקרטיה מהותית"), רואים במצב הנוכחי, שבו בכוחם של גופים בלתי נבחרים להכתיב מדיניות בשם ערכים, דמוקרטיה, גם אם פגומה. ואילו אלה שלדידם דמוקרטיה פירושה שמקור הכוח השלטוני הוא העם, סבורים שישראל במצבה זה היא דיקטטורה, או לכל הפחות בעלת פגם חמור בדמוקרטיה שלה.

במילים אחרות: הוויכוח על שיטת המשטר בישראל אינו רק על גבולות כוחו של השלטון. זו רק קומה אחת של המחלוקת. מתקיים בישראל ויכוח עמוק על ערכים ויישומם, ויש בוויכוח זה שתי קומות נוספות. קומה אחת היא הוויכוח מהם הערכים שעל מדינת ישראל להגשים, ובמסגרתו ערב-רב של קבוצות המשוכנעות שעל המדינה להגשים ערכים מסוימים המוגדרים כאמיתות נתונות-מראש מתנגשות אלו באלו ובקבוצה הסבורה שעל המדינה להימנע מהגשמת ערכים כליל; והקומה השנייה מתווכחת מי מוסמך לקבוע מהם הערכים הללו ולפרש אותם: האם מוסדות "מקצועיים" בלתי-נבחרים ובלתי-מייצגים, או מוסדות נבחרים המייצגים את הציבור – שתי אפשרויות שמסיבות שלא נרחיב בהן כאן הן בלתי-מספקות. המחלוקת רבת הפנים הזאת, מפאת היות כל פניה מבטאים באמצעות אותם מושגים, מטושטשת מעיני הציבור. הדבר שעליו אנו רבים אינו נהיר לנו עצמנו.

מרעיונות לאחדות

טבען של ביקורות שהן מתרכזות בליקויים. החסרונות שתיארתי אינם מייצגים את הספר בכללותו, שאני שב וממליץ עליו כבסיס חשוב ומועיל לדיון בסוגיות הבערות. אני מבקש להוסיף לקריאה החיונית של הספר, על כך שהגיעה העת לבכר את האחדות (בלי לפגוע חלילה ביכולת להתפלמס ולהתווכח מתוך אמון, רצון טוב ואחוה), קריאה משלי: כדי להגיע לאחדות הזאת, עלינו להקדיש תשומת לב רבה לרעיונות. בפרט, עלינו לתת את דעתנו לנעורות שהתפתחה מתוך התאוריות "הביקורתיות", החותרת תחת האחדות בשם הצדק; ועלינו להישיר מבט אל המשמעות של הכללת "ערכים" בהגדרת מבנה המשטר, ולפענח האם וכיצד ניתן לנהל יישום של ערכים כאלה בצורה הוגנת. מעל הכול, מחובתנו לזקק את הרעיונות שמאחורי המילים שבפינו, כדי שנבין אל נכון מה מפלג אותנו, וכך נוכל לחפש את הדרכים להסכמות ולפשרות במחלוקות הקורעות אותנו.

-
1	גילוי נאות: זכיתי לראות חלק מפרקי הספר טרם פרסום ולהעיר עליהם, דבר שזיכני באזכור ברשימת התודות.	4	ראו בהרחבה אלון שלו, "הבשורה המרירה, החיקוי הנמהר", השילוח 32, עמ' 205–221.
2	סקירה שלי של החיבור הופיעה במדור "קריאה ראשונה", השילוח 27, עמ' 182–184.	5	ראו דני אורבך, "תולדות השיגעון ואובדן התבונה", השילוח 22, עמ' 203–211.
3	גודמן מסתמך בין היתר על ספרו של עזרא קליין, <i>Why We Are Polarized</i> (Avid Reader Press, 2020) הון אף במעתק הזהויות בהקשר האמריקני.	6	וגם עתיק בהרבה, שכן המחלוקת על משמעותם של הדמוקרטיה ושל הליברליזם היא בעלת זקן ארוך, ששורשיו כבר בכתביהם של רוסו ולוק.

איך נפלו גיבורים

הערכת-חסר לקהל הישראלי, קושי להתחבר למנטליות של המאה ה-19 ודחף אידיאולוגי גרמו ל'הצבי', דרמת הטלוויזיה על אליעזר בן-יהודה, להיות פחות ממה שיכלה להיות | **שירה מלמד**

הצבי (סדרה) | כותבת ובמאית: קרן מרגלית | כאן, 2024

הסדרה ההיסטורית מבית היוצר של תאגיד 'כאן', 'הצבי', היא מהראשונות בסוגת הדרמה ההיסטורית בארץ. קדמה לה הסדרה 'מלכת היופי של ירושלים', סאגה היסטורית בדיונית על משפחה יהודית ספרדית בירושלים, שנרכשה על ידי נטפליקס. 'הצבי', כשם עיתונו של אליעזר בן-יהודה, מספרת על מחייה השפה העברית דרך חייה של משפחה בדיונית המגיעה לירושלים ב-1885, בימי העלייה הראשונה, משפחת ציפיס.

ראוי לציין כבר עתה כי בן-יהודה הוא אומנם דמות מרכזית בסדרה, אך הוא רחוק מלהיות דמות ראשית מובהקת. אנו פוגשים אותו דרך עבודתה של פרומה ציפיס הצעירה בעיתון, והדינמיקה ביניהם נעה סביב תחיית העברית: היא דבקה בשפה שהחלה ללמוד עוד ברוסיה, ומתעקשת שידברו איתה עברית, גם מי שלא יודע; ובן-יהודה רואה בה חלוצה של דיבור עברי אותנטי ואוסף את מרגליות העברית הנושרות מפיה. ובכל זאת, קו העלילה העיקרי הקשור בבן יהודה עניינו מאבקה של פרומה לפרסם ב'הצבי' על מעשה לינץ' של קנאים מבני היישוב הישן בירושלים נגד נערות שהואשמו כי התנהגותן המופקרת גורמת לתמותת תינוקות. ולא זו אף זו, קו העלילה המרכזי השני בסדרה הוא סיפור ההתאהבות של שתי אחיותיה הצעירות של פרומה בחלוץ איש ביל"ו, סיפור שהקשר בינו לבין בן יהודה הוא מקרי בהחלט.

יש משהו תמוה בבחירה שלא להתמקד במישרין בבן יהודה עצמו ובמפעלותיו בסדרה שלכאורה נוצרה סביב דמותו. בהמשך המאמר ננסה להבין מה הרקע לבחירה הזאת.

בין דרמה לדיון

סוגת הדרמה ההיסטורית בקולנוע ובטלוויזיה נפוצה בעיקר באנגליה; אפשר לומר שזו מנת-השף של יוצרים ושחקנים בריטים. לאורך המאה העשרים, וגם בתחילת המאה

שירה מלמד היא בעלת תואר ראשון בהיסטוריה כללית ולימודי מזרח אסיה, רכות תכנית אקסודוס במכון ארגמן ובוגרת המכללה למדינאות.

שלנו, היצירה הקולנועית ההיסטורית התבססה בעיקרה על ספרי מופת מהעבר: 'ג'יין אייר' (עם יותר מעשרה עיבודים קולנועיים מאז 1910), 'גאווה ודעה קדומה' (שזכה, בין שאר העיבודים, לגרסה מצליחה לטלוויזיה בהפקת הבי-בי-סי) ועוד. אך הפופולריות של סוגת הדרמה ההיסטורית עלתה מאוד עם צאת הסדרה 'אחוות דאונטון' משנת 2010. זו שונה מקודמותיה בכך שאינה מתארת דמויות אמיתיות או מתבססת על ספרות קלאסית. אומנם היא מתרחשת בתקופה אמיתית, ומנסה לשחזר במידת האפשר חיים של בני האצולה הבריטית בתחילת המאה העשרים, אך הדמויות בה בדיוניות לחלוטין. יתרה מכך, בניגוד ליצירות קודמות בז'אנר, היא מעדיפה העמקה באופיין של הדמויות על פני השקעה באלמנטים האסתטיים (יחסית, כמובן. כראוי לסדרה היסטורית בריטית, ההשקעה האסתטית ניכרת).

סדרות רבות ניסו לשחזר את ההצלחה של 'אחוות דאונטון'. סדרות כמו 'הכתר', המתארת את חייה של משפחת המלוכה הבריטית ו'ברידג'רטון' שמתרחשת באנגליה של תקופת העוצרות, תחילת המאה ה-19. סדרות אלו, כמו גם אחרות בז'אנר, נעות על הציר שבין ריאליזם לדרמה. כסדרות שבהגדרתן בנויות משני המרכיבים האלה, הן עומדות בפני דילמה: האם להשתדל בדיוק ההיסטורי, ולהסתכן בשעמום הקהל, או לחלופין להלעיט את הסדרה בדרמות בדיוניות, ולהסתכן בהידמות לאופרות סבון. תת-סוגות שונות בתוך הסוגה יבחרו נקודה על הציר בהתאם לצורכיהן – מקומדיות הממעטות בדיוק היסטורי לטובת הסאטירה ועד לסדרות על הגבול הדוקומנטרי. סדרות מדויקות יותר היסטורית יהיו בדרך כלל גם איטיות יותר, ועם סגנון משחק מאופק ומוקפד יותר. לעומת זאת, סדרות שנוטות לכיוון הבדיוני, הנדמות לטלנובלות בתחפושת היסטורית, יתאפיינו בדרך כלל במשחק מוגזם ובקצב מהיר של התרחשויות. שיקולים שונים יטו את הבחירה לכאן ולכאן. סוג הקהל והמדינה שבה יצאה הסדרה ישפיעו רבות על ההחלטה.

הבעיה ב'הצבי' היא שנדמה שלא התקבלה החלטה סופית היכן למקם אותה על הציר. מצד אחד, היא עמוסה פרטים היסטוריים (גם אם לא תמיד מדויקים), ונמצאת בהקשר היסטורי ידוע ומסוים. מנגד, הרבה ממנה מתמקד כאמור במשפחת ציפיס המומצאת, גם בלי קשר לבן יהודה. הסדרה עמוסה לעיפה בדרמות רומנטיות, ולמעט שני השחקנים הראשיים – סוזנה פפיאן בתפקיד פרומה ציפיס ואור בן-מלך בתפקיד אליעזר בן-יהודה, סגנון המשחק מוגזם ומוחצן עד מאוד. הסצנות איטיות וארוכות, לעיתים יתר על המידה, כמקובל בסדרות המתיימרות לדיוק היסטורי רב משלה, אבל הכתיבה קלילה וכמעט פארודית.

איני יודעת אם מדובר בהחלטה מודעת ליצור סגנון משולב, אבל השילוב הזה יוצר בלבול אצל הצופים, שמוצאים את עצמם לא בטוחים אם עליהם להתייחס לסדרה ברצינות או לגחך. הרגע הצורם ביותר מתרחש בסוף פרק 2 ושוב וביתר הרחבה בסוף הפרק השישי והאחרון, בסצנה תמוהה שבה הבת הקטנה, איטה, מתחילה לפתע, ללא

הקשר ברור, לרקוד ריקוד עכשווי לצלילי השיר 'Sweet Dreams' שהוקלט במיוחד בעבור הסדרה מפי הזמרת הישראלית דיאנה גולבי. בבת אחת הצופה נזרק מהאווירה ההיסטורית שנוצרה בעמל רב בתלבושות ותפאורה ונוחת על רצפת הבטון הקשה של המאה ה-21. התמהיל שנוצר בין קלילות וחופש אמנותי לכאורה, לבין נושאים היסטוריים רציניים נעשה בחוסר טעם שמשאיר את הצופה עם תחושת צרימה ואי נוחות. דומה כי יוצרי הסדרה ניסו ביודעין לחקות את 'ברידג'רטון', סדרה שבינה לבין דיוק היסטורי מפרידות שנות אור, אשר כמוזיקת רקע משמשים בה שירי פופ בגרסה אינסטרומנטלית קלאסית. דווקא סדרה המדברת על הנושא הרציני והחשוב של חידוש השפה העברית, מחליטה להדביק באופן רופף ובמאמץ ניכר סצנות המחקות בחוסר אלגנטיות את תרבות הלעז, ולגמרי לא המוצלח שבלעזים.

הניסיון ליצור קלילות מלאכותית נעשה כנראה כדי להגדיל את קהל המתעניינים. מבקרים שונים כתבו בספקנות על היכולת של הקהל בישראל של היום להתחבר לסדרה היסטורית העוסקת בסוגיות רציניות (ראו למשל אבישי סלע ב'טיים-אאוט', 6.4.24). יוצרי הסדרה כנראה חשבו על הקושי הזה, ובחרו להקדיש נתח גדול מזמן המסך לעלילות אהבה מומצאות של משפחה בדיונית ולא מאוד מעניינת, וחבל שכך. סדרות טלנובלה רומנטית יש בשפע, ואילו בסדרות היסטוריות איכותיות יש מחסור. מוטב היה לו העריכו יוצרי הסדרה יותר את תבונתם של הצופים ואת יכולתם לעסוק בסוגיות כבדות משקל, והקדישו זמן בדרמות שההיסטוריה עצמה מציעה. אפשר היה לתאר, למשל, את המתח ששרר בין מחדשי השפה העברית בשאלה אם אפשר לחדש מילים גם על ידי שאילה מלשונות לטיניות, ואם לערבית יש בכורה כמקור לחידוש מילים בעברית; או, בתקופה מאוחרת יותר, להציג את הוויכוח הציבורי בין בן-יהודה לבין חיים נחמן ביאליק, שגרס כי בן-יהודה פתח "בית חרושת למילים מיותרות" ועושה מהעברית "פרצות לכל מיני שדים ומלאכי חבלה"; או, אם מתעקשים לחרוג מסוגיות אינטלקטואליות, את מאסר בן-יהודה בידי הטורקים בגלל הלשנה.

למה להם כל העניין הזה

המשחק המוגזם של רוב שחקני 'הצבי' הוא רק תסמין אחד של בעיה חמורה יותר שהסדרה לוקה בה: תיאור רדוד וצר של ארץ ישראל של העלייה הראשונה ושל כל הקבוצות שחיו ופעלו בה. למען האמת, 'הצבי' היא רק דוגמה אחת לתופעה שפשטה בתחום הקולנועי בארץ ובעולם. יוצרים רבים מושפעים ממגמות נעורות (woke) שתכליתן התנתקות מוחלטת מהעבר. לשיטתן, לא זו בלבד שהעבר מלא בעוול בלתי ניתן לתיקון, יש גם קבוצות שעושות בו שימוש ציני כדי להחליש קבוצות אחרות. ההיסטוריה עצמה נתפסת בעיניים נעורות כתולדות הכוח והניצול. היא משופעת בגזענות, שנאה ומיזוגיניה המשפיעות על האדם בן זמננו בלי שירגיש, ולכן עליו להתנתק ממנה לחלוטין. בשם אידאולוגיה זאת הופלו פסלים של האבות המייסדים

של ארה"ב, וצונזרו סרטים חשובים ומוצלחים כי נאמרו בהם דברים שלא לרוח המפלגה.

בסביבה כזאת, שבה מותר להגיד רק דברים מסוימים והחורגים מההוראות נידונים להוקעה ובוש, האומנות דומה יותר ויותר לפרופגנדה מהונדסת של ממשלים טוטליטריים. יצירה אומנותית עשירה יכולה להתרקם רק היכן שאפשר להביע דעות שונות, לאתגר מוסכמות, ולחלום למרחק שלא בתלם יחיד שנשלל מראש. צרות האופקים באומנויות השתרשה כל כך, שהיוצרים לא תמיד מודעים לכך שהם חלק מתופעה זו. עוד בהיותם תלמידים הם נתונים לחינוך המעודד אותם להתמקד בנושאים שברוח הזמן, כגון מאבקו של היחיד בממסד הכובל והמיושן, ואינו מקדיש זמן ללימוד היצירות הגדולות או לפיתוח החשיבה העצמאית של התלמידים והיוצרים לעתיד.

על כן, יוצרים בני זמננו מתקשים להתחבר להלכי רוח של תקופות עבר. כדי ליצור סדרה היסטורית מוצלחת ואמינה, היוצר חייב להכניס את עצמו לתפיסת העולם התקופתית, גם אם הדבר לא לגמרי מתיישב עם תפיסתו הערכית. לצופה בסדרות ההיסטוריות שיוצאות לאחרונה, ובתוכן 'הצבי', נקל להיווכח שהיוצרים לא מסוגלים לזה. הם נמצאים עמוק כל כך בעולם ערכים השולל את כל מה שהיה לפניו, שהם אינם מצליחים למצוא את הדרך לשחזר דמויות אמינות מהעבר בלי שידברו ויחשבו כמו דמויות בנות המאה ה-21. תעשיית הקולנוע בישראל קטנה ונטולת גיוון רעיוני. כתוצאה בלתי נמנעת מכך, הדמויות ב'הצבי' מתבטאות באנכרוניזם בוטה או בדלות רעיונית. מדוע בן-יהודה מסור לעניין העברית? חוץ מתחביב אובססיבי, הסדרה לא מספקת הסבר. מה שורש המחלוקת האמיתית בינו לבין אנשי היישוב הישן? לא ברור. האם המניע שלהם, שמירה על העברית בתור "שפת הקודש" מתוך כבוד אליה, אינו מניע ראוי? אין לדעת, כי איננו יודעים בדיוק מדוע בן-יהודה נאבק בהם.

חוסר המגוון האנושי בתעשייה יכול להסביר גם מדוע בחרו יוצרי הסדרה להתמקד זמן רב כל כך בסוגיית הקיצוניות הדתית. כמוכן, היה צורך בדרמה מסוימת כאשר מתארים את עבודתם של בן-יהודה ופרומה ציפיס בעיתון. ובן-יהודה עצמו באמת נאבק בצרות האופקים של אנשי זמנו. אך יש משהו קריקטורי בדמותם של אנשי היישוב הישן בסדרה. הם מוצגים כאנשים אלימים, שונאי נשים, תאבי בצע, רדופי אמונות תפלות ותו לא. הסצנות המתארות את הליניץ' שעוברת הנערה נראות כפוגרום קוזאקי של קלשונים ולפידים, ואף כי הן חוזרות ונשנות אין נראים בהן מאפיינים פיזיים כמו פניהן של הדמויות, מלבד היותן לבושות בבגדים יהודים מסורתיים. הסצנה שבה בית הדין הירושלמי מעניש את הבנות במלקות נותנת בעיקר תחושה של הנאה פרברטית למראה רבנים המלקים בחורות צעירות תוך מלמול פסוקים.

ההתרכזות של הסדרה בסוגייה של קנאות דתית, בלי לעסוק בשום כתבה אחרת בעיתון 'הצבי' מעבר לרמת האזכור, בלטה כל כך שהיו מבקרים שהגדירוה כנושא

העיקרי של הסדרה (ראו רועי אבן, "הצב" חוזרת לירושלים של פעם עם מסר לזו של היום", אתר מאקו). זמן מסך ממושך ונדיב ניתן לפרשה שאומנם קרתה, אך היא מסתדרת נהדר עם תפיסת העולם היחידה הנפוצה בברנז'ה.

גם כאשר באים היוצרים לתאר קבוצות אחרות שהסתובבו בארץ באותה תקופה, הם לא רוצים, או לא מסוגלים, לתאר אותן בלי לעשות השלכה אידאולוגית רטרואקטיבית. אנשי היישוב החדש, הביל"ויים, מתוארים דרך דמותו הדלה והרעועה של גבריאלי ניסן, חלוץ כושל ועצלן שבמקום לעבוד את האדמה מתבטל אפוף רגשות אשם בחצרות ירושלים ועסוק בשבירת לבבות של נערות צעירות. דמותו מזכירה רווק טיפוסי בתל-אביב ודאי יותר ממה שהיא מזכירה חלוץ טיפוסי של העלייה הראשונה, שהיה בעל חזות דתית – וכנראה גם יותר מחלוץ מקבוצת ביל"ו הקטנה.

בשילוב עם הדלות שבה הציגה הסדרה את דמותו חדורת האידאולוגיה של בן-יהודה, בלי לעמוד כמעט על הרקע לאידאולוגיה שלו, נראה שיוצרי הסדרה, בבואם לתאר את האנשים שהחיו את היישוב היהודי בארץ ישראל ואת השפה העברית, פשוט אינם מסוגלים להתחיל לשחזר את הגורמים שהביאו אותם לעשות זאת.

בניגוד למה שמלמדים יוצרים בימינו, הלימוד של יצירות גדולות ודמויות עבר משפר את היצירה האמנותית עצמה. ההיכרות של אדם עם העבר, הקשר וההערצה לדבר-מה הגדול מהאדם עצמו, מגדילים לאין שיעור את עולמו הפנימי. אדם הנטוע בהקשר תרבותי, לאומי והיסטורי הוא אדם עמוק יותר, שיש לו המקורות והכלים ליצור יצירה מורכבת יותר. העיסוק באישים גדולים מהחיים יכול להתאפשר רק כאשר מכירים בכך שהיו אישים כאלה, גם אם היו בעלי תפיסות אחרות משלנו, לאומיות יותר למשל. העולם העכשווי, שעסוק בניגוח ופירוק הילת ההרואיות של דמויות כאלו, הוא בהכרח רדוד יותר ושטוח יותר, באין לו מעיינות עמוקים לשאוב מהם.

כבר כתב על כך הפילוסוף אלן בלום, בקריאתו לחזור וללמד את "הספרים הגדולים": "ההימנעות מקריאת ספרים טובים מרופפת אפוא את יכולת ההתבוננות ומחזקת את נטייתנו הרת-האסון להאמין כי המצוי כאן ועכשיו הוא כל מה שקיים" (דלדולה של הרוח באמריקה, עמ' 70).

הניסיון של תאגיד השידור 'כאן' ליצור סדרה היסטורית על דמותו של גיבור לאומי הוא ניסיון בכיוון הנכון, גם אם נעשה בהצלחה בינונית. למדינת ישראל ולעם ישראל יש מאגרים רחבים עד אין-חקר של דמויות ומאורעות שראוי וכדאי להתעסק בהם, מעיינות בלתי נדלים של עומק שיכולים להעשיר כל יצירה. אם היו לנו די קולנוענים בעלי אומץ ופתיחות מחשבה להוריד את הדלי הקטן שלהם ולשאוב ממעיינות העושר הזה, היינו כולנו מרוויחים מפריחה תרבותית עשירה, כפי שהיה בתחום הספרות בדורותיהם של ביאליק, עגנון ואלתרמן, שלא חששו להתבסס על המקורות התרבותיים של העם היהודי.

קריאה ראשונה

מסה על הצדקת אי-ציות אזרחי בגין פגיעה ביסודות החוקתיות

אבי שגיא

ברמל, 2023 | 83 עמ'

לפרט, הוודאות שמדיניות מסוימת אכן מהווה "רוע שלטוני"? התקשיתי למצוא בספר תשובה. שגיא מכיר כמוזן בכך שלא כל בני האדם מפרשים את עקרונות הצדק באותו אופן, אך עובדה זו משמשת אותנו בעיקר כדי להסביר מדוע השלטון אינו יכול לכפות את תפיסת הטוב שלו על הציבור. היא אינה משמשת אותנו כדי להסביר מה הבעייתיות – אם יש כזאת – בכך שכל אזרח המגיע למסקנה שהשלטון פוגע בעקרונות הצדק כפי שהוא רואה אותם, יחוש שעליו לנקוט אי-ציות אזרחי.

בנקודות מסוימות בספר יוצא שגיא באמירות נגד הממשלה הנוכחית: "בימים אלה בישראל, נחסמים ביטויי המחלוקת בפתח שערי בית המחוקקים ... [ה]מבטל ... את קיומו של השיח הציבורי הנדרש בחברה אזרחית דמוקרטית ... שלילה זו היא שלילת הזהות של חלק מאזרחי המדינה. משטר הפועל כך מאבד את הלגיטימיות שלו ... אובדן לגיטימיות זו מצדיק אי-ציות אזרחי" (עמ' 55). הבעיה בקביעות על התנהלות הממשלה היא שהן מגיעות ללא הסבר מספק, ונשארות בגדר התרשמות של הכותב. ישנה כאן אפוא עקביות: הדיון לוקה בחסר מצד הטיעונים שיש בכוחם להניא את הקורא מבחירה באי-ציות אזרחי (בכלל, ובפרט נגד הממשלה הנוכחית). התוצאה היא

מצה זו של אבי שגיא כתובה בשפה פילוסופית-אקדמית. ככזאת, יש לראותה כמיועדת לקהל מלומדים מצומצם. אלא שהיא פורסמה בימים שבהם יותר ישראלים מאי פעם השתתפו במחאה שנקטה בחלקה אי-ציות אזרחי. על כן, צפוי היה שכל ישראלי שיקרא את המסה סמוך לפרסומה, יקשור כל טיעון בה לאירועים המתרחשים מסביבו וינסה לשאוב ממנה הצדקה לעמדותיו. המסה היא אפוא גם בעלת אופי של מניפסט. הכותב אולי רצה בכך ואולי לא. בכל מקרה היה עליו לדעת שזה המצב.

ההצדקה העיקרית ששגיא מציג לאי-ציות אזרחי היא מחויבותו המוסרית של הפרט לעקרונות האוניברסליים של "הצדק, ההגיונות והיחוס", לפני מחויבותו למדינה וחוקיה. בניסוח מהופך, זוהי גם מחויבותו לעמוד נגד "הרוע השלטוני". זו הצדקה נאה, וההבחנה בין חוקים אנושיים לבין עקרונות הצדק האוניברסליים היא הבחנה חשובה. אך עד מהרה עולה החלק הבא והמתבקש של ההצדקה, שאלת ה"מי קובע?". מנין לו,

הבגנים הללו, וכרבים מבני דורו, "הנסיכים", נעשה לשותף במפלגת השלטון, אחרי שנות דור של מדבר אופוזיציוני: גיל סמסונוב היה דובר הליכוד בשנות השמונים.

נקודת המוצא האישית, המשפחתית, המזדהה, אינה מוסתרת. זה ספר שרובו ככולו תיעוד, והתיעוד ממסמך או פרי ראיונות ושיחות, אבל יש לו מטרה מוצהרת. להשלים את החלק החסר. נידוים של יוצאי מחתרות הימין ואנשי חירות בשנים המעצבות של המדינה יצר, לתחושתו של המחבר, פער בין המודעות והידע על חלקם של גופי היישוב המאורגן ותנועת העבודה בתקומת ישראל, לבין המודעות והידע על חלקם של הימין ומחתרותיו.

פתוח נותר גם הקרע הנורא שהפריד בין המחנות מאז פרישת הצה"ר של ז'בוטינסקי מההסתדרות הציונית, ובמיוחד לאחר רצח ארלוזורוב וניצולו כעלילה נגד הרוויזיוניסטים. זמן מה נדמה היה שנסגר, והוא שב ופער את פיו בשנים האחרונות גם אם רוב נסיכי הליכוד ניצבו הפעם מעברו השמאלי. הרצון לגשר על הקרע ועל פער הלגיטימציה וההוקרה ההיסטורית לרעת "הבגנים" הוא המניע המוצהר של סמסונוב בספרו.

אין לטעון שהספר ממלא חלל ריק: לא חסרים ספרים המתעדים את המחנה הרוויזיוניסטי לחלקיו. ייחודו המחדש טמון במסגור שהוא נותן לדברים. זהו מעין סיפור של משפחה. אנו פוגשים בו אנשים אולי יותר מאשר אירועים ורעיונות. אנו מתוודעים לגיבורים ולגיבורות של המחתרת, כלוחמים וכבני אדם וכבני משפחה. המסגור הסיפורי הוא בכל זאת היסטורי, אבל טוב,

שהקורא המעוניין להגיע להבנה שלמה יותר של סוגיית האי-ציות האזרחי, יוצא בלתי מסופק; להבדיל מהקורא המעוניין בגושפנקה ממסמכת לאי-ציות אזרחי. לא מופרך להניח שרוב קוראי הספר משתייכים לקבוצה השנייה. התחושה היא אפוא ששגיא ביקש להעניק לקוראיו את מה שהם רוצים, ותחושה זו השאירה בפי טעם מר.

יס"ט

הבגנים

זרעי הקרע: מאלטלנה

ועד היום

גיל סמסונוב

דביר, תשפ"ד | 318 עמ'

הספר נקרא "הבגנים", ורק מי שיסתכל מקרוב בעטיפתו הקדמית יראה שקלסתרו הגנרי וההייכני של האיש עם הקרחת והמשקפיים עבי המסגרת מנומר בשמות של אנשי אצ"ל ולח"י ושאר רוויזיוניסטים. גיל סמסונוב משרטט בספר הזה את סיפורם של בני דורו של בגין, חבריו לדרך. חלקם, אנשי האצ"ל, אכן היו פקודיו ומונהגיו של בגין עוד בשנות המרי. אחרים, אנשי לח"י הניצית יותר, או אנשי חוגים רוויזיוניסטיים אחרים, נעשו "בגנים" בשנות המדינה, לאחר התפוגגות המתח בין הפלגים. שכן אלו ואלו נעשו מנוודים במדינת הפנקס האדום, כולם ספגו מהמדינה רעה תחת טובה על חלקם המכריע במאבק להקמתה – כמסופר וכמודגם בספר.

סמסונוב הוא בן לאיש לח"י שהיה בן לאיש ההגנה. במושבתם, זיכרון-יעקב, המחתרות שיתפו פעולה. סמסונוב הילד גדל בין

לבוא אל הקודש

יהדות או מקדש

מאיר קראוס

עברית ומכון שלום הרטמן,

תשפ"ד | 255 עמ'

אנשים דתיים הסופרים את ספירת העומר מוסיפים בסיום ספירתם תפילה קצרה להחזרת "עבודת בית המקדש למקומה, במהרה בימינו". דורות רבים של יהודים מלמלו את התפילה הזאת, מי יותר בכונה ומי פחות – אך למרבה ההפתעה, ישנם כיום לא מעט דתיים שמתכוונים אליה ברצינות גמורה. החשש מפני אותם דתיים הוא שהוליד את הספר 'לבוא אל הקודש', שכותרת המשנה הדיכוטומית שלו מלמדת בחדות על התזה המובעת בו: "יהדות או מקדש".

ההיבט הפרובוקטיבי של הספר טמון בכך שאת חיצייו הוא מפנה לא רק כלפי שוחרי המקדש, המבקשים להעמידו על מכונו באופן ריאלי בזמננו אנו – אלא גם כלפי המתנגדים לשאיפה זו. אלו ואלו, טוען המחבר, חלוקים אומנם ביניהם על התהליך למימוש החזון, אך שותפים לעצם הציפייה להשבת "עבודת בית המקדש למקומה". ברם לדידו של קראוס חזון משותף זה עשוי להיות הרסני ליהדות המודרנית כפי שאנו מכירים אותה כיום – על רגישויותיה האסתטיות, המוסריות, התאולוגיות והנפשיות. את הרגישויות הללו מאמץ המחבר אל חיקו כנקודות מוצא הכרחיות לדיון, ומתוכן הוא יוצא לשפוט את חזון השבת המקדש על מכונו, ולהצביע בפירוט על אתגריו.

אל מול החזון הזה מבקש קראוס להעמיד חלום חלופי, רוחני יותר, הכרוך מיניה וביה

של תמונה קבוצתית: איך נוצרה הגלקסיה הזאת בימי ז'בוטינסקי, מה גרם למחתרות להפוך למרכזה, איך הצליחה לשרוד שלושים שנה כאפוזיציה מוקצית, ומה היה מקומם של הבגיינים, "הוותיקים" כפי שכוננו, בליכוד הבתר-בגייני, ההולך ומתגוון אך גם מתרחק משורשיו.

בתחנות היסטוריות אחדות הספר מתעכב יותר. אלה הם המקומות שבהם עשו ההיסטוריוגרפיה ותרבות הזיכרון הישראלית עוול רב במיוחד – ומכונן. כיבוש יפו בחירוף נפש בידי אצ"ל במלחמת השחרור הוא אחד מהם. עוד אחד, שבועות ספורים לאחריו, הוא פרשת אלטלנה. ספרים שלמים נכתבו עליה, אך כאן יכול הקורא להתוודע לממד התרמית שגרם לבן-גוריון ולפיקוד ההגנה לחשוב שאוניית הנשק והמעפילים שגייס אצ"ל למען מדינת ישראל נועדה לאפשר הפיכה – גם לאחר שאצ"ל קיבל עליו את כל דרישות הממשלה. ומעל כל אלה, הספר מנסה להוכיח שהמחתרות אצ"ל ולח"י הן-הן שהביאו להקמת המדינה, וזאת על ידי מאבקם בבריטים שהמאיס עליהם את החזקת המנדט כאן. מובאים ציטוטים מפי אישי שלטון בריטים המוכיחים שמעשיהם של ה"פורשים" הם שגרמו להם למאוס בשעות בארץ חמדנתו.

הספר, המושך מאוד לקריאה, נגמר בטון מפיס. איחוי הקרע האידאולוגי בישראל, הוא גורס, טעון הכרה בעוול שנעשה לבגיינים – ויותר מכך, בהכרה בתרומתם.

צ"א

איש משורש נביא הממד האתי בבקשת האלוהים של הלל צייטלין

עוז בלומן

אדרא, 2023 | 405 עמ'

להלל צייטלין הוקדש מדור הקלאסיקה שלנו לפני כמעט שלוש שנים. אל דמותו של המסאי והמיסטיקן, הוגה הדעות בעל הוד הנביא והמשיח, דובר החלכאים והסובלים שנפשו יוצאת אל הנשגב, התוודענו שם דווקא דרך טקסט פובליציסטי-פוליטי.

כי אכן, דמותו הרבגונית של האיש, וחילופי העונות בטעמיו ובנושאי כתיבתו, מתעתעים. עוד בימיו, בשעת מעשה, קמה מלחמת-מאמרים בעיתונות היהודית בוורשה על השאלה אם שמר מצוות כאלו ואחרות או נתפס בשעת עבירה. הכול השתנה אצלו לכאורה מתקופה לתקופה, לאורך השנים שמשלהי המאה הי"ט עד ימי גטו ורשה והירצחו שם. יחסו לדת ויחסו לצינונות, התמקדותו בגדולי הסופרים הרוסים והפילוסופים הגרמנים או במנהיגי החסידות, התעניינותו באתיקה או באסתטיקה או בריאליה. קל להציגו כמי ששינה כמה פעמים את עורו: כבורח מאלוהים שהפך למבקש אלוהים שהפך למטיף מטעם אלוהים.

מחקרו של עוז בלומן שזור את כל הגלגולים הללו על חוט אחד. אין הוא מכחיש את התהפוכות ושינויי המזג והטעם של האיש. אדרבה, ספרו בנוי בחלוקה כרונולוגית חדה בין תקופות, שלכל אחת מהן אפיון מובהק. החידוש הוא שישנו מכנה משותף המרכך את ההבדלים ומאחד את ההפכים ומפריך את

בפעולת תרגום והרקה של עבודת המקדש הריאלית אל תיאור הומניסטי יותר: "מקדש האדם". לשם כך הוא דולה מהמסורת היהודית מקורות ועמדות שונות שהדגישו את הממד המוסרי-רוחני בעבודת האל, ואף העדיפו אותו על פני הממד הריאלי-ממשי הבא לידי ביטוי בעבודת הקורבנות.

אין לכתוד כי חלק זה משכנע פחות (ונראה שהמחבר אף מודע לכך): הדגש של הנביאים על קדימות המוסר והקדושה לא נועד לשלול את ההיבט הריאלי, אלא להוסיף על גביו, או תחתיו; העצמת העבודה הלא-מקדשית בדברי הז"ל ודאי מדגישה את קיומה של עבודה חילונית למקדש, אך פחות מכך את הוויתור מרצון עליה; ולא ברור אם הפרשנים המיסטיים או החסידיים המצוטטים בחלק זה, שהטעינו את עבודת המקדש בממדים רוחניים עליונים, היו מקבלים את הכרעתו של המחבר להתיק את הממד הממשי אל מישורים סימבוליים והיסטוריים גרידא, ולכונן תחתיו את חזון "מקדש האדם".

במובן זה אפשר לומר כי הספר בהחלט עשוי לתרום ל"בני הזמן" – אותם אלו שכבר חשים בנוח לגמרי עם הרגישויות המודרניות כולן, וחשים סלידה אינטואיטיבית מחזון המקדש הריאלי. אולם אם מטרתו של ספר זה לשכנע את היושבים על הגדר – שרגל אחת שלהם מזדהה עם "בני הזמן", אך רגל נוספת מורכבת ממודעות למגבלות "הזמן", מחוסר נחת עם חלקן, ומשאיפה לעתיד דתי שחורג מרוח "הזמן" – חוששני שמטרה זו לא תעלה בידיו.

מ"ב

להמשיך ולאחוז במיסטיקה – לעיתים עד לחוויות אקסטטיות, להתבטלות העצמית הגמורה ועזיבת העולם – ללא חשש שזו תיסחף למחוזות שאינם מוסריים" (עמ' 207–208). "הסבל גורם לאדם לבקש את ה'יופי' ולהתוודע ל'עולמות אחרים' שאינם כאן", במפגש ש"מעניק לאדם נחמה וכוה, משמעות ותחושת ערך, ואף שולח אותו להגשים דוגמתם בעולם" (עמ' 279–280).

כך נוחתת הגותו של צייטלין נחיתה רכה בשלבים שאפיינו את פעילותו בשנות העשרים והשלושים של המאה: "מיסטיקה מעורבת-חברתית". שורשה הוא בראיית צרת העם היהודי בזמן ההוא. היא זורמת בכמה ערוצים. ערוץ מיסטי-עסקני, כגון עידוד יצירת חבורות של לימוד חוכמת הנסתר ותרגום ספר הזוהר לעברית; ערוץ מעשי בהשראה מיסטית, הקשור בחזיונות החורבן שראה אז, ושל הערת לבבות הציבור היהודי לסכנה המרחפת מעליו, תוך שהוא מאמץ תדמית של "איש ציבור שדבריו באים בהתגלות"; וערוץ של מעש פוליטי מקביל, לא 'משיחי', של קידום פתרון טריטוריאלי ליהודים, לאו דווקא בארץ ישראל.

מהלכי תפיסתו של צייטלין לגלגוליהם מוגשים בספר בפירוט, ועל יסוד השתקעות בקורפוס העצום של כתביו והצגת ההקשרים ההגותיים שהושפע מהם. הנושאים סבוכים, אך הסגנון בהיר וסבלני. ראוי לציון גם מערכת הפתיחות והסיכומים שסביב הפרקים, המאפשרת לקורא לחזור אל התלם.

צ"א

המהפכים, ואפשר לראותו כקו כמעט ישר של התפתחות. לדברי בלומן, "חוט השני האתי הייחודי לציטלין" חורז לאורך הדרך את כל הדברים, ו"המשפחה האתית שאליה שייכת האתיקה של צייטלין היא האתיקה של החמלה – היענות לזולת המתפתחת באדם לנוכח סבל" (עמ' 13).

בתחילת דרכו של צייטלין, כשבמרכזו כתיבתו עמדו עיוניו בתפיסותיהם של דוסטויבסקי וטולסטוי, ניטשה ושופנהאואר, ההתמקדות בסבל הבסיסי הכרוך בחיי האדם גלויה ומרכזית. תפיסתו חיובית יותר משלהם, והסבל אצלו מוביל בהכרח לחמלה. זו תחילת מסעו שבלומן מיטיב להגדיר כמעבר מ"השאלות הארוכות", שאלות משמעות החיים והייסורים, כפי שכונו בתרבות הרוסית של הימים ההם – אל "שאלת הארוכים", איך מצילים את יהודי הגולה מן הצבת הנסגרת עליהם.

בסבל מוצא צייטלין סמל. זהו אחד החוטים המובילים בבטחה את מעברו להתמקדות באסתטיקה, העתידה להובילו אל עולם הסמלים הקבלי. הגשר הוא התנועה הסימבוליסטית הרוסית; זו שראתה את האומנות, את היופי, כמעין עולם נפרד. עולם סמלים שנולד "מתחושת זרות כלפי העולם ומגעועים גדולים" ומכאב, עולם שהשאיפה אליו יכולה "להוביל לתיקונו של הרע, לשיבה אל העולם שיש בה כדי לחמול ולרפא" (עמ' 161).

מכאן קצרה הייתה הדרך לתקופה ה"מיסטית" של צייטלין. בלומן משער "בזהירות כי בניגוד להוגים יהודיים אחרים, היה זה הסבל שאפשר לציטלין

הסוקרים: יובל סימן טוב, מתנאל בראלי, צור ארליך

המבקר כקורא־סופר

שמואל ניגר, מבקר שכתב בידיש, מעמיד את הניסוח המקיף והמזהיר ביותר שבידינו לייעודם של המבקר והביקורת

The function of ,שבהם של ט"ס אליוט, (criticism).

*

תפיסת הביקורת של ניגר אינה זו של מציאת פגמים או הצבעה על מעלות. אומנות הביקורת – והיא אומנות! – היא בראש ובראשונה אומנות הקריאה. "מעולם לא הייתה בעיני הביקורת מין מכשיר-פלאים המגלה, מעשה-אוטומט, כזבים או דברי-אמת, מגרעות או מעלות. אומנות-הביקורת הייתה תמיד בעיני אומנות-הקריאה" (עמ' 73).

הביקורת אינה "חיפוש מומים" (עמ' 141), וניגר מתאר בסאטיריות את המבקר "שוטר התנועה", האורב על אופנועו בשולי הכביש ומזנק מלא חדווה כשמאן-דהוא עובר את המהירות המותרת (עמ' 145). עיקר תפקידם של המבקרים אינו תפקיד של "מפקחים" וחורצי דין, אלא המבקר הינו "אדם הנותן דין וחשבון יוצר על הקריאה שהוא קורא" (עמ' 167), בדגש על המילה "יוצר", הכוללת גם רכיב סובייקטיבי ברור, לדעת ניגר (שם).

שמואל ניגר נחשב לאחד מגדולי המבקרים של ספרות יידיש, אם לא לגדול שבהם. הוא נולד ברוסיה הלבנה ב-1883 למשפחה חב"דניקית, משפחת טשארני (=שחור), ונפטר ב-1955 בארה"ב שאליה היגר ב-1919.

שנתיים לאחר מותו ראה אור בעברית קובץ מאמרים שלו בנושא הביקורת. הקובץ נקרא "הביקורת ובעיותיה", כותרת המשנה שלו הינה "בין סופר, מבקר וקורא" והוא ראה אור ב'מוסד ביאליק', בתרגומו של ד' לינבסקי-ניב מידיש, כנראה ביוזמת המבקר העברי החשוב דב סדן (שהקדים לספר הקדמה).

ככל הידוע לי, הספר הזה הוא הניסוח השיטתי והמקיף ביותר הקיים בעברית באשר לתפקידם וייעודם של המבקר והביקורת. זהו ניסוח מזהיר ובהיר של תפקיד המבקר גם בהשוואה לכמה טקסטים אחרים שנכתבו על תפקיד זה בתרבויות גדולות אחרות (למשל: The function of criticism in our time, מסתו המפורסמת של המבקר הוויקטוריאני הגדול מתיו ארנולד, שבעקבותיה נכתבו כמה מסות בעולם האנגלו-אמריקני, המפורסמת

אלגנטית ביותר לביקורת: כשם שהסופר מעשיר את חומר החיים שהוא מטפל בו, כך, בהתאמה, קריאת המבקר מעשירה את החומר שהוא מטפל בו, קרי את היצירה הספרותית.

כשם שבאמן או שואלים אם זיקק, צירף והעשיר – מבחינה זו או זו – את חומר-החיים, שהיה לחומר-יצירתו, כך מעניינת אותנו – כשאנו דנים במלאכת המבקר – לכל-לראש השאלה: מה עשה ומה פעל בחומר שלו, בחומר הקריאה? מאיזו בחינה – ובאיזו מידה – גילה לעינינו את סוד היצירה, ששימשה נושא לכתבתו, והבהיר (ואולי אף הגדיל) לפנינו את ערכה? (עמ' 127)

באופן מזהיר כורך ניגר בהגדרה זו את הסוגייה הסבוכה של האובייקטיביות לעומת הסובייקטיביות בביקורת. הרי סוגייה זו קיימת גם ביחס ליוצר! עד כמה הוא תופס נאמנה את המציאות ועד כמה הוא מעצבה כפי רוחו! והתשובה מורכבת משני היסודות, בדרך כלל. כך גם המבקר, שעשה את היצירה לנושא שלו, ל"מציאות" שהוא דן בה – הרי שמעורב בקריאתו יסוד אובייקטיבי ביסוד סובייקטיבי! (עמ' 173).

להגדרה זו מוסיף ניגר הגדרה חיונית נוספת: המבקר חייב להיות בעל כישרון ספרותי בעצמו. הוא אינו רק קורא מוצלח, כי אם אותו קורא מוצלח שהפך גם לסופר מוצלח (אין הכוונה, כמו שטוען כמדומני ט"ס אליוט, שמבקר הסיפורת או השירה צריך להיות בעצמו סופר או משורר טוב. הכוונה של ניגר היא שהמבקר צריך לכתוב היטב את ביקורתיו). "המבקר על-כורחו שיהא לו, קודם-לכול, כשרון לכתובה, חייב הוא להיות

תקופה שפועלים בה סופרים גדולים משופעת בדברי ביקורת בעלי משקל, כי עיקר גדולתה של הביקורת אינו בצד השלילה כי אם בצד המואר: הנהרה והעמקה של ההנאה מספרות בעלת ערך (עמ' 147). לטעמו של ניגר, הביקורות השליליות מושכות תשומת לב מטעמים סנסציוניים. "המבקר לאמיתו" הינו "אותו מבקר הנהנה מן ה'הן' יותר משהוא נהנה מן ה'לאו' ומן הרוגז" (עמ' 147-148).

אבל, אעיר כבר כאן, האם אך מקרה הוא שכמה מגדולי המבקרים שלנו היו והינם בעלי מזג אינטלקטואלי תוקפני? קורצווייל, מירון, פרישמון, ברנר? וחלקם בעלי כישרון סאטירי? יש דווקא קרבה בין הסאטיריקן למבקר, ויסוד ההתקוממות חשוב אצל מבקר: התחושה שניתן כבוד שאינו ראוי, או שניטל כבוד ממזי שראוי לו. אחזור לכך בקצרה בהמשך.

ניגר גם נוטה לומר שהמבקר לא רק שאל לו להיות משליט-טעם, אלא אולי אף רצוי שלא יהיה לו טעם עצמי מובהק, כדי שיהא פתוח לטעמים שונים. אומנם צריך להיזהר שהיעדר החד-צדדיות הזו לא יהפוך ל"מידת-סקרנות שאין לה סייג", ש"סימן היא להיעדר כוח-הריכוז ואות לסוג מסוים של חובבנות" (עמ' 116).

המבקר מסייע לקוראים ליהנות מן היצירה. וזו תורה הצריכה לימוד "משום שעצם-הנאה זו מן האמנות אף היא אמנות" (עמ' 101). ולכן בדיאלוג בין "המבקר" ל"סופר צעיר" נוטה ניגר לומר שתפקידו של המבקר אינו לגלות כישרונות צעירים, כי אם להורות את דרך הקריאה העשירה בנכסי צאן ברזל.

מתוך התפיסה הזאת ניגר מגיע להגדרה

קורא המפרה את היצירה, שממנה הופרה הוא עצמו. שמואל ניגר [טשארנין] בצעירותו // צילום: ויקיפדיה, נחלת הכלל

בבחינת קורא, שהוא עצמו סופר" (עמ' 130).

נחזור על ההגדרה האלגנטית:

מבקר = קורא מוצלח שהפך לסופר מוצלח (בעקבות ניסוח משובח של שפע רשמיו המעניינים בקריאה).

"ראשית חוכמה למבקר – היותו קורא טוב, לאמור: קורא המפרה את היצירה, שממנה הופרה הוא עצמו; אבל עם-זאת צריך שיהא ניהן בסגולה להאיר כלפי-חוץ את חייו הרוחניים-פנימיים, ולהאירם כך שהבריות יוכלו ואף ירצו לראותם. הרי זו עובדה, שאנו מתפעלים מכוה-ההבעה הספרותי המצוי במבקר האמיתי ולא בלבד מכשרון-הקריאה שניהן בו. והראיה: אנו אומרים, כי בתחום ביקורתה של הספרות הרוסית מוצא בילינסקי חן בעינינו ואף מפיסארב אפשר לנו ליהנות, אף על פי שדעותיהם על הספרות והאמנות נבדלות וכמעט סותרות זו את זו". ועל המבקר הרוסי הרדיקלי בן המאה ה-19, פיסארב, שאת עמדותיו הוא אף שונא (!), מוסיף ניגר בשנינה "תפיסתו האנטי אסתטית היא שהסבה לי הנאה אסתטית" (עמ' 131).

*

הנוסחה התמציתית הזאת, על המבקר כקורא מוצלח שהפך לכותב מוצלח של שפע רשמיו המעניינים, היא בעיניי עיקר תרומתו של הספר הזה. אבל הוא מכיל פנינים ומיני מגדים רבים. אעבור בקצרה על כמה רגעים בולטים.

ביחס לסוגייה האם סופר ומשורר לא מוצלח יכול להיות מבקר טוב מזכיר ניגר את האמירה של ג'ורג' ברנרד שו שעל אף שאינו יכול להטיל ביצים הוא יכול לומר אם הביצה טרייה או לא. כלומר, לאו דווקא היוצרים כשירים לביקורת (עמ' 5).

יש בספר תנודה משובבת נפש, שילוב טבעי, בין גדולי הדעת העולמית – גתה, פרנסיס ביקון הפילוסוף – וגדולי המבקרים בני אומות העולם: גיאורג ברנדס, סנט בוו,

יש אומנם מתח בין היסוד הקורא ליסוד הכותב אצל המבקר; בין "יכולת קיבול" ויכולת היצירה (עמ' 134), "יסודא דנוקבא" עם "יסודא דגברא". ויש מבקרים, וניגר מביא כדוגמה את דוד פרישמן, שהינם סופרים טובים אך אינם קוראים טובים, ויש כמובן גם ההפך (עמ' 135). כפועל יוצא של תפיסה זו, גם איננו חייבים להסכים עם מבקר על מנת ליהנות ולהפיק ממנו תועלת. הן מאפשרות לנו להתוודע לחוויות קריאה רבות עוצמה ויופי גם אם אינן חוויותינו שלנו.

אין לך סיסמה, משימה או שליחות, שיהא בהן כדי לפטור את הספרות מפעולתה הטבעית, שעיקרה: להעלות כבמטה קסם מחומר הגלם של העולם הוויה שהיא שלמה, מלאה, רבת משמעות ועזת ביטוי יותר מחומר החיים שהיא משתמשת בו. (עמ' 280)

עוד לפני שהוא דן במבקר מבאר ניגר מה משמעותה של הקריאה. הקריאה לא מכניסה לנו מחשבות חדשות ספציפיות, מלמדת אותנו על רגשות חדשים ספציפיים. היא מלמדת אותנו לחשוב באופן כללי, מלמדת אותנו להרגיש "ביתר עוז ועומק וחריפות". לא רק היוודעות לדמיונו של היוצר מעניקה הקריאה, כי אם "היא מעירה ומאירה את הדמיון שבנו עצמנו" (עמ' 18).

הספרים גורמים לנו לחיות חיים מרובים, חלף החיים היחידים שניתנו לנו. קריאה היא התוודעות לחיים ולניסיונות חיים רבים ובכך משמעותה היא להרבות חיים. הקריאה היא פעילות ויטאלית!

בצד דיונים עקרוניים יש כאן תיאורים "מעשיים" מעניינים ביותר על יחסי סופרים ומבקרים ועל האטיקט שיש לנהוג לפיו ביחסים אלה. על הפגיעה הבלתי נמנעת שיש בביקורות שליליות, על כך שאין משום כך להימנע מביקורת אך יש להיות זהיר מאוד בכתיבתה שלא להכאיב שלא לצורך או במה שאינו נוגע ליצירה. אצטט בהרחבה, כי הציטוט השלם גם מכיל קטעים פיקנטיים מעוררי עניין:

כל המאמין שהוא עצמו בבחינת יוצר או שכוח-יצירה טמיר חבוי בו, מרגיש עצמו אומלל בשעה שכותבים כי נטול-כשרון הוא. ומשום כך, כל הכותב על

הייזולט, בלינסקי, איפוליט טן, ה"ל מנקן – לבין, לשם הדוגמה, ר' חיים מוולוז'ין: "טובה שעה אחת של קריאה בכובד-ראש מעשר שעות של קריאת-עיניים. וטוב לקלוט דף אחד כהלכתו מאשר לרפרף בספר כולו, אף-על-פי שלפעמים די ברפרף בלבד... 'לפעמים' – כך מספרים משמו של ר' חיים מוולוז'ין – צריך אדם ללמוד דף-גמרא אחד בעשר שעות, ולפעמים – עשרה דפים בשעה אחת" (עמ' 23). "וכנודע היה אחד הראשונים והמפורסמים ב'מבקרי הטכסט' ביהדות – רש"י" (עמ' 137-138). "רש"י הסופר דוגמה ומופת הוא לנו עד היום הזה, ורישומיו של נוסח רש"י, נוסח הבהירות והפשטות" (עמ' 140). או ההערה שלסופרים פסולים מבחינה אידאולוגית, דוגמת קנוט המסון, יש להתייחס כמו שר' מאיר התייחס לאלישע בן אבויה, תוכו נאכל ואת קליפתו נזרוק (עמ' 185).

והנה תיאור יפה למה שאנחנו מחפשים ברומן: לא רק סיפור מעשה, קרי עלילה, אלא דרך הסיפור; האם כוח הדמיון של הסופר הוא "כוח יוצר"; האם הסופר מוצא מילים חיות ורעננות ולא "מילים מהוהות מרוב שימוש"; האם מסוגל הסופר "לברוא דמויות-אופי ולהגיה מחשכים, להבריק ברק על מצולות הנשמה ולגלות לנו חוויות חדשות וגוונים לא צפויים של רגשות, קצבי-חיים שלא ידענו ועולמות גנוזים של חלום" (עמ' 13).

לעיתים צפה ועולה התפיסה העקרונית של ניגר על מהותה של הספרות. זו תפיסה מטפיזית הכורכת את הספרות ב"עולם", ב"מימזיס", אך גורסת שהיא גואלת את העולם בהפיכתו למקום חריף ועז יותר:

כלל בבעל היצירה גופו. ודאי, במקרה זה אין להאשים את המבקר או בעל הפולמוס, רגישותו החריפה והחולנית יתר על המידה של הצד שכנגד היא האשמה בכך. (עמ' 151)

*

ההגדרה של ניגר לביקורת מאלפת ומסבירה, בין היתר, את כוח המשיכה שיש לעיתים לקריאת מבקרים גדולים גם ללא קשר לספרים שעליהם הם כתבו את דבריהם. עם זאת, אני סבור שניגר ממעיט מחשיבותו של רכיב השיפוט בביקורת. מעבר לשאר החשיבויות של רכיב זה – מאבק נגד פרייתה ורבייתה של ספרות קלוקלת; הזמנה לפולמוס על עצם מהותה של הספרות – הרי שדווקא לאור הגדרתו של ניגר, המטעים את חשיבות היותו של המבקר כותב טוב, יש לשים לב שרכיב השיפוט בביקורת מטעין את הטקסט הביקורתי במתח דרמטי, והיעדרו הופך אותו למסעיר פחות.

יצירתו של זה ביקורת שלילית בתכלית, הריהו כיורד לחייו וכגורם ייסורים לו גופו, ומשהוא עובר עליו בשתיקה – כלום אין דבר זה גרוע מכול? אף אני עצמי מצאוני אשם בשפיכת דמים הן על שכתבתי והן על שלא כתבתי. יוצא, שכל ביקורת 'יסוד אישי' בה, אפילו זו שלא נכתבה כלל. אבל, אם דבר זה פירושו נטייה 'אישית' הרי שאסור היה לנו בכלל לכתוב על מעשה-יצירה שאינו בבחינת 'כולו זכאי'. אף על פי כן סבור אני שכל עוד אין נוגעים ישר במחבר גופו אלא חולקים על דעותיו בלבד או מטילים ספק בכישרונו, אין פירוש הדבר שאנו כותבים עליו ביקורת 'אישית'. אומנם, מוצא אתה, לעיתים קרובות, שהצד שכנגד רואה את פני הדברים כך. יודע אני מניסיוני – וכך יודע גם כל מבקר ומבקר – כי פעמים עלול המשורר או הפרוזאיקון, ואפילו החוקר, להיעשות לו למבקר שונא אישי, אף על פי שלא כתב מבקר זה אלא על יצירתו של אותו משורר, פרוזאיקון או חוקר, ולא נגע

שיחה עולמית

דברים שכותבים בחו"ל | ישי פלג

סחרור אידאולוגי בשידור הציבורי

THE
FREE
PRESS

קתרין מיייה, לשעבר מנכ"לית קרן ויקימדיה (העמותה המנהלת את מערכות ויקיפדיה ברחבי העולם), נכנסה בחודש מארס לתפקיד מנכ"לית רשת הרדיו הציבורית הלאומית של ארה"ב, NPR. במאמר "הייתי ב-NPR במשך 25 שנה. כך איבדנו את אמונה של אמריקה", שפורסם באתר הפרי פרס (The Free Press) ב-9 באפריל, הציע לה אורי ברלינר, מוותיקי NPR, כיצד לשקם את מעמדה של רשת השידור בעלת התדמית האליטיסטית והאנמית.

ברלינר לא המליץ להפחית את האליטיזם או את האנמיות. לדבריו, בעבר היה נפוץ המחזה של חוואי אמריקני פשוט במערב התיכון שנהנה להאזין לקולו השלו של השדרן במהדורת החדשות של הבוקר בעודו נוהג בטרקטור שלו. כיום מחזה כזה יגרום לך לשפשף עיניים בתדהמה. רובם המוחלט של מאזיני NPR כיום הם לבנים פרוגרסיביים, תושבי ערי החופים, המזרחי והמערבי, או עיירות קולג'. רק 6 אחוזים מהמאזינים הם שחורים (פחות ממחצית משיעורם באוכלוסייה האמריקנית, 14.4 אחוזים), ורק 7 אחוזים מהמאזינים הם היספנים (לעומת 19 אחוזים באוכלוסייה כולה). במקביל, הרשת עוברת קיצוצים, כוחה נחלש והשפעתה פוחתת. דיווחיה אינם מכתיבים את סדר היום. רק שלושה מכל עשרה מאזיני רדיו מתארים את הרשת כ"אמינה".

הסיבה לכך היא הקצנה אידאולוגית מתמדת שגררה את NPR שמאלה ואשר משפיעה על ההחלטה על מה לדווח, מתי ואיך – זאת אומרת, באילו מילים וניסוחים להשתמש. בשלושה נושאי סיקור חשובים שברלינר מתאר בהרחבה הרשת סטתה מהרדיפה אחר האמת והתחייבה לעמדה פוליטית מובהקת: האשמת נשיא ארצות הברית לשעבר דונלד טראמפ בכך שתיאם עם הרוסים את התערבותם בבחירות 2016 ("רוסיה-גייט"); הסירוב לסקר באורח הוגן את החשדות נגד האנטר ביידן, בנו של נשיא ארצות הברית כיום ג'ו ביידן, במהלך בחירות 2020; וההתעלמות מהאפשרות שמוצאו של נגיף הקורונה במעבדת ניסויים סינית בוואן.

בכל שלושת הנושאים הללו הלכו עיתונאי NPR אחר המוסכמה המקובלת בקרב ערוצי החדשות האמריקניים השייכים לשמאל, ואין פלא שכך הדבר. בחדר החדשות של הרשת בווינגטון, לפי ברלינר, יש 87 "דמוקרטים רשומים" ("מתפקדי" המפלגה הדמוקרטית) בתפקידי עריכה, ואפס רפובליקנים. כשהציג את הנתונים הללו בשיבת מערכת מלאה במאי 2021, הוא נתקל בהתעלמות. לטענתו, זה היה גרוע יותר

מעוינות: חבריו לעבודה לא זיהו את העובדה שהגיוון שהנהלה חתרה אליו הוחמץ במקום העיקרי שבו היה חשוב יותר מכול להשיג אותו.

החתימה לגיוון הייתה מטרת-על של הנהלת החברה, בהובלת המנכ"ל לשעבר ג'ון לנסינג, שהיה בתפקידו מ-2019 ועד שהוריש את המשרה למיירה. תפקידו של מנכ"ל הרשת, המתבססת על תקציב ציבורי מועט ועל תרומות רבות, הוא לסייע בגיוס התרומות ולפתח את הקשרים עם תחנות הרדיו הרבות ברחבי אמריקה שרוכשות את התכנים שמייצרת NPR. הוא לא אמור להשפיע על העבודה העיתונאית, ולא נדרש להתערב ישירות באופן הסיקור שנקבע במערכת החדשות. אך לאחר הריגתו של ג'ורג' פלויד במאי 2020, לנסינג נהג אחרת. במכתביו לעובדי הרשת הוא הודיע כי אמריקה היא ארץ מוכת גזענות מערכתית, ומטרת העיתונאים ברשת היא לשנות זאת.

המסר מהנהלה, מסביר ברלינר, היה ש-NPR עצמה היא חלק מהבעיה. על מנהיגי התקשורת הציבורית "להיות מודעים לכך שאנו עצמנו נהנינו מ/פריווילגיה לבנה' בעבודתנו. עלינו להבין את ההטיה הבלתי מודעת שאנו מביאים איתנו... ועלינו להתחייב, בגוף ובנפש, לשינויים עמוקים בנו ובמוסדותינו", כתב לנסינג לעובדיו. הוא גם הורה לעיתונאים לשאול כל מרואיין על גזעו, מגדרו ומוצאו האתני, ולהזין את הנתונים למערכת מעקב כדי שהנהלה תוכל לוודא שהמרואיינים מייצגים מגוון בקרב החברה.

ההוראות "מלמעלה" תאמו את המתחולל בשטח, בקרב המפיקים, הכתבים, העורכים ושאר אנשי הצוות. אידאולוגיית הזהות של השמאל הביאה להקמת קבוצות "תמיכה" ו"הזדהות" של עובדי הרשת – קבוצה ל"לא לבנים בעלי מגדר מיוחד", קבוצה לעובדים ממוצא לטיני, קבוצה של שחורים, קבוצה של "דרום-מערב אסיינים" (ערבים) ושל "צפון אפריקנים" (ערבים) ושל "האומה" (מוסלמים), קבוצה לנשים, בעלי מגדר "מורחב" וטרנסג'נדרים שעוסקים בתחום הטכנולוגיה, קבוצה ללהט"ב ואפילו, במפתיע, קבוצה ליהודים ששמה "חבר'ה". הקבוצות הללו לא שימשו רק ליצירת חברויות במקום העבודה: איגוד עובדי NPR דרש את הזכות להציג להנהלה דרישות בתחום הסגנון בשם הקבוצות הללו, להתריע בפני עובדים שחרגו מתכתיבי הניסוח, ובמקרה של ויכוח – לדרוש דיון של הרשת בנושא. למעשה, קבוצות אידאולוגיות דרשו וקיבלו זכות להתערב בקביעת המונחים המשמשים בסיקור החדשותי.

ברלינר עצמו, בתור עורך ברשת, ביקש להשפיע על הניסוח. הוא היה הנודניק של חדר החדשות, מהעורכים שכותבים מכתבי תלונה להנהלה. ב-2022 הוא התלונן על שכתבי הרשת כינו את חוק החינוך השנוי במחלוקת בפלורידה "חוק אל תאמר הומוסקסואל" (Don't Say Gay Bill), אף שהוא עסק בזכויות הורים בחינוך של ילדיהם. אחר כך הוא ביקש שיחדלו להשתמש במונח "לטינקס" (Latinx) – המאחד בין "לטינו" (לגברים) ו"לטינה" (לנשים) ומאפשר להסיר את המין הדקדוקי מהמילה

כדי לאפשר לה להשתלב באנגלית ולהתייחס לגברים ולנשים במילה אחת (היספנים רבים שונאים את המילה, כותב ברלינר. היא מנותקת לחלוטין מהדקדוק של השפה הספרדית). ואז הוא כתב למנכ"ל לנסינג מכתב המליץ על כך שמגוון הדעות ברשת לוקה בחסר, בלשון המעטה. בתחילה לנסינג לא הגיב, ואחרי שבירילנר שלח לו מכתב נוסף הוא קבע פגישה, ביטל אותה ("בגלל מזג האוויר"), ובכך תם השיח בין השניים.

בעבר, כותב ברלינר, אנשים אהבו את NPR ואמרו לו את זה כשהציג את עצמו כעובד הרשת. הם לא הסתפקו בכך אלא גם הזכירו בפניו מגיש אהוב מסוים, או סיפרו לו על "רגע חניה": שידור מרתק שהשאיר אותם יושבים במכוניתם ליד הבית, מקשיבים עד סופו של הקטע. אבל לאחרונה, לדבריו, אנשים אולי אומרים "אני אוהב את NPR", אבל אז מוסיפים: "לאחרונה אני לא מאזין לכם כמו בעבר". "נוכל להמשיך לעשות מה שאנחנו עושים, ולקוות שהכול יסתדר", כותב ברלינר, "או שנוכל להתחיל מחדש,

עם אבני הבניין היסודיות של העיתונות". לטענתו עדיין יש צורך במוסד ציבורי שמדווח ומציג עמדות "בתום לב", ולכן אסור לשלול את התקציב מ-NPR. למנכ"לית החדשה קתרין מייהר, שהגיעה מתחום הטכנולוגיה בלי עבר בתחום החדשות, הוא ממליץ לקבוע כלל חדש לרשת: לא לומר לאנשים מה לחשוב.

ידו הארוכה של ארגון הבריאות העולמי

CITY
JOURNAL

"מצבי חירום תמיד היו העילה לשחיקת ההגנה על חירויות הפרט – ומרגע שאלה הושעו, למי שלקח את סמכויות החירום קל לוודא שמצב החירום ימשך", כתב הכלכלן פרידריך האייק ב-1979. העיתונאי האמריקני ג'ון טירני מזהיר בדיוק מפני איום כזה במאמר "מחטף הסמכויות של ארגון הבריאות העולמי" (סיטי ג'ורנל, 1 באפריל). לקראת המהלך של הארגון הבינלאומי לקבוע מערכת אסדרה חדשה בתחום המגפות, בהשפעת מגפת הקורונה, טירני מזהיר מהנוק שעלול להיגרם ממתן "נשק חדש, רב עוצמה, שיכפה על פוליטיקאים ועל הציבור להיכנע" לדרישותיהם של פקידים-רופאים, שיגזלו את חירויותינו במהלך מגפות – וימשיכו לגזול אותן גם לאחר הדברתן.

בדיוני ארגון הבריאות העולמי בחודש מאי קיוו אנשי ארגון הבריאות העולמי (WHO) "לחזק את ההגנה העולמית נגד מצבי חירום וסיכונים בתחום בריאות הציבור, דרך הסכמה על מערכת חזקה יותר של אסדרת בריאות בינלאומית" – כך לדברי ד"ר אשלי בלומפלד, חברה בקבוצת העבודה שניסחה את תיקוני האסדרה. בין השינויים נכללה התחייבות של המדינות החברות ב-WHO להכיר בו כ"סמכות שמנחה ומתאמת את התגובה הבינלאומית בבריאות הציבור", דהיינו לקבוע כללים לגבי סגרים, מעקבים, מגבלות נסיעה, סגירת גבולות ודרכוני חיסונים. "בשם השוויון, מדינות וחברות

יוכלו להידרש לחלוק קניין רוחני, לספק ל-WHO חיסונים ומוצרים אחרים, ולמסור 'משאבים', כולל מימון, כדי לשלם על הפקידות המתרחבת של הארגון", כותב טירני. לא זו בלבד, המדינות יתחייבו לשתף פעולה ב"מניעת מידע שגוי ומידע מטעה", שפירושה "השתקת מי שחולקים על המסקנות והצווים של ארגון הבריאות העולמי".

לדעתו של טירני, תגובת מערכות בריאות הציבור במהלך המגפה הייתה שגויה לחלוטין. להשקפתו, המדינות שהצליחו יותר מכול בהתמודדות עם המגפה (בריאותית, חברתית, כלכלית וחינוכית) – דהיינו בבחינה מקיפה, רבת-חזומית, לאורך כל ימי המגפה) היו אלו שנאבקו נגד הנחיות הפקידים והמדענים ככל שהן נגעו להטלת גזרות כפויות על הציבור. הדוגמאות שהוא מביא הן שוודיה באירופה ופלורידה בארה"ב. יש לציין שגם אם ההשקפה הזאת נכונה, הדבר התברר רק בדיעבד; ייתכן מאוד שנגיף או זן קורונה אחר, אילו היו קטלניים יותר, היו ממיטים אסון על המדינות הללו. ועדיין, העובדה היא ש-WHO והמרכזים האמריקניים לבקרת מחלות ולמניעתן (CDC) טעו, לפי טירני – והם אינם מודים בכך, אולי אף אינם מודעים לכך, ובהחלט אינם מבינים את האיום שטעויותיהם עשויות להציב על חירויותיהם של אזרחי העולם כולו.

היעדר ההכרה בטעויות מצד פקידי בריאות הציבור הוא חלק עיקרי בטיעון של טירני. ב-WHO ציטטו בלי הסתייגות את הקביעה השקרית של סין שהנגיף לא מתפשט באמצעות העברה מאדם לאדם; הארגון שיבח את ה"שקיפות" של סין, אף שלא הייתה שקופה כלל, ואת הסגר האכזרי והבלתי אנושי שהטילה על רבים מתושביה. WHO גם ממשיך להמליץ על מסכות כדרך להתמודדות עם נגיף הקורונה, אף שתועלתן במניעת הדבקה היא אפסית. גם WHO וגם ה-CDC סירבו בתחילה להכיר באפשרות שנגיף הקורונה דלף ממעבדת ניסויים סינית בוואהאן. ב-WHO נמנעים מכך גם היום: "ארגון הבריאות העולמי, שהבטיח לערוך חקירה קפדנית אחר מקור המגפה, זנח את החקירה הזאת ואינו מראה כל עניין לדרוש מסין להכיר באחריותה", כותב טירני.

אמנת המגפה החדשה, המבטיחה לכבד את החוקים הלאומיים ואת הריבונות של המדינות החברות, תאפשר לפקידי בריאות הציבור בכל מדינה להחיל את גזירות הארגון הבינלאומי בארצם, למרות ה"ריבונות" המשתמעת, מעצם העובדה שהמדינה חתומה על האמנה החדשה. מנגנוני אכיפה פנים-מדינתיים עשויים לאשר את הגזירות באופן אוטומטי; המאבק לחירות עשוי להצליח לבסוף, אבל הוא ידרוש זמן: בתי המשפט בארה"ב, כותב טירני, ביטלו בסופו של דבר צעדים כמו חובת החיסונים שהטיל הנשיא ביידן, צו ה-CDC שאסר על פינוי דיירים-פולשים על רקע המגפה ועוד, אבל בזמן שההוראות הללו היו בתוקף הן גרמו נזק; והפגיעה הזאת בחירות תתרחש שוב בארה"ב ובמדינות אחרות, ותהיה חזקה אפילו יותר אם אמנת ארגון הבריאות העולמי תעמוד מאחוריה.

טענותיו של טירני הן בזכות החירות. הוא מתייחס למדיניות בריאות הציבור בימי

המגפה כאל כישלון, ואכן היא כללה כישלונות רבים. חלקם נבעו אולי בגלל הבהלה שהתעוררה, שהייתה מוצדקת בראשיתה בהיעדר מידע, ובלתי מוצדקת בהמשך ככל שלמדנו יותר על המגפה. כישלונות אחרים היו שגיאות ברורות, ולפעמים אולי גם זדון מתוך שאיפה לרווח פוליטי או כלכלי. לא מוכרחים להצטרף להשקפתו של טירני במלואה כדי להסכים איתו ששגוי לתת כוח נוסף למי שטרם הודה אפילו בכישלונות הברורים ביותר שלו.

הקונספציה בארגון הבריאות העולמי עדיין חיה ובוועטת; ממי שמבקש את הסמכות לשלול חירויות פרט במצבי חירום יש לדרוש דרישת יסוד – לדווח בכנות הרבה ביותר על אחריותו לכל מה שנעשה ושלא נעשה, ולהוכיח חוש ביקורת עצמית חמור ביותר. ה-WHO אינו ארגון כזה. "עד ש-WHO יכיר בכשליו בימי המגפה ויטיל על סין את האחריות לה, ארה"ב צריכה להשעות כל תרומה כספית נוספת לסוכנות", מציע טירני. חוסר אחריותיות (accountability) יעניק לארגון תמריץ להכריז על מצבי חירום מתמשכים, שייתנו לפקידיו סמכויות מתמשכות. "אם ארה"ב ומדינות אחרות יתמכו במחטף הסמכויות של ארגון הבריאות העולמי במאי", הזהיר טירני לקראת הדיונים על האמנה החדשה, "נראה עוד מקרי חירום רבים בעתיד שלנו".

גיוון בקנה והכלה בצריח

גם צבאות עשויים ליפול טרף לרוח הזמן ולתרמיות הנובעות ממנה, כמו שהישראלים יודעים. בכתב העת המקוון הפדרליסט ("מחקר חדש מראה שמחקרי מקינזי המקדמים רווחיות DEI היו זבל", 3 באפריל) מספר טריסטן ג'סטס על מהלך שקידם הצי האמריקני להגברת "הגיוון, השוויון וההכלה" (DEI) בשורותיו, וזאת על בסיס מחקר של חברת הייעוץ מקינזי, שקבע כי תוכניות להגברת הגיוון משפרות רווחיות של חברות אמריקניות גדולות. אכן, הצי אינו חותר להגדיל את שורת הרווח, ועדיין: בדו"ח שהפיק צוות המשימה הייעודי לנושא ב-2021 צייטטו אנשי הצי את מחקר מקינזי שקבע כי "ארגונים מגוונים מגדרית נוטים בשיעור של 15 אחוזים להשיג יותר מארגונים אחרים, וארגונים מגוונים (גזעית ואתנית, י"פ) נוטים בשיעור של 35 אחוזים להשיג יותר מעמיתיהם הלא מגוונים".

אולם מחקר שפורסם בחודש מארס השנה הראה שארבעה ממחקרי מקינזי בשנים האחרונות שטענו לקשר בין תוכניות DEI לרווחי החברות היו מבוססים על כלום ושום דבר. ג'סטס מסכם את המחקר בקצרה: החוקרים בחנו את מחקרי מקינזי בנושא בשנים 2015, 2018, 2020 ו-2023, והגיעו למסקנה שהם היו שגויים. "מבחינה קונספטואלית (במונחי הגדרת הסיבתיות הנכונה) ואמפירית (במונחי מערך החברות הציבוריות האמריקניות הגדולות) הם אינם תומכים בטיעון שחברות ציבוריות

אמריקניות גדולות יכולות לצפות בממוצע לביצועים כלכליים משופרים אם יחזקו את המגוון הגזעי-אתני בקרב מנהליהן, מצטט ג'סטס מתוך המחקר, שפורסם בכתב העת איקון ג'ורנל ווטש. שני החוקרים, ג'רמיה גרין וג'ון האנד, הזהירו שמחקרי מקינזי אינם בני שחזור, ולדבריהם הנתונים המופיעים בהם מצביעים על מגמת סיבתיות הפוכה: "הישגים כלכליים טובים יותר של חברות מגבירים את הגיוון הגזעי-אתני בהנהלותיהן, ולא להפך".

אנשי הצי המליצו בכל זאת לגוון את הרכב המגויסים, משום שלא זיהו את השגיאה המחקרית. ג'סטס מצטט מהדו"ח שלהם את המלצתם להגביר את המגוון המגדרי בקרב המגויסים לשרת כחיילים פשוטים (המגוון האתני-גזעי בקרב חיילי הצי גדול מספיק), ולהגביר את המגוון האתני-גזעי בקרב הקצונה ("מלבד הייצוג האסייתי", שכנראה מצוי ברמה מספקת ביחס לשיעורם באוכלוסייה). האילוצים הללו פוגעים בגיוס הלבנים, לדברי האקטיביסטית איליין דונלי, ראש "המרכז למוכנות צבאית" במישיגן. במאמר "אם 'הגיוון הוא כוחנו', למה הצבא שלנו חלש כל כך?" (הפדרליסט, 29 במארס) היא טוענת ששורות הצבא, חיל האוויר והצי של ארצות הברית מצטמצמות בשנים האחרונות בגלל קשיים לגייס כוח אדם, ושתוכניות "גיוון, שוויון והכלה" הן אחת הסיבות לכך.

השנה יקצץ הצבא האמריקני 16,500 משרות בגלל קשיי גיוס, חיל האוויר יפחית ב-8,000 איש את סדר הכוחות שלו, ולצי חסרים 9,000 מלחים, מה שגורם לכך שאחרים נאלצים להאריך את משימותיהם כדי למלא את החלל. "תוכניות DEI הקשורות בגזע מחריפות את חוסרי כוח האדם", כתבה דונלי בפדרליסט. לטענתה, מאז הקמת "הוועדה לגיוון ההנהגה הצבאית" בפנטגון ב-2011, הכוחות המזוינים של ארה"ב נזחו את מדיניותם הקודמת, שעיקרה מריטוקרטיה ואי אפליה, ואימצו "מכסות גיוון". הוועדה הודתה ש"ההיטמעות התרבותית, מפתח ליעילות צבאית בעבר, תאותגר כשהכלה תהפוך לנורמה, כפי שראוי שתהיה".

ב-2022 הורו בכירים בפנטגון להפחית את שיעור הקצינים הלבנים בחיל האוויר מ-64 אחוזים ל-43 אחוזים; הדבר גרם לפרישתם של קצינים רבים בעיצומה של הקריירה שלהם, מכיוון שהובהר להם שהם אינם דרושים עוד. ההשפעה, לדבריה, ניכרת גם בשלב הגיוס: ב-2018 הצבא גייס 44 אלף מגויסים לבנים, 56 אחוזים מכלל המגויסים החדשים, אך ב-2023 המספר הזה צנח ל-25 אלף, רק 44 אחוזים מכלל המגויסים.

"מנהיגים צבאיים ואזרחיים תקועים בעיוות זמן", כותבת דונלי. "מדיניות שמחליפה עיוורון צבעים במודעות גזעית ... פוגעת במוסד. גיוון, הוגנות והכלה ראויים אמיתיים הם חיוביים, אבל תוכניות DEI מפלגות ומערערות אינן חיוביות. ספינה שסוטה שתי מעלות מנתיבה, אם לא יתוקן, תגיע לבסוף לאוקיינוס הלא נכון. כשהביטחון הלאומי מאוים, הקונגרס מוכרח להתערב כדי לשנות את מגמת הצבא ולהשיב את סדר העדיפויות הנכון לפני שיהיה מאוחר".

